

**Н.В. СТАРОВОЙТЕНКО
Н.М. ФОМІНА**

ОСНОВИ ПСИХОЛОГІЇ ТА ПЕДАГОГІКИ

УДК 159.9+37.01](075.8)
ББК 88+74я73
С77

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Черкаського державного
технологічного університету,
протокол №3 від 23.11.2009р.*

Рецензенти: Підласий І.П., д.пед.н., професор,
Гребенюк Г.С., д.псих.н., професор,
Бех І.Д., д.пед.н., професор

Старовойтенко Н.В., Фоміна Н.М.

С77 Основи психології та педагогіки. – Черкаси: ЧДТУ, 2010. –
XXX с.

ISBN

У посібнику викладено теоретичні основи психології і педагогіки як навчальної дисципліни. Розглядаються психічні процеси, психічні стани та властивості особистості. Стисло викладено питання теорії навчання і виховання. Подано тестові завдання для діагностики психолого-педагогічних знань студентів.

Задачі, студентські творчі роботи, подані в посібнику, стануть у нагоді студентам для виконання практичних завдань та засобом формування психолого-педагогічної культури.

Навчальний посібник розрахований на студентів, аспірантів вищих навчальних закладів, у яких здійснюється підготовка до отримання другої кваліфікації – вчителя, викладача, а також для всіх, кого цікавить психологія і педагогіка взагалі.

**УДК 159.9+37.01](075.8)
ББК 88+74я73**

ISBN

© Старовойтенко Н.В., Фоміна Н.М., 2010

ПЕРЕДМОВА

В наш час психологія і педагогіка викладається практично у всіх вузах, коледжах, а також на різних короткострокових професійних курсах перепідготовки кадрів, факультетах підвищення кваліфікації, в системі післядипломної освіти. Кожен, хто прагне повноцінно прожити життя, повинен уміти управляти собою, протистояти обставинам, змінювати себе, якщо це необхідно, грамотно будувати міжособистісні стосунки в колективі.

У посібнику пропонується курс лекцій з психології і педагогіки, що передбачає поєднання двох наук. Автори побудували виклад матеріалу таким чином, що лекції з психології займають центральне місце, виходячи з того, що психологія є фундаментальною наукою, педагогіка – прикладною, яка спирається на висновки і положення психологічної науки. Проте зміст лекцій свідчить, що психологічні і педагогічні категорії переплітаються і взаємодоповнюють одна одну.

У **I розділі** навчального посібника висвітлено проблеми психології пізнавальних процесів (відчуття, сприймання, увага, пам'ять, мислення, уява), психологія особистості (особистість, темперамент, характер, здібності, почуття, воля), психологія спілкування, конфлікту та міжособових стосунків у групі. Автори включили в блок психологічних знань деякі теоретичні основи психології управління з метою забезпечення принципу професійного спрямування навчальної інформації.

Блок педагогічних знань спрямований на оволодіння загальними засадами теорії навчання та виховання підростаючого покоління та дорослих людей. Висвітлено принципи, закономірності, методи та форми навчання, проблеми виховання дітей у родині. Знання з основ педагогіки будуть сприяти формуванню педагогічного мислення та світогляду.

Зміст окремих завдань, що включені в процедурний блок («Питання і завдання для самоконтролю»), виходять за межі матеріалу, який подано в посібнику, що спонукає студента до творчого пошуку знань з інших джерел і розвитку психолого-педагогічної допитливості. До кожної лекції подано список основної літератури, що рекомендується з метою поглиблення знань вивченого матеріалу та підготовки рефератів, доповідей, виступів.

У II розділі представлений дидактичний матеріал для діагностики засвоєних знань, закріплення та поглиблення теоретичного матеріалу, задачі і тести досягнень, пов'язані зі змістом лекцій.

Короткий словник психолого-педагогічних термінів подає місткі визначення основних наукових понять дисципліни і допоможуть студенту в їх засвоєнні.

У посібнику використана інформація, надана авторам студентами вищих навчальних закладів Черкаського регіону (майбутніх лінгвістів, перекладачів, педагогів, юристів, дизайнерів та економістів). Сподіваємось, що подані творчі роботи студентів будуть сприяти кращому осмисленню і оцінці психолого- педагогічних явищ в житті тих, хто починає вивчення психології і педагогіки. Роботи студентів (психологічні портрети, конфліктні ситуації), які представлені у **Додатках А та Б**, можуть слугувати джерелом для дискусій, бесід, рольових ігор. Завдання на розвиток рефлексивних процесів, аналіз і оцінку власної навчальної і пізнавальної діяльності, визначення особливостей «Я – концепції» мають значення для корекції власної особистості та підвищення рівня психолого- педагогічної культури.

Фотоматеріали в **Додатку В** дозволять студентам закріпити основи фізіогноміки, навчитися «читати» приховану від сторонніх очей «мову тіла» оточуючих людей, контролювати власну невербальну поведінку.

У навчальному посібнику компактно представлені основні положення психологічної та педагогічної науки і практики. Вивчення матеріалів цього посібника безумовно повинно бути доповнене самостійно роботою студентів щодо ознайомлення з основоположними психолого-педагогічними науковими процесами.

Навчальний посібник призначений для студентів непсихологічних спеціальностей. Проте при підготовці цього видання автори виходили з того, що зміст лекцій та практичний матеріал (задачі, тести, матеріали для дискусій, творчі роботи студентів) можуть бути використані безпосередньо в діяльності кураторів студентських груп, аспірантів, викладачів та всіх, кого цікавлять питання гуманного і компетентного вирішення завдань у системі "людина-людина"

Шановні студенти!

Автори посібника переконані, що набуті вами знання з психології та педагогіки не стануть для вас відчуженими, набором правил і визначень. Знання себе та інших обов'язково наповнить ваше життя новими фарбами і відтінками почуттів, життєвим багатством, що допоможе вирішувати найскладніші особистісні задачі.

РОЗДІЛ І

**ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПСИХОЛОГІЇ
ТА ПЕДАГОГІКИ**

ПРЕДМЕТ, ЗАВДАННЯ І МЕТОДИ ПСИХОЛОГІЇ

Я знаю все, та тільки не себе!

(Ф. Війон)

План

1. Роль психологічних знань у життєдіяльності людини.
2. Предмет психології як науки.
3. Методи психологічних досліджень.
4. Галузі психології.

1. Роль психологічних знань у життєдіяльності людини

Навіщо вивчають психологію? Всі ми живемо серед людей і волею обставин повинні розуміти, враховувати їх психологію, а також індивідуальні особливості психіки особистості. Всі ми певною мірою психологи. Але наша життєва психологія тільки збагатиться, якщо ми доповнимо її науковими психологічними знаннями.

Психологічні знання необхідні для:

- глибшого розуміння себе та інших;
- самовдосконалення, пристосування до змін у навколишньому середовищі;
- виховання власних дітей та управління підлеглими у колективі;
- підвищення ефективності власної професійної діяльності.

Усім важливо зрозуміти, чого хоче, що може оточення, як орієнтуватися в індивідуальності особистості, мотивах її поведінки, пам'яті, мисленні, характері і темпераменті. Не маючи таких орієнтирів у складних процесах міжособистісної взаємодії спілкування, доводиться часто йти всліпу, допускаючи помилки і нетактовність, набуваючи ворогів там, де могли б бути друзі. Не менш важливо зрозуміти свої можливості, переваги і недоліки, іншими словами, вміти психологічно правильно характеризувати самого себе як особистість. Цим завданням і відповідає система

психологічних знань. Психологія потрібна людині, так би мовити, для особистих цілей, щоб зрозуміти стан своєї душі, а при необхідності свідомо вносити в нього зміни (аутотренінг, медитація тощо); вона необхідна батькам і педагогам, щоб знати, що відбувається у свідомості дітей, надавати їм першу психологічну допомогу, коректувати їх психологічний розвиток; вона просто необхідна діловій людині для того, щоб приймати відповідальні рішення з урахуванням психологічного стану партнерів, вміло впливати на їх симпатії і антипатії, переконання і смаки; без неї також не обійтись інженеру, вирішуючи завдання надійності дій операторів.

2. Предмет психології як науки

Психологія має особливі якості порівняно з іншими науковими дисциплінами. Як системою знань нею користується небагато людей. Однак із тими явищами, що вивчаються цією наукою (інтереси, емоції, воля, характер, сновидіння тощо), стикаються всі.

Термін “психологія” утворений від грецьких слів “*psyche*” (душа) і “*logos*” (вчення, наука) і вперше з’явився тільки у 17 ст. у роботі німецького філософа Х. Вольфа.

Отже, психологія – це “наука про душу”. Таке визначення було доповнено висловом “наука про свідомість” (17-19 ст.). Третій етап” (20 ст.) розвитку психології – як “наука про поведінку”. На сучасному етапі розвитку психологічної теорії під **психологією** розуміють науку, що вивчає закономірності розвитку і функціонування психіки.

Психологія як наука має ряд особливостей:

- психологія є наукою про найскладніше, що поки відоме людству, – вона має справу із психікою;
- завдання психології

складніші, ніж завдання будь-якої іншої науки, оскільки тільки в ній поєднуються об'єкт і суб'єкт пізнання;

- психологія є однією із наймолодших наук (самостійна наука з 19 ст.);

- психологія має унікальне практичне значення для людини.

Предметом психологічної науки є *психіка* людини: відчуття і сприймання, уява і пам'ять, спілкування і поведінка, свідомість і мова, здібності, якості особистості тощо.

Отже, душа, психіка – це внутрішній світ особистості, який виникає в процесі взаємодії людини з навколишнім світом, в процесі активного відображення цього світу. Психічне відображення не є дзеркальним, механічно пасивним копіюванням світу (як дзеркало, чи фотоапарат). Тому психіка – “суб'єктивний образ об'єктивного світу”.

Психіка характеризується активністю, складовими частинами якої є спонукання, активний пошук найкращого варіанта рішення, добір варіантів можливої поведінки. Активне регулювання поведінки передбачає механізм зворотного зв'язку, тобто оцінку поведінки мозком з точки зору поставленого завдання. За допомогою механізму зворотного зв'язку відбувається порівняння результату дії з образом, виникнення якого випереджає цей результат, передбачає його як своєрідну модель дійсності.

Вищою інтегральною формою психіки є свідомість.

Більша частина процесів, що відбувається у внутрішньому світі людини, нею не усвідомлюється, але в принципі кожен з них може бути усвідомленим. Для цього потрібно виразити його словами – вербалізувати. У психіці виділяють:

1. *Підсвідоме* – ті уявлення, бажання, дії, прагнення, які зараз пішли із свідомості, але потім можуть повернутися до неї.

2. *Власне несвідоме* – таке психічне, що ні за яких обставин не стане усвідомленим (інстинкти, інтуїція, автоматизми, лунатизми, гіпноз, гарячка тощо). Зігмунд Фрейд вважав, що *несвідоме* – це не тільки ті процеси, на які не спрямовується увага, скільки переживання, що пригнічуються свідомістю, проти яких свідомість висуває могутні бар'єри (психологічний захист).

Отже, несвідома сфера теж є предметом психології, що допомагає виявити характер відповідності дійсних мотивів, установок і орієнтацій особистості.

Структура психіки людини

Психіка складна і багатогранна за своїми проявами.

Виділяють три великі групи психічних явищ, а саме:

1. **Психічні процеси** (пізнавальні: відчуття, сприймання, пам'ять, уява, мислення; емоційні: активні і пасивні переживання; вольові: рішення, виконання, вольове зусилля).

Психічні процеси протікають з різною швидкістю і інтенсивністю.

Отже, **психічний процес** – це елементарне психічне явище, яке має початок, розвиток і кінець, проявляється у вигляді реакції.

2. **Психічні стани** (бадьорість, піднесеність, смуток) – триваліші порівняно з психічними процесами (кілька годин, днів, тижнів) і складніші за структурою і утворенням. Кожна людина щодня відчуває різні емоційні стани. При одному психічному стані розумова і психічна робота виконується легко і продуктивно, при другому – важко і неефективно. Виникають певні стани під впливом обставин, фізіологічних факторів, ходу роботи, часу і словесних впливів (похвала, засудження і т. ін.).

3. **Психічні властивості** – стійкі утворення, що забезпечують певний рівень діяльності і поведінки, типовий для даної людини. Кожна психічна властивість формується поступово і закріплюється в практиці. До психічних властивостей відносять:

темперамент, характер, здібності і стійкі особливості інтелектуальної (спостережливість, допитливість.), емоційної (емоційність, пристрастність), вольової (рішучість, наполегливість) діяльності.

Отже, предметом психології, під яким розуміється система понять, що пояснюють закономірності психіки як форми психічного відображення дійсності, є власне психічні процеси, стани і властивості особистості. Це загальний предмет для всіх психологічних наук і їх галузей, хоча в кожній з них він уточнюється.

Тісний зв'язок психіки і діяльності мозку не викликає сумніву. Як відомо, центральна нервова система складається зі спинного мозку і різних структур головного мозку. Пошкодження чи неадекватне функціонування будь-якої ділянки нервової системи зумовлює специфічні порушення у функціонуванні організму і психіки. Найбільш сильно на психіку впливає характер повноцінності і адекватності функціонування головного мозку, особливо кори головного мозку. В корі головного мозку виділяються сенсорні зони, куди поступає і обробляється інформація з органів чуття і рецепторів, моторні зони, які управляють скелетними м'язами тіла і рухами, діями людини та асоціативні зони, які використовуються для переробки інформації.

Наприклад, дотичні до сенсорних областей гностичні зони відповідальні за процес сприйняття, а сусідні з моторно-руховою областю праксичні зони забезпечують тонку моторику і автоматичні рухи. Асоціативні зони, що розташовані в лобовій частині мозку, особливо тісно пов'язані з мислительною діяльністю, мовою, пам'яттю, усвідомленням положення тіла в просторі. Спеціалізація мозкових півкуль досягає найбільшого розвитку у людини. Відомо, що у близько 90% людей домінує ліва півкуля, в якій розташовані центри мозку. Залежно від того,

яка півкуля у людини розвинута краще (таблиця 1.1) активніше функціонує, з'являються відмінності у психіці людини, її здібностях. Обидві півкулі функціонують у взаємозв'язку.

Таблиця 1.1– Функції півкуль головного мозку

Функції лівої півкулі	Функції правої півкулі
1. Читання і рахування, переважне оперування знаковою інформацією (словами, символами, цифрами; читання карт, схем, запам'ятання імен, хронологічний порядок). 2. Мовна активність, чутливість до смислу (логічність). Бачення світу веселим, легким. 3. Детальне сприйняття.	1. Відчуття протяжності часу. 2. Орієнтування в просторі. 3. Запам'ятання образів, конкретних подій, впізнавання облич людей. 4. Сприймання емоційного стану людей. 5. Сприймання музики. 6. Емоційне інтуїтивне сприйняття (цілісне, образне сприйняття). 7. Бачення світу сумбурним.

3. Методи психологічних досліджень

Психологія як дисципліна має свій предмет і методи вивчення закономірностей, механізмів і психічних фактів. Психологія висуває до методів дослідження психічних явищ такі вимоги:

- психічні явища необхідно вивчати в їх розвитку, взаємозв'язку і взаємозалежності;
- метод дослідження має розкривати суттєві, а не випадкові, другорядні особливості психічного процесу, стану чи властивостей, що досліджуються;
- головним принципом психологічного дослідження є його об'єктивність.

Розглянемо основні методи дослідження психіки.

Спостереження – в психології використовують у різних варіантах.

По-перше, спостереження може бути *зовнішнім* (тобто спосіб збору даних про психіку людини шляхом прямого спостереження за нею) та *внутрішнім*, або *самоспостереженням* (використовується у випадках, коли психолог ставить завдання дослідити певне явище у вигляді, в якому воно безпосередньо існує в його свідомості).

По-друге, виділяють *вільне* спостереження (не має заздалегідь встановлених меж, програми, процедури його проведення; можливі зміни предмета чи об'єкта спостереження, його характеру залежно від тих чи інших чинників) та *стандартизоване* спостереження (проводиться за певною, заздалегідь складеною програмою і строго дотримується її, незалежно від того, що відбувається в процесі спостереження).

По-третє, спостереження може бути *включене* (коли дослідник виступає як безпосередній учасник того процесу, за яким спостерігає; найчастіше використовується в загальній, віковій, педагогічній та соціальній психології) та *стороннє* (не передбачає особистої участі спостерігача в тому процесі, який він вивчає).

Опитування – це метод, при використанні якого людина відповідає на ряд питань. Опитування може бути усним, коли бажано вести спостереження за поведінкою та реакціями людини, що відповідає на питання; письмовим (анкетування), що дає змогу охопити велику кількість людей. За рівнем стандартизації опитування поділяється на вільне, коли перелік питань і можливих відповідей на них заздалегідь не обмежений, та *стандартизоване*, у якому питання і варіанти чітко визначені заздалегідь.

Тести – це спеціалізовані методи психодіагностичного дослідження, при застосуванні яких можна отримати точну кількісну або якісну характеристику досліджуваного явища. Тести обов'язково мають певну шкалу значень.

За *функціональною ознакою* тести поділяють на такі групи:

- тести інтелекту – застосовуються для виявлення розумового потенціалу;
- тести креативності – виявляють творчі здібності: оригінальність мислення, винахідливість, конструктивність, гнучкість мислення, уяву тощо;
- тести досягнень – виявляють ступінь оволодіння конкретними знаннями, вміннями, навичками;
- тести особистісні – вимірюють різні сторони особистості: установки, цінності, емоційність, самооцінку, конфліктність.

Експеримент – у психологічному дослідженні може бути природним (організовується і проводиться в звичайних життєвих умовах) або лабораторним (передбачає створення деякої штучної ситуації, яка дає можливість те чи інше явище найкраще дослідити).

Моделювання як метод застосовується в тому випадку, коли дослідження того чи іншого явища шляхом спостереження, опитування або експерименту неможливе. Тоді створюють штучну модель явища, яке неможливо дослідити. У психології звертаються до математичного, технічного, логічного, кібернетичного моделювання.

Для **біографічного** методу характерні використання матеріалів, що стосуються особливостей життя людини, її розвитку як особистості, аналізу важливих подій її дитинства, юнацтва, навчання та трудової діяльності.

Вивчення продуктів творчості як метод дослідження можливостей за наявності таких об'єктивних (матеріальних або матеріалізованих) наслідків діяльності людини, як архівні матеріали, чернеткові записи, щоденники, креслення, поетичні, музичні, художні твори тощо.

4. Галузі психології

1. Загальна психологія вивчає загальні закономірності психічної діяльності людини. Загальна психологія є теоретичною і експериментальною базою психології, виявляє найбільш загальні психологічні закономірності, теоретичні принципи і методи психології, її основні поняття і категорії.

2. Вікова психологія вивчає закономірності етапів психічного розвитку і формування особистості протягом онтогенезу. Вікова психологія включає дитячу психологію, психологію підлітка, юнака, дорослої людини, людини похилого віку.

3. Педагогічна психологія – галузь психології, що вивчає психологічні проблеми навчання і виховання.

4. Медична психологія – вивчає психологічні аспекти гігієни, профілактики, діагностики, лікування, експертизи та реабілітації хворих, а також взаємини між лікарем і хворим (нейропсихологія, психофармакологія, психотерапія, психогігієна, психопрофілактика).

5. Психологія торгівлі – вивчає взаємини між продавцем і покупцем, вплив реклами на ефективність торгівлі тощо.

6. Психологія спорту – напрямок психологічної науки, предметом якого є вивчення закономірностей прояву і розвитку психіки окремої людини, а також колективної взаємодії в умовах змагальної і тренувальної діяльності.

7. Соціальна психологія – вивчає закономірності поведінки і діяльності людей, обумовлені фактом їх включення в соціальні групи, а також психологічні характеристики цих груп.

8. Етнопсихологія – наука про етнічні особливості психіки людей, національний характер, закономірності формування і функції національної самосвідомості, етнічних стереотипів.

9. Юридична психологія – вивчає закономірності і механізми психічної діяльності у сфері відносин, які регулюються правом.

10. Економічна психологія – досліджує роль людського фактору у вирішенні економічних, господарських проблем на мікро та макроекономічному рівнях.

11. Психологія управління та менеджменту здійснює дослідження процесів управління, організації спільної діяльності на політичному, соціальному, економічному, виробничому тощо рівнях у державному, регіональному та місцевих масштабах з метою досягнення позитивних результатів у суспільному житті.

12. Практична психологія функціонує і розвивається як система спеціальних психологічних служб, спрямованих на надання безпосередньої допомоги людям у вирішенні їх психологічних проблем (психологічна служба сім'ї, психологічна служба системи охорони здоров'я, психологічна служба системи освіти тощо).

13. Психологія праці – вивчає психологічні особливості трудової діяльності. Вона аналізує професійно важливі якості, необхідні для певної спеціальності, психологічні основи організації праці, взаємини в трудовому колективі.

14. Інженерна психологія – галузь психології, що досліджує процеси і засоби інформаційної взаємодії між людиною і машиною.

15. Екологічна психологія – вивчає психологічні аспекти взаємовідносин людини і навколишнього середовища, що органічно включене в життєдіяльність людини і є важливим чинником регуляції її поведінки.

16. Військова психологія – вивчає психологічні особливості різних видів військової діяльності (психологію людини у військовій підлеглості; питання навчання і виховання військових тощо).

Питання і завдання для самоконтролю

1. Якими для людини можуть бути наслідки нехтування психологічними знаннями?
2. Що є предметом психології? Які основні групи психічних явищ вона вивчає?
3. Як треба розуміти твердження, що психічні явища – суб'єктивний образ об'єктивного світу?
4. В чому зв'язок психіки і діяльності мозку?
5. Які галузі психологічної науки найбільше пов'язані з Вашою майбутньою професією?
6. Назвіть основні методи психологічної науки.

Теми рефератів

1. Роль психології в оптимізації професійної діяльності.
2. Психологічна наука і психологічна практика.
3. Свідоме і несвідоме у психіці і поведінці людини.

Література для самоосвіти

1. Будмаев Б.Ц. Психология: как ее изучить и усвоить: Учебно-методическое пособие для студентов вузов. – М.: Учеб. литература, 1997. – 256 с.
2. Введение в психологию: Учеб. пособие / Под ред. А.В. Петровского. – М.: Академия, 1995. – 496 с.
3. Данчева О.В., Швалб Ю.М. Практична психологія в економіці та бізнесі: Навч. посібник для студентів економічних спеціальностей вузів. – К.: Лібра, 1998. – 270 с.
4. Дубравська Д. М. Основи психології: Навч. посібник. – Львів: Світ, 2001. – 280 с.
5. Козаков В.А. Психологія діяльності та навчальний менеджмент: Підручник: У 2 ч. – К.: КНЕУ, 1999.
6. Максименко С.Д. Общая психология. – М.: Рефл–бук; К.: Веклер, 1999. – 528 с.

7. Немов Р.С. Психология: Учебник: В 3 кн. – 3-е изд. – М.: Гуманит. изд. центр "ВЛАДОС", 1997.
8. Психология и педагогика: Учеб. пособие / В.М. Николаенко, Г.М. Залесов, Т.В. Андрушина и др. – М.: ИНФРА–М; Новосибирск: НГАЭиУ, 1999. – 175 с.
9. Психологія: Підручник / Ю.Л. Трофімов, В.В. Рибалка, П.А. Гончарук та ін.; За ред. Ю.Л. Трофімова. – К.: Либідь, 1999. – 558 с.
10. Степанов О.М., Фіцула М.М. Основи психології і педагогіки: Навч. посібник. – К.: Академвидав, 2006. – 520 с.
11. Фолкэн Уак Т. Психология – это просто. – М.: Агентство "Фаир", 1997. – 208 с.

ПІЗНАВАЛЬНІ ПСИХІЧНІ ПРОЦЕСИ

*Найважливіше завдання цивілізації –
навчити людину мислити.*

(Т. Едісон)

План

1. Відчуття і сприймання.
2. Увага.
3. Пам'ять.
4. Мислення.
5. Уява.

1. Відчуття і сприймання

Відчуття вважають найпростішими з усіх психічних явищ. **Відчуття** – це відображення окремих властивостей предметів об'єктивного світу, що виникає при їх безпосередньому впливі на органи чуття. Фізіологічною основою відчуттів є нервовий процес, який виникає при дії подразників на адекватний йому аналізатор. Відчуття поділяються на такі види:

1. *Зорові відчуття.* У пізнанні навколишнього світу та діяльності людини зорові відчуття відіграють значну роль. Апаратом зору є око, яке характеризується високою рухливістю.

2. *Нюхові відчуття.* Ці відчуття зумовлюються мікроскопічними частинами речовини, яка потрапляє в носову порожнину. Завдяки органам нюху людина відчуває різноманітні запахи.

3. *Смакові відчуття.* Цей вид відчуттів має чотири основні модальності: солодке, солоне, кисле та гірке. Всі інші відчуття смаку являють собою різноманітні комбінації цих чотирьох основних.

4. *Шкірні відчуття.* Шкірна чутливість поділяється на

тактильну, тобто відчуття тиску, дотику та температурну (відчуття холоду і тепла).

5. *Слухові відчуття.* Органом, що відповідає за слух, є вухо. Розрізняють три види слухових відчуттів: мовні, музикальні та шуми.

6. *Органічні відчуття.* До них належать відчуття голоду, спраги, змін у діяльності серця та інших внутрішніх органів.

7. *Статичні відчуття* відображають статику тіла, його рівновагу, положення тіла в просторі.

8. *Кінестезичні відчуття* – це відчуття рухів і положення окремих частин власного тіла.

Крім якісних характеристик, що відображають вплив специфічних видів енергії, всі відчуття характеризуються рядом кількісних характеристик. Одна з них – абсолютний поріг чутливості та пороги чутливості до розрізнення.

Для того, щоб в результаті дії подразника на органи чуття виникло відчуття, необхідно, щоб стимул, що його викликає, досягнув певної величини. Така величина називається абсолютним верхнім порогом чутливості. Найбільша сила подразника, при якій ще існують відчуття даного виду, називається верхнім абсолютним порогом чутливості (таблиця 2.1).

Таблиця 2.1 – Середнє значення абсолютних порогів чутливості для різних органів чуття

Органи чуття	Величина абсолютного порогу передана у вигляді умов, при яких виникає ледве помітне відчуття даної модальності.
Зір	Здатність сприймати полум'я свічки на відстані до 48 м від ока.
Слух	Відчуття звуку ручного годинника у повній тиші на відстані до 6 м.
Смак	Відчуття наявності однієї ложки цукру в розчині, що містить 8 л води.
Запах	Відчуття запаху однієї краплі парфумів у приміщенні, що складається з шести кімнат.

За допомогою органів чуття ми можемо не лише констатувати наявність чи відсутність того чи іншого подразника, а й розрізнити подразники за їх силою, інтенсивністю та якістю. Те найменше збільшення сили діючого подразника, яке зумовлює ледве помітну різницю відчуттів, називається порогом чутливості до розрізнення.

У житті ми постійно помічаємо зміну в силі освітлення, збільшення або зменшення звуку. Це і є прояви порогу розрізнення.

Сприймання – це цілісне відображення предметів, ситуацій та подій при безпосередньому впливі фізичних подразників на органи чуття. Разом із процесами відчуття сприймання забезпечує безпосередньо-чуттєву орієнтацію в навколишньому світі.

Відчуття знаходиться в нас самих, а властивості предметів, що сприймаються, їх образи локалізовані в просторі. Цей процес характерний для сприймання, на відміну від відчуття, називається об'єктивацією.

Основними властивостями образу, що створюється в процесі і в результаті сприймання, є предметність, цілісність, константність та категоріальність.

Предметність сприймання – це здатність людини сприймати світ не у вигляді набору не пов'язаних один з одним відчуттів, а у формі відокремлених один від одного предметів, що мають властивості, які викликають дані відчуття.

Цілісність сприймання виражається в тому, що, сприймаючи певний об'єкт, ми виділяємо його окремі ознаки, сторони, властивості і водночас об'єднуємо їх у єдине ціле, завдяки чому і виникає його образ в цілому.

Константність сприймання – це здатність сприймати предмети відносно постійними за формою, кольором і

величиною, рядом інших параметрів незалежно від змін фізичних умов сприймання.

Категоріальність людського сприймання проявляється в тому, що воно має узагальнений характер, і кожний предмет ми позначаємо словом-поняттям, відносимо до певного класу.

Відповідно до цього класу в предметі ми бачимо ознаки, властиві всім предметам цього класу.

Сприймання поділяється на такі види: зорове, слухове, дотикове, кінестезичне, нюхове та смакове.

За іншою класифікацією сприймання може бути таких видів: сприймання простору, сприймання часу і сприймання руху.

2. Увага

Увага – це зосередженість діяльності суб'єкта в цей момент часу на якомусь реальному або ідеальному об'єкті (предметі, події, образі, міркуванні тощо).

Увага людини має п'ять основних властивостей: стійкість, зосередженість, переключення, розподіл та обсяг.

Стійкість уваги виявляється в здатності протягом тривалого періоду часу зберігати увагу на певному об'єкті, предметі діяльності. Стійкість уваги залежить від багатьох причин:

- індивідуальних фізіологічних особливостей людини, зокрема властивостей її нервової системи, загального стану організму в цей момент;
- психічного стану (наприклад, збудженість);
- мотивації (наявність чи відсутність інтересу до предмета діяльності, його значимість для особистості);
- зовнішніх обставин здійснення діяльності (стійка увага може зберігатися протягом 10–15 хв).

Зосередженість уваги – утримування уваги на одному об'єкті або на одній діяльності, абстрагуючись від усього іншого. Зосередженість уваги іноді називають концентрацією.

Переключення уваги розуміють як зміну її спрямованості з одного об'єкта на інший, з одного виду діяльності на інший.

Розподіл уваги – це одночасна увага на значному просторі, на кількох об'єктах, одночасне виконання кількох видів діяльності.

Обсяг уваги – це така її характеристика, яка визначається кількістю інформації, що одночасно може зберігатися у сфері підвищеної уваги людини (середній обсяг уваги людини – 5–7 одиниць інформації).

Види уваги розрізняються за різними критеріями. Залежно від особливостей об'єктів уваги людини виділяють зовнішню і внутрішню увагу. *Зовнішня увага* зумовлена структурою зовнішніх подразників, що впливають на людину. *Внутрішня увага* пов'язана з структурною організацією діяльності суб'єкта.

За походженням увагу поділяють на природну та соціально обумовлену.

Природна увага надається людині від народження у вигляді вродженої здатності вибірково реагувати на ті чи інші зовнішні або внутрішні стимули, що мають у собі елементи інформаційної новизни.

Соціально обумовлена увага складається протягом життя в процесі навчання та виховання і пов'язана з вольовою регуляцією поведінки, з вибіркоким усвідомленим реагуванням на об'єкти.

Залежно від форми організації уваги виділяють *колективну, групову* та *індивідуальну* увагу.

Колективна увага – зосередження сукупності індивідів на одному об'єкті. Наприклад, студентська аудиторія слухає лекцію.

Групова увага – зосередження групи в умовах роботи в колективі. Наприклад, увага студентів під час вирішення ситуаційних завдань, підібраних відповідно до можливостей окремих груп.

Індивідуальна увага – зосереджена увага суб'єкта на певному об'єкті.

За характером цільового спрямування та рівнем вольових зусиль виділяють мимовільну та довільну увагу.

Мимовільна увага виникає незалежно від наміру та мети людини.

Довільна увага характеризується спрямованим і регульованим зосередженням, зумовленим потребами діяльності.

Виділяють також *безпосередню увагу* (не управляється ніким, крім того об'єкта, на який вона спрямована та який відповідає актуальним інтересам і потребам людини) та *опосередковану* (регулюється за допомогою спеціальних засобів, наприклад, жестів, слів, предметів тощо).

Можна розрізнити чуттєву та інтелектуальну увагу. *Чуттєва* увага пов'язана з емоціями та вибірковою роботою органів чуття, а *інтелектуальна* – із зосередженістю та спрямованістю думки.

3. Пам'ять

Пам'ять – це процеси організації та зберігання минулого досвіду, що дають можливість його повторного використання в діяльності або повернення у сферу свідомості.

Пам'ять лежить в основі здібностей людини, є умовою здобуття знань, формування вмінь та навичок.

Пам'ять також можна визначити як здатність отримувати, зберігати та відтворювати життєвий досвід.

Залежно від того, що запам'ятовується і відтворюється, виділяють рухову, зорову, слухову, емоційну, образну і словесно-логічну пам'ять.

Рухова пам'ять полягає в запам'ятовуванні і відтворенні людиною своїх рухів і є однією з умов утворення різноманітних умінь та навичок, необхідних для діяльності людини.

Зорова пам'ять пов'язана зі збереженням та відтворенням зорових образів. Вона є надзвичайно важливою для представників усіх професій, особливо для інженерів і художників.

Слухова пам'ять – це запам'ятовування і точне відтворення різних звуків (музичних, мовних тощо).

Емоційна пам'ять – це відтворення переживань і почуттів, пов'язаних з подіями минулого. Як правило, те, що викликає у людини емоційні переживання, запам'ятовується легко і на довгий час.

Образна пам'ять – це запам'ятовування цілісних образів дійсності.

Словесно-логічна пам'ять пов'язана з мисленням та мовою. Залежно від того, як здійснюється запам'ятовування виділяють *мимовільну пам'ять* (здійснюється без конкретно визначеної мети) та *довільну пам'ять* (протікає з чіткою постановкою мети).

За часом зберігання матеріалу пам'ять поділяють на миттєву, короткочасну, оперативну, довготривалу та генетичну.

Миттєва пам'ять пов'язана з утриманням картини щойно сприйнятого органами чуттів (її тривалість від 0,1 до 0,5 с).

Короткочасна пам'ять – це збереження інформації протягом нетривалого часу (близько 20 с).

Оперативна пам'ять розрахована на збереження інформації протягом певного заданого терміну. Термін зберігання інформації визначається конкретним завданням, що стоїть перед людиною.

Довготривала пам'ять характеризується здатністю зберігати інформацію протягом необмеженого терміну.

Генетична пам'ять – це пам'ять, при якій інформація передається у спадок.

4. Мислення

Мислення є процесом пізнавальної діяльності індивіда, що характеризується узагальненням і опосередкованим відображенням дійсності.

Особливістю мислення є те, що воно майже завжди пов'язане з наявністю проблемної ситуації, завдання, яке необхідно вирішити. Його результатом є не образ, а деяка думка, або ідея.

У науковій літературі виділяють такі функції мислення:

1. Розуміння (на думку дослідників, це одна із форм мислення, властивість або його компонент).
2. Розв'язання проблем і завдань.
3. Цілеутворення (процес породження нових цілей).
4. Рефлексія (діяльність суб'єкта, що спрямована на усвідомлення своїх способів і дій пізнання).

Основні види мислення:

1. Теоретичне:
  - а) понятійне;
  - б) образне.
2. Практичне:
  - а) наочно-образне;
  - б) наочно-дійове.

Теоретичне понятійне мислення – це таке мислення, користуючись яким людина в процесі вирішення завдання звертається до понять, виконує дії в умі, безпосередньо не маючи справу з досвідом. Такий вид мислення є характерним для наукових теоретичних досліджень. Продуктом теоретичного понятійного мислення може бути, наприклад, відкриття фінансових законів.

Теоретичне образне мислення характеризується тим, що матеріалом, яким користується людина, є не поняття, а образи.

Таке мислення притаманне працівникам культури, літератури, мистецтва.

Звичайно, в дійсності ці види мислення співіснують і доповнюють один одного.

Особливістю *наочно-образного мислення* є те, що процес мислення безпосередньо пов'язаний зі сприйманням навколишньої дійсності і без неї не може здійснюватися. Така форма мислення характерна для дітей дошкільного та молодшого шкільного віку, а серед дорослих – для людей, зайнятих творчою роботою.

Наочно-дійове мислення характеризується тим, що сам процес мислення являє собою практичну перетворювальну діяльність, яку здійснює людина з реальними предметами.

5. Уява

Уява – це психічний процес, що виражається у створенні людиною нових образів на основі її попереднього досвіду.

Уява відрізняється від сприймання тим, що її образи не завжди відповідають реальності, в них наявні елементи фантазії.

Особливостями уяви є те, що, по-перше, уява властива лише людині; по-друге, уява тісно пов'язана з мисленням, відчуттям і пам'яттю.

Серед видів уяви виділяють такі:

1. *Активна і пасивна.* Активна уява характеризується тим, що користуючись нею, людина за власним бажанням викликає відповідні образи. Образи пасивної уяви виникають спонтанно.

2. *Мимовільна і довільна уява.* Мимовільна уява характеризується тим, що створення нових образів не скеровується певною метою. Довільна уява виникає, коли людина має спеціальну мету створити образ того чи іншого об'єкта.

3. *Продуктивна і репродуктивна.* Продуктивна уява відрізняється тим, що в ній дійсність свідомо конструюється

людиною, а не просто механічно відтворюється. При репродуктивній уяві ставиться завдання відтворити реальність у тому вигляді, в якому вона є; така уява нагадує сприймання або пам'ять.

4. *Художня, наукова, технічна* та ін. У художній уяві переважають чуттєві (зорові, слухові та ін.) образи. Технічна уява характеризується створенням образів просторових відношень. Наукова уява проявляється у плануванні і проведенні експериментальних досліджень.

Уява виконує ряд специфічних функцій в житті людини. Перша з них полягає в тому, щоб зображувати дійсність в образах і мати можливість користуватися ними при вирішенні завдань. Ця функція уяви тісно пов'язана з мисленням. Друга функція уяви полягає в регулюванні емоційних станів. Третя функція уяви пов'язана з її участю в довільній регуляції пізнавальних процесів і станів людини, зокрема, сприймання, уваги, пам'яті, емоцій тощо. Четверта функція уяви полягає у формуванні внутрішнього плану дій – здатності здійснювати їх в умі. П'ята функція – це планування і програмування діяльності.

Питання і завдання для самоконтролю

1. Що таке відчуття? Основні види відчуттів.
2. Що означає поняття «абсолютний поріг чутливості»?
3. Сприймання, його основні властивості.
4. Назвіть основні властивості уваги.
5. Що таке пам'ять? Основні види пам'яті.
6. Особливості уяви як психічного процесу.
7. Основні види мислення.

Теми рефератів

1. Вплив мислення на сприймання.
2. Індивідуальні особливості пам'яті.
3. Уява та індивідуальна творчість.
4. Порівняльний аналіз мислення людини і машини (ЕОМ).

Література для самоосвіти

1. Дубравська Д. М. Основи психології: Навч. посібник. – Львів: Світ, 2001. – 280 с.
2. Козаков В.А. Психологія діяльності та навчальний менеджмент: Підручник: У 2 ч. – К.: КНЕУ, 1999.
3. Майерс Д. Психология / Пер. с англ. И.А. Карпиков, В.А. Старовойтова. – Мн.: ООО «Попурри», 2001. – 848 с.
4. Максименко С.Д. Общая психология. – М.: Рефл-бук; К.: Веклер, 1999. – 528 с.
5. Немов Р.С. Психология: Учебник: В 3 кн. – 3-е изд. – М.: Гуманит. изд. центр "ВЛАДОС", 1997.
6. Пекелис В.Д. Твои возможности, человек! – М.: Знание, 1975.– 208 с.
7. Психология: Підручник / Ю.Л. Трофімов, В.В. Рибалка, П.А. Гончарук та ін.; За ред. Ю.Л. Трофімова. – К.: Либідь, 1999. – 558 с.
8. Сабуров А.С. Психология: Курс лекций. – К.: Лекс, 1996. – 208 с.
9. Станкин М.И. Общая психология: Функциональные явления человеческой психики. – М.: Изд. НПО "МОДЭК", 2001. – 352 с.
10. Степанов О.М., Фіцула М.М. Основи психології і педагогіки: Навч. посібник. – К.: Академвидав, 2006. – 520 с.

ОСОБИСТІТЬ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН

Великі особистості не створені природою, а самотійно створили себе такими, якими вони були; вони стали такими, якими хотіли бути, і залишились вірними цьому своєму прагненню до кінця життя.
(Гегель)

План

1. Співвідношення понять “індивід”, “особистість”, “індивідуальність”.
2. Структура особистості.
3. Біологічне і соціальне в структурі особистості, умови психічного розвитку особистості.
4. Соціалізація особистості.

1. Співвідношення понять "індивід", "особистість", "індивідуальність"

Для соціально-особистісного аналізу особистості необхідно чітко розмежувати поняття “особистість”, “індивід”, “індивідуальність”, “людина”.

Найбільш загальним є поняття “людина” – біосоціальна істота, що володіє членороздільною мовою, свідомістю, вищими психічними функціями (абстрактно-логічне мислення, логічна пам’ять), здатна створювати знаряддя, користуватись ними в процесі суспільної праці.

Людина народжується вже людиною. У маляти, яке з’являється на світ, конфігурація тіла забезпечує можливість прямого ходіння, структура мозку забезпечує можливість розвитку інтелекту, будова руки – перспективу використання

знаряддя праці тощо, саме новонароджене – людина за сукупністю своїх можливостей – відрізняється від дитяти тварини, яке за жодних обставин не може набути подібних якостей.

Зазначеним стверджується факт належності маляти до людського роду, що фіксується в понятті “індивід”. Отже, в понятті “індивід” утілюється родова приналежність людини.

Поняття “особистість” є дещо вужчим від попереднього.

Особистість – категорія суспільно-історична. Особистість – об’єкт дослідження лише суспільних наук: історії, філософії, соціології, етики, естетики, психології, педагогіки і т. ін.

Особистість – діяч суспільного розвитку, свідомий індивід, який посідає певне місце в суспільстві та виконує певну громадську роль. Характерними ознаками особистості є: свідомість, суспільна роль, суспільно-корисна діяльність.

Роль – це соціальна функція особистості. Наприклад, роль матері та батька – виховання дітей; роль директора школи – управління колективом учителів та організація процесу навчання учнів.

Позиція особистості – це система її відносин. Суттєвими відносинами особистості є ставлення до матеріальних умов життя, до суспільства і людей, до себе, до власних обов’язків – трудових, громадських та інших. Ці відносини характеризують моральне обличчя особистості, її соціальні установки.

Особистість – це свідомий індивід. Не можна зрозуміти суспільної ролі особистості, не аналізуючи її психології: мотивів діяльності, здібностей та характеру, а в деяких випадках – і особливостей її тілесної організації, наприклад, типу нервової діяльності.

Що означає бути особистістю?

Бути особистістю – це означає:

- мати активну життєву позицію, про яку можна сказати так: “на цьому стою і не можу інакше”;

- здійснювати вибір (самостійно);

- оцінювати наслідки прийнятого рішення і нести відповідальність за нього перед собою і суспільством, в якому живемо;

- постійно розвивати себе та інших;

- володіти арсеналом прийомів і засобів, за допомогою яких можна контролювати власну поведінку, підкоряти її своїй волі.

Тому особистість не тільки об’єкт і продукт суспільних відношень, але і активний суб’єкт діяльності, спілкування, свідомості, самосвідомості.

Особистість характеризується п’ятьма потенціалами:

1. *Пізнавальний* (гносеологічний) потенціал визначається об’ємом і якістю інформації, якою володіє особистість. Ця інформація складається із знань про зовнішній світ (природний та соціальний) і самопізнання. Цей потенціал включає в себе психологічні якості, з якими пов’язана діяльність людини. Отже, пізнавальний потенціал свідчить про те, що і як знає особистість.

2. *Акмеологічний* (ціннісний) потенціал особистості визначається набутою нею у процесі соціалізації системою ціннісних орієнтацій у моральній, політичній, релігійній, естетичній сферах, тобто її ідеалами, життєвими цілями, переконаннями. Акмеологічний потенціал розкривається у світовідчуттях та світогляді особистості і характеризує, що і як вона цінує (справедливість, свобода, служіння Богу, влада, гроші).

3. *Творчий* потенціал особистості визначається отриманими нею і виробленими вміннями і навичками, здібностями до діяльності творчої чи руйнівної, продуктивної чи репродуктивної і мірою їх реалізації в тій чи іншій сфері (чи кількох сферах) праці, соціально-організаторської і керівної діяльності. Творчий

потенціал особистості розкриває, що і як вона створює (виконавець чи творець).

4. *Комунікативний* потенціал особистості визначається мірою і формами її комунікабельності, характером і міцністю контактів, що встановлюються з іншими людьми. За своїм змістом міжособистісне спілкування проявляється в системі соціальних ролей особистості і аналізує з ким і як вона спілкується.

5. *Художній* потенціал особистості визначається рівнем, змістом, інтенсивністю її художніх потреб і тим, як вона їх задовольняє. Художня активність особистості розгортається у творчості (професійній і самодіяльній) та в “споживанні” творів мистецтва. Про художній потенціал особистості свідчать, які у неї художні потреби і як вона їх задовольняє.

Усі люди в чомусь схожі один на одного, однак жодна конкретна людина не є “людиною взагалі”.

Індивідуальність – це особистість у її своєрідності. Коли кажуть про індивідуальність, то мають на увазі оригінальність особистості, яка робить її відмінною від решти людей.

Індивідуальна кожна людина, але індивідуальність одних проявляється дуже яскраво, а інших – непомітно.

Індивідуальність може проявлятися в інтелектуальній, емоційній, вольовій сферах окремо або відразу в усіх сферах психічної діяльності.

Оригінальність інтелекту може полягати у здатності бачити те, чого не помічають інші, в особливостях обробки інформації, а саме в умінні ставити проблеми і вирішувати їх.

Своєрідність почуттів може знаходити вияв у надмірному розвитку одного з них (інтелектуального чи морального), у великій рухомості емоцій, у перевазі чуттєвого чи раціонального у винесенні рішень.

Особливість волі виявляється в силі волі, надзвичайній мужності або володінні собою у критичних ситуаціях.

Оригінальність може також полягати у своєрідному поєднанні властивостей конкретної людини, які надають особливого колориту її поведінці або діяльності.

2. Структура особистості

У сучасній психології виділяють різні підходи до вивчення особистості. Кожний підхід має свою теорію, свої уявлення про властивості і структуру особистості, свої методи їх виміру.

Теорії особистості намагаються не тільки пояснити, але і передбачити поведінку людини. Основні питання, на які має відповісти теорія особистості:

1. Який характер головних джерел розвитку особистості – вроджений чи набутий?

2. Який віковий період найбільш важливий для формування особистості?

3. Які процеси є домінуючими в структурі особистості – свідомі (раціональні) чи несвідомі (ірраціональні)?

4. Чи володіє особистість свободою волі і якою мірою людина здійснює контроль над своєю поведінкою?

5. Чи є особистий (внутрішній) світ людини суб'єктивним, чи внутрішній світ об'єктивний і може бути виявлений за допомогою об'єктивних методів?

Виділяють психоаналітичну, аналітичну, гуманістичну, когнітивну, поведінкову, діяльнісну і диспозиційну теорію особистості.

Структуру особистості розглядають по-різному. Одні дослідники вважають, що в структурі доцільно розглядати тільки психологічні її компоненти (пізнавальні, емоційно-вольові, спрямованість), а інші виділяють в ній і біологічні аспекти

(типологічні особливості нервової системи, вікові зміни в організмі, стать), які не можна ігнорувати в процесі виховання особистості. Структура особистості (за К.К. Платоновим) подана на схемі 3.1.

Всі підструктури взаємопов'язані і знаходяться в єдності, являють собою “Я” особистості. Дане “Я” керує всією діяльністю і відносинами з іншими.

Схема 3.1 – Структура особистості за К.К.Платоновим

3. Біологічне і соціальне в структурі особистості, умови психічного розвитку особистості

Проблема співвідношення біологічного (природного) і соціального начал у структурі особистості людини є однією з найскладніших і дискусійних у сучасній психології. Є думка, що особистість людини розпадається на ендопсихічну та екзопсихічну організацію.

Ендопсихіка (від грец. *endo* – усередині) як підструктура особистості відображає внутрішню взаємозалежність психічних елементів і функцій, начебто внутрішній механізм людської особистості, ототожнюваний з нервово-психічною організацією людини.

Екзопсихіка (від грец. *ekzo* – ззовні) визначається відношенням людини до навколишнього середовища, тобто до всієї сфери того, що протистоїть особистості, до чого особистість може так чи інакше відноситися.

Ендопсихіка містить в собі такі риси, як сприйнятливність, особливості пам'яті, мислення та уяви, здатність до вольового зусилля, імпульсивність, екзопсихіка – систему відносин людини та її досвід, тобто інтереси, нахили (схильності), ідеали, переважаючі почуття, сформовані знання.

Як же в людині взаємодіють ці два фактори?

Природні нахили розвитку індивіда, його тілесна організація, нервова та ендокринна системи, переваги й вади, фізична організація значно впливають на формування його індивідуально-психологічних особливостей.

Ви, напевне, помічали, що приблизно при однакових інтелектуальних і фахових якостях службовими щаблями скоріше просуваються люди з певною фізичною організацією – зростом, статурою, виразом обличчя тощо. Як кажуть, із представницьким чи презентабельним виглядом.

Часто фізично розвинуті люди не сприймають худих, слабких статурою, малих на зріст, хоч би які розумні речі ті казали.

Отже, йде мова про домінування в комунікативних відносинах ендопсихіки над екзопсихікою. Буває і навпаки.

Поведінка людини, її ставлення до інших, досвід, фахова підготовка, розуміння інтересів і спонукань інших забезпечує зовнішньонепоказній людині становище як формального, так і неформального лідера. Особливо тоді, коли все це підкріплюється здатністю останнього до вольових зусиль.

Звідси висновок, що *природні й соціальні* якості не можуть існувати окремо та бути протиставлені одне одному як самостійні підструктури особистості.

Розглянемо умови психічного розвитку індивіда. Психічний розвиток індивіда, формування особистості є біологічно і соціально зумовленим процесом. Людський індивід розвивається і як біологічна істота (представник біологічного виду *Homo sapiens*), і як член людського суспільства. Історія попереднього розвитку людини, тобто її філогенез, впливає на індивідуальний розвиток (онтогенез) двома шляхами – біологічним і соціальним. За даними Г.С. Костюка, онтогенез людського організму визначається біологічною спадковістю, онтогенез особистості – соціальною. Дані дві детермінанти тісно пов'язані в процесі розвитку людини. Біологічна спадковість має своїм джерелом генетичний апарат людини, що сформувався у процесі біологічної еволюції і визначає розвиток її організму. Соціальна спадковість являє собою сукупність культурних досягнень людства, накопичених у процесі його історичного і суспільного розвитку.

Наявність цих двох детермінант визначили й два протилежних погляди на чинники походження особистості. Представники першого погляду вважали, що онтогенез психіки людини детермінується лише біологічним фактором, біологічною

спадковістю. Згідно з іншою думкою, психічний розвиток індивіда визначається не природою, а соціальними умовами його життя.

З точки зору сучасної науки в онтогенезі психіки людини існує єдність біологічних і соціальних умов. Останнє слово у розвитку особистості належить соціальним умовам, але цей розвиток неможливий без біологічних передумов. Дія біологічних передумов полягає в тому, що з людського зародку виникає людський організм із притаманними йому можливостями подальшого розвитку. Становлення людського організму відбувається за певною програмою, заданою в його генотипі. Генотип визначає людський тип анатомо-фізіологічної структури організму, його морфологічні і фізіологічні ознаки, будову нервової системи, стать, характер тощо. Генотип визначає також динамічні особливості нервових процесів, безумовно-рефлекторні мозкові зв'язки, з якими народжується дитина і які регулюють перші акти поведінки, пов'язані з її органічними потребами.

Хоча вихідний фонд спадково організованих потреб і актів поведінки в дитини невеликий, однак її нервова система має у собі спадково обумовлені величезні можливості утворення нових потреб та форм поведінки, яких немає у тварин.

Людські задатки – це природні потенції виникнення, розвитку і функціонування психічних властивостей особистості. Задатки реалізуються у психічних властивостях тільки в суспільних умовах життя. Надбання суспільства не фіксуються і не передаються в генах. Вони засвоюються через спілкування, виховання, навчання, трудову діяльність. Тільки шляхом соціалізації індивіда здійснюється його розвиток як особистості.

4. Соціалізація особистості

Соціалізація особистості являє собою процес її формування в певних соціальних умовах, процес засвоєння людиною соціального досвіду, в ході якого людина перетворює соціальний досвід у власні цінності і орієнтації, вибірково вводить в свою систему поведінки ті норми і шаблони, які прийняті в суспільстві чи групі.

Норми поведінки, норми моралі, переконання людини визначаються тими нормами, які прийняті в даному суспільстві. Наприклад, в нашому суспільстві плюнути на когось – це знак презирства, а у представників племені масаї – це прояв любові і благословення.

Процес соціалізації може здійснюватися як в спеціальних інститутах, так і в різних неформальних об'єднаннях. До спеціальних соціальних інститутів відносять школу, професійні навчальні заклади (профтехучилища, технікуми, коледжі, вузи), дитячі і молодіжні організації та об'єднання. Надзвичайно важливим інститутом соціалізації особистості є сім'я. Соціалізація може бути і керованою, і спонтанною. При цьому, наприклад, в школі, у вузі засвоюються не тільки ті знання, які є метою навчального заняття, не тільки правила і норми поведінки, які пояснює педагог у процесі навчання і виховання. Молода людина збагачує свій соціальний досвід за рахунок того, що, з точки зору вчителя, може видатися “випадковим”, супутним.

Отже, школа, вуз мають готувати молодь до життя. А життя – це не тільки академічні знання. Розвиток людини в школі і вузі як особистості і суб'єкта діяльності обов'язково включає в себе:

- розвиток інтелекту;
- розвиток емоційної сфери;
- розвиток стійкості до стресів;
- розвиток впевненості в собі;

- розвиток позитивного ставлення до світу і прийняття інших;
- розвиток самостійності, автономності;
- розвиток мотивації самоактуалізації, самовдосконалення.

Стадії соціалізації

1. Первинна.
2. Стадія індивідуалізації (підлітки, юнаки).
3. Стадія інтеграції.
4. Трудова.
5. Післятрудова.

Механізми соціалізації

- 1) ідентифікація;
- 2) наслідування;
- 3) навіювання;
- 4) соціальна фасилітація;
- 5) конформність.

Багато наук беруть до уваги соціальну зрілість особистості, а для такої відносно нової галузі людинознавства як акмеологія (з грецької *акме* – розквіт), – це стержнева проблема. У сфері дослідження цієї науки – процес і результат досягнення людиною вершин як індивідумом, особистістю, суб`єктом діяльності (в тому числі професійної) і індивідуальністю. У особистісної зрілості чотири “кити”, чотири основні, базові складові, навколо яких групуються багато інших:

- а) відповідальність;
- б) витриманість;
- с) саморозвиток;
- г) позитивне мислення, позитивне ставлення до світу (цей компонент наявний у всіх попередніх).

Питання і завдання для самоконтролю

1. Що означає бути людиною?
2. Що означає бути особистістю?
3. В чому сутність потенціалів особистості?
4. Які спільні питання розглядаються у різних теоріях особистості?
5. Як пов'язані елементи структури особистості?
6. Які фактори впливають на психічний розвиток особистості?
7. В чому полягає соціалізація особистості?

Теми рефератів

1. Класифікація і зміст новітніх теорій особистості.
2. Умови і фактори нормального та аномального розвитку особистості.
3. Проблема стійкості особистості.

Література для самоосвіти

1. Бех І.Д. Виховання особистості: У 2 кн. – К., 2003.
2. Бех І.Д. Виховання особистості. Сходження до духовності: Наук. видання. – К.: Либідь, 2006. – 272 с.
3. Вагин І.О. Заяц, стань тигром!: Практическая психология. – М.: “РИПОЛ КЛАССИК”, 2000. – 268 с.
4. Дубравська Д. М. Основи психології: Навч. посібник. – Львів: Світ, 2001. – 280 с.
5. Ємельяненко Л.М., Петюх В.М., Торгова Л.В., Гриненко А.М. Кофліктологія: Навч. посіб. – К.: КНЕУ, 2003. – 298 с.
6. Козлов Н.И. Формула личности. – СПб.: Питер, 2000. – 368 с.
7. Максименко С.Д. Общая психология. – М.: Рефл-бук; К.: Веклер, 1999. – 528 с.

8. М'ясоїд П.А. Загальна психологія: Навч. посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти. – К.: Вища школа, 2000. – 479 с.
9. Психологія: Підручник / Ю.Л. Трофімов, В.В. Рибалка, П.А. Гончарук та ін.; За ред. Ю.Л. Трофімова. – К.: Либідь, 1999. – 558 с.
10. Психологія особистості: Словник-довідник / За ред. П.П. Горностая, Т.М. Титаренко. – К.: Рута, 2001. – 320 с.
11. Семиченко В.А. Психология личности. – К.: Изд. Эшке А.Н., 2001. – 421 с.
12. Степанов О.М., Фіцула М.М. Основи психології і педагогіки: Навч. посібник. – К.: Академвидав, 2006. – 520 с.

ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ВЛАСТИВОСТІ ОСОБИСТОСТІ

*Нещастя буває пробним
каменем характерів.*

(Оноре де Бальзак)

План

1. Поняття про темперамент, його властивості.
2. Характеристика типів темпераменту.
3. Врахування темпераменту в діяльності людини.
4. Поняття про характер, його місце в структурі особистості.
5. Акцентуації характеру.

1. Поняття про темперамент, його властивості

Неповторність психіки кожної людини пов'язана з особливостями фізіологічної будови і розвитку організму, з різноманітними зовнішніми впливами соціального середовища. До фізіологічної підструктури особистості відносяться: статевовікові властивості психіки, а також темперамент. Будь-яка людина повинна постійно враховувати особливості темпераменту людей, з якими їй доводиться працювати і спілкуватися.

Спостерігаючи за людьми, їх роботою, навчанням, спілкуванням, можна зробити висновок щодо відмінностей у їхній поведінці.

Поведінку може характеризувати:

- *активність* – інтенсивність взаємодії з навколишнім світом;
- *реактивність* – сила і тривалість реакцій після завершення дії стимулу;

- *темп дій* – швидкість виконання різних дій (мова, ходіння, рух та ін.);
- *чутливість* – тонкість сприйняття зовнішнього світу;
- *пластичність* (або *ригідність*) – здатність (чи нездатність) до швидкої перебудови в діяльності;
- *підлеглість* (*домінантність*) – схильність підкорятися (або підкоряти), бути веденим (або ведучим);
- *нейротизм* – неврівноваженість, нестабільність;
- *емоційність* – ситуативні переживання, що виявляються у зацікавленому ставленні людини до когось, чогось (задоволення-незадоволення, страждання, напруга, збудження-заспокоєність тощо). За емоційністю люди поділяються на емоційно стійких (стабільних) та тривожних (нестабільних);
- *емоційна стабільність* характеризується врівноваженістю, стійкістю до перешкод, холодністю, негнучкістю, нездатністю співчувати переживанням інших;
- *емоційна нестабільність* – це постійне емоційне напруження, переживання особистої поразки, підвищена чутливість до невдач і помилок, самозвинувачення, прагнення до самовдосконалення;
- *екстраверсія* – спрямованість назовні; екстраверти потребують від навколишнього середовища постійної стимуляції, вони товариські, прагнуть до нових вражень, схильні до ризику, готові до швидких реакцій, їхня поведінка характеризується розкутістю, вони оптимістичні, веселі, запальні та агресивні, сприймають людей і явища поверхово;
- *інтроверсія* – спрямованість усередину, на себе; інтроверти живуть багатим внутрішнім світом, чим стимулюють свою життєву активність. Вони замкнені, малотовариські, загальмовані, серйозні, витримані, дотримуються порядку,

схильні до самоспоглядання, уникають компанії, віддані дружбі з обмеженим колом людей.

Основна причина різної поведінки у різних людей – в їх темпераменті, тобто в динамічних особливостях психіки особистості (темп, ритм, інтенсивність психічних процесів (але не їх зміст). Саме тому темперамент не може бути “хорошим” або “поганим”.

Темперамент – це біологічний фундамент особистості, який базується на властивостях нервової системи, пов'язаний з будовою тіла та обміном речовин в організмі. Темперамент успадковують, а тому зусилля людини мають спрямовуватися не на його зміну, а на те, щоб його знати та використовувати для адекватної реалізації у відповідній діяльності. Це зумовлюється тим, що темперамент визначає стиль поведінки людини та способи організації нею своєї діяльності.

Генетично детерміновані властивості, що визначають атрибут структури особистості, пов'язав з темпераментом Г. Айзенк. Як показники основних властивостей особистості було обрано *екстраверсію-інтроверсію і нейротизм* як емоційну нестійкість, напруження, емоційну збудливість, депресивність. Виразність цих властивостей пов'язана зі швидкістю вироблення умовних рефлексів та їх міцністю, балансом процесів збудження-гальмування в центральній нервовій системі та рівнем активації кори головного мозку з боку ретикулярної формації. Встановлено зв'язок між цими психічними властивостями і фізіологічними показниками. Для *екстраверта* (порівняно з інтровертом) характерним є:

- труднощі щодо вироблення умовних рефлексів;
- більша терпимість до болю;
- товарицькість, імпульсивність, недостатній самоконт-роль, відвертість у почуттях, життєрадісність, впевненість у собі, невитриманість тощо.

Особливості поведінки *інтроверта*:

- зануреність у себе;
- труднощі щодо встановлення контактів з людьми, адаптації до релігій;
- висока оцінка етичних норм, планування майбутнього, контроль своїх почуттів тощо.

На першому полюсі нейротизму – *нейротики*, які характеризуються: нестабільністю, неврівноваженістю нервово-психічних процесів, емоційною нестійкістю, лабільністю (рухливістю) вегетативної нервової системи; збудженістю, змінністю настрою, чутливістю, загальмованістю, нерішучістю.

Другий полюс нейротизму – це *емоційно стабільні* люди, для яких характерні спокій, врівноваженість, впевненість, рішучість.

Показники екстраверсії-інтроверсії і нестабільності-стабільності взаємозалежні та біполярні. Кожен із них – це континуум між двома полюсами крайнощів вираження особистісних властивостей. Поєднання двох даних різного ступеня виразності властивостей і становить своєрідність особистості. Характеристики більшості людей частіше тяжіють до центру. А віддаленість є свідченням ступеня виразності відповідної властивості.

2. Характеристика типів темпераменту

Наукова основа побудови теорії темпераменту була розроблена І. П. Павловим (1849–1936) у його вченні про типологічні властивості нервової системи тварин і людей. Видатний фізіолог виділив три основні властивості нервової системи – силу, врівноваженість і рухливість збуджувального і гальмівного нервових процесів. За його даними, з можливих комбінацій цих властивостей доцільно розглядати лише чотири основні, які характеризують чотири типи вищої нервової

діяльності. Ці комбінації збігаються з античною класифікацією темпераменту. Так, сильний, врівноважений, рухливий тип нервової системи розглядався І. П. Павловим як відповідний темпераменту сангвініка; сильний, врівноважений, інертний – темпераменту флегматика; сильний, нерівноважений – темпераменту холерика; слабкий – темпераменту меланхоліка.

У працях психологів Б.М. Теплова (1890–1965), В.Д. Небилицина (1930–1972) та інших було доведено, що структура властивостей нервової системи є складнішою, а кількість основних комбінацій цих властивостей значно більша, ніж це вважалося раніше. Однак для практичного психологічного вивчення особистості достатньо розподілу на чотири основні типи темпераменту (таблиця 4.1).

Так, для *холеричного темпераменту* характерні високий рівень нервово-психічної активності та енергії дій, різкі рухи, а також сила, імпульсивність і яскрава виразність емоційних переживань. Якщо немає адекватного виховання, в поведінці холерика можуть закріпитися такі риси, як нестриманість, гарячковість, нездатність до самоконтролю в емоціогенних умовах.

Сангвінічному темпераменту властиві висока нервово-психічна активність, різноманітність та багатство міміки і рухів, емоційність, вразливість і лабільність. Водночас переживання сангвініка неглибокі, а його рухливість при негативних виховних впливах призводить до втрати необхідної зосередженості, до поспіху, а іноді й поверховості.

Меланхолічний темперамент пов'язується з низьким рівнем нервово-психічної активності, стриманістю та приглушеністю моторики й мовлення, значною емоційною реактивністю, глибиною і стійкістю почуттів при слабкому зовнішньому їх виявленні. Тому за недостатнього виховного впливу в меланхоліка можуть розвинути підвищена емоційна вразливість, замкненість і відчуженість, схильність до тяжких внутрішніх переживань, які не відповідають об'єктивній дійсності.

Таблиця 4.1 – Характеристика темпераментів

Сангвінік	Холерик
Легка пристосованість до умов, що змінюються Високе протистояння труднощам життя Рухливість Товариськість Широке коло знайомих Часта зміна прихильностей Активність і працездатність Швидке переключення на нову роботу Легко перенавчається Продуктивність діяльності Оптимістичність Поверховість у сприйнятті людей і явищ Нудність і млявість за відсутності зовнішніх стимулів	Підвищена збудливість Цілеспрямованість Велика життєва енергія Недостатність самовладання Невитриманість Неврівноваженість Різкість Поривчастість рухів Змінність настрою від злету до падіння Нетерпимість Запальність Галасливість
Флегматик	Меланхолік
Мала чутливість та емоційність Спокій Повільність Врівноваженість Впертість Терплячість Витриманість Самовладання Витривалість Працездатність Інертність Надійність у дружбі Несхильність до змін оточення Вузькість кола спілкування Хороше протистояння сильним і тривалим подразникам	Висока чутливість Емоційна вразливість Пасивність Загальмованість Інертність Сльозливість та образливість Боязливість Тривожність Невпевненість у собі Нерішучість Невиразність міміки та рухів Настороженість до всього нового Ніяковість у присутності нових людей Самостійність Співчутливість до людини Багатство асоціативного внутрішнього світу

Флегматичний темперамент характеризується такими ознаками поведінки, як низький рівень активності та невміння переключатись, повільність і спокій у діях, міміці та мовленні, рівність, сталість, глибина почуттів і настроїв. При неадекватному вихованні у флегматика можуть розвинути такі негативні риси, як млявість, збідненість та слабкість емоцій, схильність лише до звичних дій.

Зазначені психологічні характеристики діяльності й поведінки притаманні людям з так званим “чистим” типом темпераменту. Вони можуть бути замасковані рисами характеру, які відповідають вимогам соціального оточення та діяльності й не завжди збігаються з “детермінованим” типом темпераменту, динамічними рисами поведінки. З іншого боку, притаманні людям якості можуть не збігатися з “чистими” типами, а розподіляться у певному континуумі проміжних типологічних позицій.

Цікавий приклад щодо впливу темпераменту на сприйняття однієї і тієї самої ситуації наводить відомий юрист А. Ф. Коні у роботі “Пам'ять і увага”: “Трамвай наїхав на жінку, яка переходила рейки, і спричинив їй тяжкі ушкодження або, може, і смерть, внаслідок того, що вона не звернула увагу на попереджувальний дзвінок, або тому, що його було подано надто пізно”.

Сангвінік, хвилюючись, скаже: “Це була жахлива картина – почувся надривний крик, ринула кров. Мені почувся навіть тріск кісток. Ця картина стоїть перед моїми очима, переслідує мене, хвилює, тривожить”.

Холерик, обурюючись, скаже: “Розчавили жінку! Я давно казав, що міська управа недбала щодо виконання своїх обов'язків. Чи можна доручати керування трамваєм таким водіям, які не вміють своєчасно дзвонити і попереджувати неухважного чи

тугого на вухо перехожого? І от маємо результат. Судити треба за ці хиби, і строго судити!”

Флегматик скаже: “Їхав я на візку і бачу: стоїть трамвай, біля нього натовп, щось дивляться. Я підвівся і бачу: лежить якась жінка поперек рейок, мабуть, наїхали і роздавили. Я сів на своє місце і сказав візнику: пішов швидше”.

Меланхолік скаже: “На моїх очах вагон роздавив нещасну жінку. І от людська доля: можливо, вона поспішала до люблячого чоловіка, до дітей, під сімейний дах. І все розбито, знищено, залишилися сльози і скорбота про втрату, яку не повернеш. Картина осиротілої сім'ї з болем виникає в душі”.

З цих прикладів бачимо і домінуючі вроджені емоції (у холерика – схильність до люті і гніву тощо), і прояв екстраверсійності-інтроверсійності, ригідності та ін.

Темперамент може стати джерелом роздратування і напруження у стосунках людей. Наприклад, мати і дитина мають різні темпераменти: мати-сангвінік – швидка, рухлива, експресивна, а донька – флегматик. Досить велика вірогідність того, що мати буде постійно обурюватися повільністю, інертністю своєї дитини, нервуючи і її, і себе. І все це тому, що донька успадкувала темперамент батька, ті ж самі якості якого жінка-мати сприймає як позитивні – спокій, врівноваженість, терплячість, самовладання, надійність тощо.

Цей приклад цікавий тим, що доводить: один і той самий темперамент одним і тим самим суб'єктом сприймається з протилежних позицій, один і той самий темперамент одного й того самого суб'єкта може і дратувати, і захоплювати.

Щоб з'ясувати вплив темпераменту на дії і поведінку людини, уявімо собі таку картину: четверо друзів із різними темпераментами мали на меті піти в театр. Але... вони спізналися. Які їхні дії в цій ситуації? Велика ймовірність того, що:

- *сангвінік* одразу оцінить ситуацію і зрозуміє, що до партеру його вже не пустять, тому поспішить наверх на найближчий ярус;

- *холерик* почне сперечатися з білетером, сподіваючись потрапити на своє місце. Він переконуватиме, що годинник у театрі поспішає, що світло ще не вимкнене і він нікому не “відтопче” ноги і, можливо, навіть спробує відтиснути білетера та продертися у залу, до глядачів;

- *флегматик* поміркує приблизно так: “Ну, по-перше, трагедії великої не сталося. І потім, перший акт, як правило, взагалі нецікавий – актори ще не розігралися. Піду я спокійно до буфета, з’їм морозива, а потім додивлюся виставу у партері у своєму зручному бархатному кріслі... Бігти на якісь жорсткі лавки верхніх ярусів? Ні, це вже не для мене!”;

- *меланхолік* висловиться подумки приблизно так: “Ну що ж, звичайно, мені і на цей раз не поталанило”. І майже в сльозах піде додому.

3. Врахування темпераменту в діяльності людини

Динамічні риси особистості людини виступають не тільки у зовнішній манері поведінки, не тільки в рухах – вони проявляються і в розумовій сфері, в сфері спонукань, в загальній працездатності. Природньо, особливості темпераменту проявляються під час навчальних занять і в трудовій діяльності. Але головне полягає в тому, що відмінності за темпераментом – це відмінності не за рівнем можливостей психіки, а за своєрідністю її проявів.

Для *оптимізації умов діяльності* (в тому числі й навчальної) бажано:

1. Перед *сангвініком* безперервно ставити нові і, якщо є можливість, цікаві завдання, які потребували б його зосередже-

ності і напруження, необхідно постійно включати його в активну діяльність, систематично заохочувати його зусилля.

2. Контролювати діяльність *холерика* якомога частіше; в роботі з ним неприпустимі різкість і невитриманість, оскільки це може викликати негативну реакцію у відповідь, водночас будь-який його негативний вчинок має бути вимогливо і справедливо засуджений; негативну оцінку допустимо використовувати в дуже енергійній формі та настільки часто, наскільки це необхідно для поліпшення його роботи або навчання.

3. *Флегматика* необхідно залучити до активної діяльності і зацікавити; він потребує систематичної уваги, його допустимо різко переключати з одного завдання на інше.

4. Щодо *меланхоліка* недопустимі не тільки різкість, грубість, а й підвищений тон, іронія; про його вчинок, провину краще поговорити наодинці; для меланхоліка вкрай необхідним є прояв особливої уваги, вчасна оцінка успіхів, рішучості та волі; негативну оцінку слід використовувати з великою обережністю, пом'якшуючи її негативні дії.

Особливо важливо пам'ятати про те, що в нормальних умовах темперамент має прояв лише в особливостях індивідуального стилю і не визначає результативність діяльності. В екстремальних ситуаціях вплив темпераменту на ефективність діяльності суттєво підсилюється, бо попередньо засвоєні форми поведінки стають неефективними і необхідні додаткова енергетична або динамічна мобілізація організму, аби впоратися з несподіваними чи дуже сильними впливами-подразниками. Типовим прикладом екстремальної ситуації може бути необхідність відповідей, зокрема на екзаменах, співбесідах тощо. За цих умов корисно враховувати таке:

1) зайва поспішність *сангвініка* або невиправдана поривчастість *холерика* може призводити до недостатньо обміркованих відповідей;

2) *флегматик* реагує на запитання загальмовано і може скластися враження, що він не знає відповіді, щоб не вивести його з рівноваги, необхідне терпіння;

3) *меланхолік* – найчутливіший і найуразливіший тип, з ним необхідно поводитися дуже м'яко та доброзичливо.

У практичній діяльності щодо представників різних типів темпераменту доцільно користуватися такими формулами:

1. “Довіряй, але перевіряй”, тому що сангвінік має:

- плюси – життєрадісність, захопленість, чуйність, товарицькість;

- мінуси – схильність до зазнайства, безладність, легко-важність, поверховість, надтовариськість, ненадійність; схильність до обіцянок, щоб не скривдити іншого, але не завжди виконує їх, що потребує контролю.

2. “Ні хвилини спокою”, тому що холерик має:”

- плюси – енергійність, захопленість, пристрасність, рухливість, цілеспрямованість;

- мінуси – запальність, агресивність, невитриманість, нетерплячість, конфліктність;

- здатність спрямувати свою активність на колектив і розкласти його зсередини потребує, щоб він весь час був зайнятий певною справою.

3. “Не підганяй”, тому що для флегматика характерні:

- плюси – стійкість, постійність, активність, терплячість, самовладання, надійність;

- мінуси – загальмованість, байдужість, "товстошкірість", сухість;

- неможливість працювати в режимі дефіциту часу, потреба в індивідуальному темпі є свідченням того, що його не треба підганяти, він сам розрахує свій час і зробить справу.

4. “Не нашкодъ”, тому що у меланхоліка:

- плюси – висока чутливість, м'якість, людяність, доброзичливість, здатність до співчуття; на нього не можна кричати, надто тиснути, давати різкі та жорсткі вказівки, оскільки він надто чутливий до інтонації і дуже вразливий.

За цими формулами, формально, без врахувань специфіки кожної індивідуальності при організації робочих пар можна виходити з того, що найефективніша робота у парах: холерик-сангвінік, сангвінік-меланхолік, меланхолік - флегматик.

Та за будь-яких умов необхідно знайти можливість реалізації кожного темпераменту, наприклад, за допомогою кооперації і взаєморозуміння між людьми. Ось як може спрацювати принцип “взаємодоповнення”. Наприклад, працюють у парі флегматик і холерик. Першому можна доручити роботу довготривалого характеру, а другому – оперативного. Можна очікувати позитивного результату, тому що спільна діяльність відповідатиме їх інтересам і, головне, вони не дратуватимуть один одного. Можливі такі міркування:

а) *флегматика*: холерик тому так поспішає, що має видавати “продукцію” щовечора;

б) *холерика*: флегматик тому так довго розмірковує, що йому треба розробити проблему в цілому, а це потребує серйозного підходу.

Взагалі, знання темпераменту дає змогу виявити всебічність можливостей людини з метою використання потенціалу їхніх сильних особистісних властивостей:

- сангвінік – від вас виходить тепле сонячне світло, що так необхідне людям у нелегкому житті;

- холерик – є надія на успішність життєвого шляху, оскільки ви здатні ставити цілі й домагатися їх досягнення;

- флегматик – за вами, “як за кам'яною стіною”, можуть заховатися ваші близькі, друзі та підлеглі, оскільки ви дуже надійні;

- меланхолік – ви чудовий друг і, за статистикою, частіше за інших здатні на жертвний, героїчний вчинок.

Таким чином, від типу темпераменту залежить, як саме людина реалізує свої дії, і не залежить їх змістовна частина. Темперамент виявляється в особливостях психічних процесів, впливає на швидкість відтворення і міцність запам'ятовування, рухливість розумових операцій, стійкість і переключення уваги тощо. Все означене дає можливість для висновку: темперамент – це, справді, атрибут особистості, на базі якого формуються її якості та риси, і багато в чому – життя (А. П. Чехов).

4. Поняття про характер, його місце в структурі особистості

Характер – це особливі прикмети, риси, які людина набуває в суспільстві. Таких рис психологи налічують кілька тисяч. Характер утворюється із сукупності стійких індивідуальних особливостей особистості, які складаються і виявляються у спілкуванні та спільній діяльності людей. Характер зумовлює типові для особистості способи поведінки, вчинки у стосунках з іншими. Знаючи характер людини, можна передбачити, як вона буде діяти за тих чи інших умов. Характер – це певна програма поведінки. В ньому можна виділити провідні та другорядні риси. Є цілісні, суперечливі, сильні, вольові та слабкі характери.

Структура рис характеру виявляється у тому, як людина ставиться:

а) до інших людей, демонструючи уважність, принциповість, прихильність, комунікативність, миролюбність, лагідність, альтруїзм, дбайливість, тактовність, коректність або протилежні риси;

б) до справ, виявляючи сумлінність, допитливість, ініціативність, рішучість, ретельність, точність, серйозність, ентузіазм, зацікавленість або протилежні риси;

в) до речей, демонструючи при цьому бережливість, економність, акуратність, почуття смаку або протилежні риси;

г) до себе, виявляючи розумний егоїзм, впевненість у собі, помірне самолюбство, почуття власної гідності чи протилежні риси.

Характер тісно пов'язаний з темпераментом, який може сприяти або протидіяти розвиткові певних його рис. Тому важливо знати свій темперамент. Так, холерику або сангвініку легше, ніж меланхоліку чи флегматику, сформувати в собі ініціативність і рішучість. Однак для холерика може стати серйозною проблемою формування стриманості та самоконтролю, а для сангвініка – вимогливості до себе та самокритичності. Меланхоліку важче долати сором'язливість і тривожність, а флегматику – розвивати активність.

Характер формується з перших до останніх днів життя людини. У перші роки життя провідним фактором розвитку характеру стає наслідування дорослих, у молодшому віці поряд із наслідуванням на перше місце виступає виховання, а починаючи з підліткового віку важливу роль у формуванні характеру відіграє самовиховання. Характер може свідомо, цілеспрямовано вдосконалюватися самою людиною завдяки зміні соціальної поведінки, спільної діяльності, спілкуванню з іншими людьми. Треба знати, що характер можна змінювати протягом усього життя людини.

5. Акцентуації характеру

Деякі риси характеру можуть бути розвинуті надміру і це призводить до формування так званих акцентуйованих рис характеру. **Акцентуації характеру** – це крайні варіанти норми характеру як результат підсилення його окремих рис.

Акцентуації характеру можуть спричинювати неадекватні дії, вчинки людини. Розглянемо класифікацію акцентуацій, запропоновану німецьким вченим К. Леонгардом:

1. **Гіпертимний тип.** Таких людей характеризує надмірна контактність, говірливість, вираженість жестів, міміки. Це енергійні, ініціативні, оптимістично налаштовані люди. Разом з тим, вони легковажні, дратівливі, важко переносять умови жорсткої дисципліни, вимушену самотність.

2. **Дистимний тип.** Для цих людей характерні низька контактність, небагатослівність, схильність до песимізму. Вони ведуть замкнений спосіб життя, рідко конфліктують. Серйозні, добросовісні, віддані в дружбі, однак не в міру пасивні і повільні.

3. **Циклоїдний тип.** Їм притаманні часті неперіодичні зміни настрою. Під час душевного підйому вони поведуться як гіпертиміки, спаду – як дистиміки.

4. **Збудливий тип.** Схильні до хамства і сварок, до контактів, в яких самі виступають активною, провокаційною стороною. Вони неуживчиві в колективі, владні в сім'ї. В емоційно-спокійному стані ці люди часто добросовісні, охайні, люблять дітей і тварин.

5. **Застрагаючий тип.** Прагнуть досягти високих показників у будь-якій справі, за яку беруться, висовують підвищені вимоги до себе. Особливо чутливі до соціальної несправедливості, разом з тим, образливі, підозрілі, схильні до помсти. Інколи занадто самовпевнені, честолюбні, ревниві, висуюють непомірні вимоги до близьких і до підлеглих на роботі.

6. **Педантичний тип.** У конфлікти вступають рідко, виступають у них швидше пасивною, ніж активною стороною. На службі педант поводить як бюрократ, висуваючи навколишнім багато формальних вимог. Інколи дратує домашніх надмірними претензіями щодо охайності. Його позитивні риси: добросовісність, охайність, серйозність, надійність у справах; а негативні (відштовхуючі) – формалізм, занудливість, бурчання.

7. **Тривожний тип.** Людям даного типу притаманні низька контактність, невпевненість у собі, мінорний настрій. Рідко вступають у конфлікти з навколишніми, виконуючи в них, в основному, пасивну роль, у конфліктних ситуаціях шукають підтримки і опори. Позитивні риси: дружелюбність, самокритичність, виконавчість. Внаслідок своєї незахищеності нерідко бувають “козлами відпущення”, мішенями для жартів.

8. **Емотивний тип.** Ці люди віддають перевагу спілкуванню у вузькому колі, контактам з людьми, яких вони розуміють із півслова. Зрідка самі вступають у конфлікти. Образи тримають у собі, не демонструючи їх.. Позитивні риси: доброта, співчутливість, співрадість чужим успіхам, загострене почуття обов'язку. Негативні (відштовхуючі): підвищена чутливість, сльозливість.

9. **Демонстративний тип.** Легко встановлюють контакти, прагнуть до лідерства, влади і похвали. Вони демонструють хорошу здатність пристосовуватися до людей і, разом з тим, схильні до інтриг (при зовнішній м'якості у манері спілкування). Такі люди дратують навколишніх самовпевненістю і високим рівнем домагань, систематично самі провокують конфлікти, але при цьому активно захищаються. Привабливими рисами є: артистичність, ввічливість, здатність захопити інших, неординарність мислення і вчинків. Риси, що відштовхують: егоїзм, лицемірство, хвалькуватість, ухилення від роботи.

10. *Екзальтований тип.* Ці люди контактні, говіркі, схильні закохуватись, часто сперечаються, але не доводять справу до відкритих конфліктів. У конфліктних ситуаціях вони бувають як активною, так і пасивною стороною. Разом з тим, прив'язані та уважні до друзів і близьких. Вони альтруїстичні, здатні до співчуття, мають хороший смак, проявляють яскравість і щирість почуттів. Риси, що відштовхують: панікування, піддатливість щохвилини настроям. Головна ознака – перебільшення почуттів.

11. *Екстравертований тип.* Відрізняється високою контактністю, у таких людей багато друзів, знайомих, вони дуже говіркі, відкриті для будь-якої інформації. Рідко вступають у конфлікти. Часто уступають лідерство іншим, легко підкоряються і найчастіше знаходяться в тіні. Привертають оточуючих такими рисами, як готовність уважно вислухати іншого, зробити те, про що просять. Риси, що відштовхують: піддатливість впливу, легковажність, необдуманість вчинків, пристрась до розваг, до участі в розповсюдженні пліток і слухів. Головна ознака – повернутість до навколишнього світу.

12. *Інтровертований тип.* Характеризується дуже низькою контактністю, замкнутістю, відірваністю від реальності, схильністю до філософствування. Прихильники самотності, рідко вступають у конфлікти з навколишніми, тільки при спробах грубого втручання в їх особисте життя. Мають такі привабливі риси як стриманість, наявність твердих переконань, принциповість. Риси, що відштовхують: вперте відстоювання своїх ідей, на все мають власну думку, яка може бути помилковою, і не дивлячись ні на що вони продовжують її відстоювати. Головна ознака – повернутість до свого внутрішнього світу.

Питання і завдання для самоконтролю

1. Назвіть основні ознаки темпераменту.
2. Охарактеризуйте поведінку холерика, вказавши сильні і слабкі сторони.
3. Сформулюйте основні правила спілкування з людьми різних темпераментів.
4. У чому зв'язок темпераменту і характеру?
5. Як можна тлумачити поняття “складний характер”, “безхарактерна людина”?
6. Чи можна вважати акцентуації характеру патологією особистості?

Теми рефератів

1. Темперамент і здібності.
2. Темперамент та індивідуальний стиль діяльності.
3. Типологія характеру.
4. Формування характеру.

Література для самоосвіти

1. Дубравська Д. М. Основи психології: Навч. посібник. – Львів: Світ, 2001. – 280 с.
2. Климов Е.А. Основы психологии: Учеб. для вузов. – М.: Культура и спорт, ЮНИТИ, 1997. – 295 с.
3. Козаков В.А. Психология діяльності та навчальний менеджмент: Підручник: У 2 ч. – К.: КНЕУ, 1999.
4. Майерс Д. Психология / Пер. с англ. И.А. Карпиков, В.А. Старовойтова. – Мн.: ООО «Попурри», 2001. – 848 с.

5. Максименко С.Д. Общая психология. – М.: Рефл–бук; К.: Веклер, 1999. – 528 с.
6. М'ясоїд П.А. Загальна психологія: Навч. посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти. – К.: Вища школа, 2000. – 479 с.
7. Немов Р.С. Психология: Учебник: В 3 кн. – 3-е изд. – М.: Гуманит. изд. центр "ВЛАДОС", 1997.
8. Практическая психология для менеджеров / Под ред. М.К. Тутушкина. – М.: Информационно-издательский дом "Филинь", 1996. – 368 с.
9. Психология: Учебник для экономических вузов / Под общ. ред. В.Н. Дружинина. – СПб.: Питер, 2000. – 672 с.
10. Сабуров А.С. Психология: Курс лекций. – К.: Лекс, 1996. – 208 с.

ЕМОЦІЇ І ПОЧУТТЯ

Сильніший усіх той, хто володіє собою.
(Сенека)

План

1. Поняття про емоції і почуття, їхній прояв.
2. Види емоцій і почуттів. Емоційні стани.
3. Функції емоцій і почуттів та їх значення в житті людини.
4. Управління емоціями.

1. Поняття про емоції і почуття, їхній прояв

З часів Платона все психічне життя людини поділяють на три відносно самостійні сутності: розум, волю і почуття або емоції. Розум і воля якоюсь мірою підвладні нам. Емоції ж виникають і діють поза нашою волею і бажаннями (розгнівалися, засоромилися). Почуття та емоції відображають особисту значущість і оцінку зовнішніх та внутрішніх ситуацій для життєдіяльності людини у вигляді переживань. Інколи можна почути на свою адресу: “Було б чого хвилюватися” або “Як тобі не соромно!” У цьому – суб`єктивність і мимовільність емоцій.

Переживання людиною свого відношення до того, що вона робить чи пізнає, до інших людей, до себе самої, називають *почуттями і емоціями*.

Почуття і емоції – взаємопов`язані явища емоційної сфери людини, хоч і відрізняються. **Емоціями** називають безпосереднє переживання в даний момент, пов`язане із задоволенням чи незадоволенням потреб. Виникаючи як реакція на предмети навколишньої обстановки, емоції пов`язані з початковими враженнями. Перше враження від чого-небудь має емоційний характер, є безпосередньою реакцією (страх, радість, гнів) на які-небудь зовнішні його особливості.

Почуття – це більш складне, ніж емоції, стійке і тривале ставлення особистості до того, що вона пізнає, робить, до об'єкта своїх потреб. Почуття (на відміну від емоцій) можуть залишатися на все життя. Наприклад, можна отримати задоволення від вдало виконаного завдання, тобто відчувати позитивну емоцію, а можна бути задоволеним своєю професією, мати до неї позитивне ставлення, тобто мати почуття задоволеності. Складність почуття виявляється в тому, що воно включає в себе цілу гаму емоцій і часто ускладнене для вербального опису. Нерідко емоцією називають тільки конкретну форму почуття, що переживається. Так, наприклад, почуття любові виявляється в емоціях радості за успіхи близької людини, незадоволення при невдачі, гордість за неї, тривогу або розчарування.

Таким чином, прямої відповідності між почуттями та емоціями немає: одна і та ж емоція може виражати різні почуття, і одне і те ж почуття може виражатися в різних емоціях. Доказом їх нетотожності є і пізніша поява почуттів в онтогенезі порівняно з емоціями. Почуття притаманні тільки людині, вони соціально обумовлені і являють собою вищий продукт культурно-емоційного розвитку людини. Почуття обов'язку, власної гідності, сорому, гордості – виключно людські почуття.

Джерелами емоцій і почуттів є навколишнє життя та потреби людини. Ті предмети і явища, які не мають відношення до наших потреб, інтересів, не викликають у нас помітних почуттів.

Щоб визначити, які емоції переживає людина, важливо навчитися читати їх прояв. Як було вже відзначено, емоція в широкому сенсі слова – психофізіологічний феномен, тому про переживання людини можна говорити як за самозвітом людини

про власний стан, так і за характером змін психомоторики та фізіологічних параметрів: міміки, пантоміміки (пози), рухових реакцій, голосу і вегетативних реакцій (частоти серцевих скорочень, артеріального тиску, частоти дихання). Найбільшу здатність виражати емоційні відтінки має обличчя людини. Ще Леонардо да Вінчі говорив, що брови і рот по-різному змінюються при різних причинах плачу, а Л. М. Толстой дав опис 85 відтінків виразу очей і 97 відтінків усмішки, що розкривають емоційний стан людини.

У різних людей прояв емоцій різний, у зв'язку з чим говорять про таку характеристику особистості, як експресивність. Чим більше виражає людина свої емоції через міміку, жести, голос, рухові реакції, тим більше в неї виражена експресивність. Відсутність зовнішнього прояву емоцій не означає відсутність емоцій; людина може приховувати свої переживання, заганяти їх в глибину, що може стати причиною тривалого психічного напруження, негативно вплинути на стан здоров'я. Відрізняються люди і за емоційною збудливістю: одні емоційно реагують на найслабші подразники, інші – тільки на дуже сильні. Крім того, одні люди схильні частіше переживати позитивні емоції, інші – негативні.

Емоції мають властивість “зараження”. Це означає, що одна людина може мимовільно передати свій настрій, переживання іншим людям, які спілкуються з нею. Внаслідок цього можуть виникнути як всезагальні веселощі, так і нудьга, чи навіть, паніка. Другою властивістю емоцій є їх здатність довгий час зберігатися в пам'яті. У зв'язку з цим виділяють особливий вид пам'яті – емоційну пам'ять.

2. Види емоцій і почуттів. Емоційні стани

За якістю переживань емоції і почуття бувають:

- *Негативні* пов'язані з неприємними переживаннями. Це такі почуття, як приниження, смутку, нудьги, огиди, помсти, безсилля, сорому, ревності, підозрливості, песимізму, агресії, страху, відчаю, презирства, скупості, заздрощів, тиску, непотрібності, роздратування, самотності, хандри, тривоги.

- *Позитивні*, пов'язані з приємними переживаннями. Це такі почуття, як: захоплення (чимось або кимось), гідності, оптимізму, гумору, дружелюбності, незалежності, насолоди, підтримки, справедливості, радості, впевненості, щастя, успіху, удачі, бадьорості, симпатії, сумління, виконаного обов'язку, відповідальності.

- *Подвійні* (амбівалентні) – суперечливі, неузгоджені переживання до предметів, явищ навколишнього життя і особливо людей: кохання і ненависть, кохання і ревності, повага і страх, “солодка мука”, “приємне страждання”.

За проявом активності людини:

- *Стенічні* емоції підвищують активність, енергію і зумовлюють піднесення, збудження, бадьорість (радість, бойове збудження, гнів, ненависть). Людині важко мовчати і не діяти, вона ладна “гору зрушити”.

- *Астенічні* емоції характеризуються пасивністю або спогляданням, зменшують активність, енергію людини (сум, пригніченість, хандра), від страху можуть “підкоситися ноги”, іноді людина “заглиблюється в себе”, “замикається”. Сором, скажімо, претворюється на докори совісті. Співчуття залишається хорошим, але безплідним емоційним переживанням.

За змістом переживань:

- *Альтруїстичні* емоції, які виникають на основі потреби у сприянні, допомозі, опікуванні над іншими людьми. За словами юнаків і дівчат, які брали участь у дослідженні, ці емоції

проявляються, коли є “бажання давати іншим радість і щастя”, “почуття неспокою за долю будь-кого, турбота”, “співпереживання удачі і радості іншого”, “почуття ніжності або розчулення”, “почуття вірності”, “почуття співучасті, жалю”.

- *Комунікативні* емоції виникають на основі потреби у спілкуванні. Ці емоції описують як “бажання спілкуватися, ділитися думками і переживаннями”, “почуття симпатії”, “почуття поваги”, “почуття вдячності”.

- *Глоричні* емоції (від лат. *gloria* – слава) пов’язані з потребою у самоствердженні, у славі. Люди, для яких характерні ці емоції, найприємніші переживання відчувають тоді, коли вони стають об’єктом уваги та захоплення. Глоричні емоції проявляються у бажанні завоювати визнання, повагу, в “почутті враженого самолюбства і бажання взяти реванш”, почутті переваги.

- *Практичні* емоції викликаються тією діяльністю, якою займається людина, її успішністю або неуспішністю. Для цієї емоції характерні такі переживання, як “бажання досягти успіху в роботі”, “почуття напруги”, “захоплення роботою”, “милування результатом своєї роботи”, “приємна стомленість”, “приємне задоволення від того, що справа зроблена, що день пройшов не марно”.

- *Пугнічні* емоції (від лат. *rigna* – боротьба), в основі яких лежить потреба в подоланні небезпеки, зацікавленість роботою. Ось як описує переживання перед стрибком із парашутом космонавт Олексій Леонов: “Перед шостим стрибком у душі всеодно зароджується якесь миле захоплююче почуття висоти, влади над природою, небезпеки”. Ці емоції проявляються як “потяг до гострих відчуттів”, “насолодження небезпекою, ризиком”, “рішучість”, “спортивна злість”.

- *Романтичні* емоції, в основі яких лежить прагнення до всього незвичного. Воно майже завжди включає в себе

очікування: ось-ось щось відбудеться, “очікування чогось незвичного і дуже доброго світлого дива”. Як писав М. Ю. Лермонтов, “моя душа, я помню с детских лет, чудесного искала”.

- *Гностичні* емоції (від гр. *gnosis* – знання) пов’язані з пізнавальною діяльністю особистості. Це своєрідні інтелектуальні емоції, “прагнення дещо зрозуміти, проникнути в суть явища”, “почуття подиву чи вагання”, “почуття здогадки, близькості рішення”.

- *Естетичні* емоції виникають під впливом творів мистецтва, споглядання природи. Вони включають “потребу в красі”, “насолоду красою чогось чи когось”, “почуття світлої туги і задумливості”, почуття гумору, трагізм.

- *Гедоністичні* емоції пов’язані із задоволенням душі і тіла у комфорті. Це “насолодження приємними фізичними відчуттями від смачної їжі, тепла, сонця, сексуальні відчуття”.

- *Акзизитивні* емоції (від франц. *acquisition* – придбання), пов’язані із зацікавленістю до накопичення, “колекціонування речей, що виходить за межі практичної потреби в них”. Ознаками наявності таких емоцій може бути “прагнення багаторазово отримувати, накопичувати, колекціонувати”, “радість із приводу збільшення своїх накопичень”. Тут доречно пригадати Плюшкіна чи Скупого лицаря. Але це – негативний полюс. А на позитивному – безкорисливі колекціонери.

Залежно від поєднання швидкості, сили і тривалості почуттів, розрізняють види емоційних станів, основними з яких є: настрій, пристрасть, афект, натхнення, стрес і фрустрація.

Настроєм у психології називають загальний емоційний стан людини, що характеризує її життєвий тонус протягом певного часу. Часто настрої спричиняються тими емоціями, які пережила людина, а також визначаються усвідомленням різних подій життя як особистого, так і суспільного.

Афекти – це дуже виражені емоційні стани людини, які виникають раптово і є короткочасними (наприклад, незвичайна радість, несподіваний вибух гніву тощо). Виникнення афектів зумовлюється не тільки об'єктивними життєвими ситуаціями, а й характером, темпераментом особистості. Одним людям, які належать до певних типів характеру, більше притаманні афективні стани, іншим – менше.

Пристрасть – це певне поєднання емоцій, мотивів і почуттів, сконцентрованих навколо певного виду діяльності або предмета. Пристрасті характеризуються тривалістю та стійкістю. Прикладом може бути кохання до іншої людини, любов до мистецтва тощо.

Стрес – це стан сильної і тривалої психологічної напруги. Стреси істотно впливають не тільки на поведінку і діяльність людини, а й на фізичне здоров'я часто спричиняють серцево-судинні захворювання.

Крайня невдоволеність, блокада прагнень, що викликають тривале негативне переживання, можуть стати основою **фрустрації**, тобто дезорганізацією свідомості і діяльності. Не всяке невдоволення бажання, мотиву, мети викликає фрустрацію. Скажімо, студент спізнився на лекцію, не дістав квитка в кіно, отримав догану. Однак ці випадки не завжди дезорганізують свідомість і діяльність студента.

Фрустрація може виникнути лише тоді, коли ступінь невдоволення вищий від того, який людина може витерпіти. Фрустрація виникає в умовах негативної соціальної оцінки й самооцінки особистості, коли виявляються порушеними особистісно-значущі стосунки. Фрустрації найчастіше піддаються емоційні натури, люди з підвищеною збудливістю, відсутністю гальмівних, зрівноважувальних реакцій, незагартовані в “битвах життя”, погано підготовлені до незгод, труднощів, з недостатньо розвиненими вольовими рисами характеру. Типовий приклад –

розбещені діти. Фрустрація виявляється як озлобленість, пригніченість, повна байдужість до оточення, необмежене самозвинувачення. Фрустрація може слабнути, зникати або посилюватися. Вона відображається на випадкових людях, друзях, членах сім'ї. Як показують спостереження, агресивні реакції слабшають, якщо відразу після фрустрації створюються умови (психологічна релаксація) для виконання якоїсь захоплюючої, цікавої справи. У виховній роботі це – головний метод боротьби з агресивними реакціями.

3. Функції емоцій і почуттів та їх значення в житті людини

Емоції відіграють надзвичайно важливу роль у поведінці і діяльності людини. Виділяють такі функції емоцій та почуттів:

1. **Функція оцінки** полягає в узагальненій оцінці явищ і подій. Почуття охоплюють увесь організм і дають змогу визначити корисність чи шкідливість факторів, що впливають на них і реагувати перш ніж буде визначений сам шкідливий вплив. Страх захищає людину від неприємних для неї наслідків або, можливо, загибелі.

Наприклад: запах газу – небезпека – перевіряємо справність газової плити; зібралось багато людей – інтерес або тривога – що сталося?

2. **Регулятивна функція** полягає в тому, що стійкі переживання спрямовують нашу поведінку, підтримують її, примушуючи долати перешкоди, що зустрічаються на шляху (почуття гумору дає змогу легше переносити невдачі; почуття вини – вибачитися; кохання – робити приємне).

Коли емоції досягають крайньої напруги, відбувається їх трансформація в такі процеси, як виділення слізної рідини, плач.

3. **Сигнальна (комунікативна)** функція полягає в тому, що емоції і почуття супроводжуються виразними рухами: мимічними,

пантомімічними (рухи тіла, жести), змінами голосу, вегетативними змінами (потовиділення, почервоніння шкіри, людина може збліднути). Ці прояви емоцій і почуттів сигналізують іншим людям про те, які емоції і почуття переживає людина (огода, невпевненість, агресивність, “іскри з очей”). Емоції і почуття дають змогу людині передати свої переживання іншим людям, інформувати їх про своє ставлення до предметів і явищ навколишньої дійсності. (Одні люди зустрічають нас приємною посмішкою, відкритим поглядом, підходять, подають руку, дружньо вітаються і ми розуміємо – нас сприймають позитивно).

4. **Стимулююча функція.** Почуття ніби визначають напрям пошуку, який здатний забезпечити вирішення завдання. Емоційне переживання містить образ предмета, що задовольняє потреби, і своє пристрасне ставлення до нього, що примушує людину до дій: романтичні почуття стимулюють до нових подорожей, знайомств, пригод, інтелектуальні почуття стимулюють до пізнання в певній сфері, до інтелектуальної творчості, кохання надихає на поезію, музику.

5. **Підкріплююча функція** полягає в тому, що значущі події, які викликають сильну емоційну реакцію, швидко і надовго відкладаються в пам'яті. Так, емоція “успіху-невдачі” має здатність захоплювати якимось видом діяльності чи гасити її (після невдалої спроби виступу на театральній сцені ви поставили крапку на своїх артистичних здібностях).

6. **Функція переключення** спостерігається при конкуренції мотивів, у результаті якої визначається домінуюча потреба (боротьба між страхом і почуттям відповідальності). Зацікавлення мотивом, його близькість до особистісних установок спрямовує діяльність особистості в ту чи іншу сторону.

7. **Функція пристосування.** Емоції виникають як засіб, за допомогою якого живі істоти встановлюють значущість тих чи

інших умов з метою задоволення актуальних для них потреб. Завдяки вчасній появі почуття, організм має можливість ефективно пристосовуватися до навколишніх умов. Наприклад: виникло почуття недовіри до когось із колег – слід стати обережнішим, стриманішим, уважнішим.

8. Дезорганізуюча роль емоцій. Страх, гнів може порушити поведінку людини, пов'язану з досягненням якої-небудь цілі, викликаючи у неї пасивно-оборонну реакцію (загальмованість при сильному страхові, відмова від виконання завдання). При сильному хвилюванні людині буває важко зосередитися на завданні, вона може забути, що їй слід робити.

4. Управління емоціями

Емоції не завжди бажані, оскільки при надлишку вони здатні дезорганізувати діяльність чи їх зовнішній прояв може поставити людину в незручне становище, виказавши, наприклад, її почуття до іншого. Бажано навчитися управляти емоціями і контролювати їх зовнішній прояв.

Зняття емоційної напруги сприяють:

– зосередження уваги на технічних деталях завдання, тактичних прийомах, а не на значущості результатів;

– зниження значущості майбутньої діяльності, надання події меншої цінності чи взагалі переоцінка значущості за типом “не дуже-то і хотілось”;

– отримання додаткової інформації, що знімає невизначеність інформації;

– розроблення запасної відступної стратегії досягнення цілі на випадок невдачі (наприклад: “якщо не вступлю до цього інституту, то піду в інший”);

– відкладення на певний час досягнення цілі у випадку усвідомлення неможливості зробити це за наявних знань, засобів і т. ін.;

– фізичне розвантаження (як говорив І. П. Павлов, потрібно “пристрасть загнати в м`язи”). Для цього необхідно здійснити тривалу прогулянку, зайнятися будь-якою корисною фізичною роботою і т. ін.;

– написання листа, запис у щоденнику з викладенням ситуації і причини, що викликали емоційну напругу; цей спосіб більше підходить для людей замкнених і потайних;

– слухання музики (музичною терапією займалися лікарі ще в Древній Греції (Гіпократ);

– зображення на обличчі посмішки випадку негативних переживань: утримання усмішки покращує настрій (відповідно до теорії Джемса-Ланге);

– активізація почуття гумору, оскільки сміх знижує тривожність;

– м`язове розслаблення (релаксація) є елементом аутогенного тренування і рекомендується для зняття тривоги.

Наполегливі спроби вплинути на дуже схвильовану людину за допомогою умовлянь, переконань, навіювань, як правило, не бувають успішними через те, що з усієї інформації, яка повідомляється їй, вона вибирає, сприймає і враховує тільки те, що відповідає її емоційному стану. Більше того, емоційно збуджена людина образиться, думаючи, що її не розуміють. Краще дати такій людині виговоритися і навіть поплакати. Дійсно, вченими встановлено, що разом зі слізьми з організму виводиться речовина, що збуджує нервову систему. Як наслідок, її виведення під час плачу приводить до зниження збудження і емоційної напруги.

Питання і завдання для самоконтролю

1. Що таке емоція, чим вона відрізняється від почуття?
2. Який поділ емоцій і почуттів на види за їх характеристиками?
3. Які функції виконують емоції в управлінні поведінкою людини?
4. За якими ознаками можна констатувати, що людина знаходиться в стані емоційного збудження.
5. Які основні ознаки афекту?
6. Які способи управління своїми емоціями ви знаєте?
7. Чому людина в горі, коли виплачеться, відчуває себе краще?

Теми рефератів

1. Емоції і особистість.
2. Психологічні теорії емоцій.
3. Важкі емоційні стани людини.
4. Емоції і сучасна художня творчість.

Література для самоосвіти

1. Вагин И.О. Заяц, стань тигром!: Практическая психология. – М.: “РИПОЛ КЛАССИК”, 2000. – 268 с.
2. Ильин Е.П. Эмоции и чувства. – СПб.: Питер, 2001. – 752 с.
3. Козаков В.А. Психология діяльності та навчальний менеджмент: Підручник: У 2 ч. – К.: КНЕУ, 1999.
4. Майерс Д. Психология / Пер. с англ. И.А. Карпиков, В.А. Старовойтова. – Мн.: ООО «Попурри», 2001. – 848 с.

5. Майерс Д. Психология / Пер. с англ. И.А. Карпиков, В.А. Старовойтова. – Мн.: ООО «Попурри», 2001. – 848 с.
6. Немов Р.С. Психология: Учебник: В 3 кн. – 3-е изд. – М.: Гуманит. изд. центр "ВЛАДОС", 1997.
7. Станкин М.И. Общая психология: Функциональные явления человеческой психики. – М.: Изд. НПО "МОДЭК", 2001. – 352 с.
8. Степанов О.М., Фіцула М.М. Основи психології і педагогіки: Навч. посібник. – К.: Академвидав, 2006. – 520 с.

ВОЛЯ

*Той, хто хоче розвинути
свою волю, повинен
навчитися долати
перешкоди.*

(І. П. Павлов)

План

1. Поняття про вольову поведінку людини.
2. Структура вольової дії.
3. Основні вольові якості людини.
4. Формування волі.

1. Поняття про вольову поведінку людини

Творче життя і діяльність пов'язана з вирішенням практичних завдань розвитку економіки, науки, техніки, культури і мистецтва, потребують від людини підвищеної активності і напруження фізичних та духовних сил. Усвідомлюючи необхідність діяти і приймати відповідні рішення, людина далеко не завжди переходить до реалізації планів (закінчити розпочату роботу, яка для неї не цікава, зробити для себе щось неприємне, дотримуватися дієти, даної обіцянки, розпорядку дня, перервати суперечку і замовкнути, якими б образливими не видавалися слова опонента тощо). Тільки мотивацією такий “перехід” пояснити неможливо, як неможливо пояснити і те, чому люди нічого реально не чинять для здійснення своїх планів, рішень, задоволення інтересів, що часто переживаються гостро і емоційно. Коли люди, що мають однакові знання і вміння, дотримуються близьких переконань і поглядів на життя з різним ступенем рішучості та інтенсивності, приступають до розв'язання поставлених завдань, чи коли при зіткненні з труднощами одні з

них припиняють діяти, а інші діють із подвоєною енергією, – ці явища пов'язують з проявом їх волі.

Якщо ми прослідкуємо життєві колізії знаменитих людей, то легко помітимо, що всі вони мали головний талант – вміння долати перешкоди. Не зважаючи на втрату слуху, Бетховен продовжував писати музику. Долаючи всезагальну недовіру, Магеллан здійснив перше кругосвітнє плавання. Не маючи історичних аналогів, Суворов провів свою армію через Альпи. Менделєєв сотні тисяч разів перетасовував картки з назвами хімічних елементів і досягнув мети: склав періодичну таблицю. І цей ряд можна продовжувати, тому що саме вміння не пасувати перед труднощами, а навпаки – отримувати задоволення від їх подолання, багатьох людей зробило знаменитими. Безвільні люди не доводять розпочатої справи до кінця, не здатні переборювати навіть не значні труднощі, відкладають справу на потім. Вони легко відволікаються від важливої роботи, беруться за маловажливе, дріб'язкове, не потрібне. Слабкохарактерні люди в екстремальних ситуаціях розгублюються, стають безпорадними. Їм властива мрійливість, вони часом подають цікаві пропозиції, але не реалізують їх.

Ось чому кожний, хто має конкретні цілі у своєму житті та докладає певних зусиль для їх здійснення і втілення задуманого в реальність, повинен володіти необхідними вольовими зусиллями.

Всі дії людини можуть бути поділені на дві категорії: *мимовільні* (невольові) і *довільні* (вольові).

Мимовільні дії відбуваються у результаті виникнення неусвідомлених чи не достатньо чітко усвідомлених спонукань. Ці люди мають імпульсивний характер, у них немає чіткого плану. Прикладом мимовільних дій можуть бути вчинки людей у стані афекту (здивування, страх, захоплення, гнів), а також імпульсивні дії та автоматизм.

Довільні дії передбачають усвідомлення мети, попереднє уявлення тих операцій, які можуть забезпечити її досягнення і почерговість. Усі довольні дії, що відбуваються свідомо і мають мету, названі так, оскільки вони походять від волі людини. Специфічна особливість вольової поведінки в переживанні стану “Я повинен”, а не “Я хочу”, хоч, звичайно, слід враховувати можливість збігання вольової та імпульсивної поведінки (“Я хочу виконати свій обов’язок”).

Воля – свідоме регулювання людиною своєї поведінки (діяльності, спілкування), пов’язане з подоланням внутрішніх і зовнішніх перешкод. Це – здатність людини стимулювати (активізувати) власну поведінку чи гальмувати її (утримуватися від деяких дій і бажань).

Прикладом зовнішніх перепон можуть бути різні завади, які розцінюються як такі, що об’єктивно перешкоджають досягненню поставленої мети. Так, через малий зріст підліток не досягає високих результатів у баскетболі.

Внутрішні, суб’єктивні перешкоди, зумовлені поведінкою людини, суб’єкта вольової дії, можуть бути викликані стомленістю, бажанням відпочити, повеселитися, страхом, соромом, інертністю, просто ледарством тощо. Так, людина через страх відтягує візит до стоматолога.

Основними ознаками вольового акту є:

1. Докладання зусиль для виконання вольового акту.
2. Наявність продуманого плану здійснення поведінкового акту.
3. Посилення уваги до такого поведінкового акту і відсутність безпосереднього задоволення, яке виникає в процесі і в результаті його виконання.
4. Нерідко зусилля волі спрямовані не стільки на перемогу над обставинами, скільки на поборення самого себе.

2. Структура вольової дії

Вольові дії розрізняються за їх складністю. У тому випадку, коли в бажанні чітко прослідковується мета, що безпосередньо переходить у дію і не виходить за межі існуючої ситуації, кажуть про *простий вольовий акт*. Наприклад, перед іспитом студент рішуче відмовляється від вечірки і наполегливо готується успішно його скласти. Прийняте рішення здійснюється без вагань.

У складному вольовому акті немає майже автоматичного переходу мотиву дії в саму дію, як у простому вольовому акті. В складній вольовій дії з'являються додаткові ланцюжки між імпульсом і безпосередньою дією. Наприклад, велике бажання мати престижну освіту спонукає молоду людину не тільки посилено готуватися до вступу до вузу, але і відмовитися від шкідливих звичок, розірвати стосунки з сумнівними групами дозвілля.

Етапи складної вольової дії

1. *Усвідомлення мети і прагнення досягнути її*. Людина може усвідомлювати лише незадоволеність ситуацією в конкретний відрізок часу, і при цьому сама потреба усвідомлюється недостатньо чітко, недиференційовано, а звідси не усвідомлюються шляхи і засоби до досягнення мети. Мотивом діяльності у цьому разі є потяг, який переживається нечітко, неясно: людина усвідомлює, що їй чогось не вистачає або щось потрібно, але що саме, вона не розуміє. Найчастіше люди переживають потяги як специфічний обтяжливий стан у вигляді нудьги, смутку, невизначеності. У таких випадках кажуть: “Вона сама не знає, що їй потрібно”. Через таку невизначеність потяг не може переростати в діяльність. Потяги можуть згаснути або перетворитися у конкретне бажання, намір чи мрію. Бажати щось – це перш за все знати зміст збуджувального стимулу. Оскільки у людини в будь-який момент існують різні значущі бажання,

одночасне задоволення яких об'єктивно виключено, то відбувається зіткнення протилежних збуджень, між якими необхідно зробити вибір. Цю ситуацію називають *боротьбою мотивів*. На етапі усвідомлення мети і прагнення досягнути її боротьба мотивів вирішується вибором мети дії, після чого напруга, викликана боротьбою мотивів на цьому етапі, послаблюється.

2. *Усвідомлення низки можливостей досягнення мети* – це етап обдумування шляхів і засобів виконання завдання, планування можливих дій. Результатом цього інтелектуального моменту у вольовому акті є встановлення причинно-наслідкових залежностей між способами виконання дії в конкретних умовах і можливими наслідками. Наприклад, людина обирає свій шлях у побудові кар'єри, здобутті спортивних результатів, подоланні шкідливих звичок. Вона зважує власні можливості досягнення мети, попередній досвід, норми поведінки, переконання. Наприклад, одна людина різко позбувається звички палити, інша – поступово.

3. *Боротьба мотивів і вибір дії*. Цей етап є центральним у складному вольовому акті. Тут, як і на етапі вибору мети, можлива конфліктна ситуація, пов'язана з тим, що людина має можливість легкого шляху досягнення мети (це розуміння – один з результатів попереднього етапу), але в той же час у силу власних моральних почуттів і принципів не може його прийняти. Інші шляхи є менш економічні (і це також людина усвідомлює), але зате слідування їм більше відповідає системі цінностей людини. Наприклад, людина відмовляється від швидкого, але нечесного способу вирішення фінансових проблем. У. Джеймс зазначав, що затримка дії може тривати тижні, навіть місяці: “Мотиви до дії, які ще вчора здавалися яскравими, переконливими, сьогодні вже поблякли, позбавлені жвавості. Але ні сьогодні, ні завтра, дія не виконується нами. Щось підказує

нам, що все це не має вирішальної ролі. Ці вагання між двома можливими в майбутньому альтернативами нагадують коливання маятника... доки гребля не буде прорвана і рішення не буде прийнято” (У. Джеймс. Психологія.– М., 1991).

4. *Прийняття рішення* – це результат етапу боротьби мотивів. Він характеризується спадом напруги, оскільки вирішується внутрішній конфлікт. Приймаючи рішення, людина відчуває, що подальший хід подій залежить від неї, і це породжує специфічне для вольового акту почуття відповідальності. Тут уточнюються засоби, способи, послідовність їх виконання, тобто здійснюється уточнене планування. Однак прийняти рішення не означає виконати його.

5. *Виконання прийнятого рішення.* Сплановані дії не реалізуються автоматично: щоб рішення перейшло в дії, необхідне свідоме вольове зусилля. Вольове зусилля характеризується кількістю енергії, витраченої на виконання цілеспрямованої дії чи утримання від небажаних вчинків. Вольове зусилля пронизує всі ланки вольового акту, починаючи з усвідомлення мети і закінчуючи виконанням рішення. У виконавчій ланці, коли людина долає не тільки внутрішні, але й зовнішні труднощі, воно стає більш доступним для спостереження. Інтенсивність вольового зусилля залежить від багатьох факторів: світогляду особистості, моральної стійкості, наявності суспільно значущих цілей, установки на діяльність, рівня саморегуляції особистості. Так, люди, які витратили багато зусиль для розвитку своєї волі (спортсмени, науковці, фанати тощо), набагато легше зустрічають зовнішні перешкоди, ніж особи, що не займалися самовдосконаленням.

6. *Аналіз виконання дій.* У процесі реалізації вольової дії і особливо після виконання, настає її оцінювання. В оцінці вольової дії відображено не тільки особисте ставлення, але і ставлення до вчинку референтної (значущої) групи. Саме ця

групова оцінка є найбільш дієвою для корекції поведінки індивіда. Оцінювання супроводжується особливими емоційними переживаннями задоволення чи не задоволення вчинком. Негативне ставлення до виконаної дії часто супроводжується переживанням сорому, розпачу. Оцінка виступає як мотив для продовження, виправлення чи припинення наступної діяльності. Так, захистивши дисертацію і здобувши науковий ступінь, людина підірвала своє здоров'я тощо.

3. Основні вольові якості людини

Вольова дія кожної людини має свою особливу неповторність, оскільки є відображенням відносно стійкої структури особистості. В рамках індивідуальних відмінностей вольової сфери виділяють такі вольові якості.

Сила волі проявляється на всіх етапах вольового акту, а найбільше при подоланні перешкод, відмові від спокус та контролі своїх почуттів.

Цілеспрямованість. Така якість притаманна людині з ясними цілями, що не розмінюється на дрібниці. Цілеспрямовані люди точно знають, чого хочуть, куди ідуть, за що борються.

Ініціативність. Це вольова якість, завдяки якій людина діє творчо. Вчинки ініціативної людини в сучасних умовах характеризуються сміливістю, активністю. Ініціативність ґрунтується, як правило, на багатстві і яскравості нових ідей, планів, уяви. Для багатьох людей найважливішим є подолання власної інертності, вони не можуть щось придумати самі, без стимуляції інших.

Самостійність. Якщо людина необґрунтовано відмовляється від власних думок і поглядів, легко стає на чужу точку зору, якщо вона без особливої потреби звертається за допомогою, то не можна визнати, що в неї розвинута така вольова якість, як самостійність. Бувають, однак, випадки, коли

негативізм (необґрунтоване прагнення чинити всупереч будь-кому) помилково оцінюється як самостійність.

Витримка – це волюва якість, що характерна для людей, які управляють своїми діями і вчинками. Такі люди урівноважені і послідовні, не допускають імпульсивних дій в емоційно напруженій обстановці.

Рішучість – здатність приймати і впроваджувати в життя швидкі, обґрунтовані і тверді рішення. Рішучість проявляється у виборі дій, засобів досягнення мети. Зовні рішучість проявляється у відсутності сумнівів, тому може видатись, що рішуча людина легко і вільно вибирає мету. Однак це не так. Суттєвою передумовою рішучості є сміливість як уміння протистояти страхом, йти на певний ризик для досягнення своєї мети.

Наполегливість – уміння постійно і довго переслідувати мету, не понижуючи енергії в боротьбі з труднощами. Нерідко люди розумні і навіть талановиті не здатні відстоювати свої рішення. При найменших перешкодах вони вважають їх непереборними і відступають, щоб даремно не витратити сили. В той же час наполегливість може втратити певну гнучкість і перейти у впертість, коли людина, незважаючи ні на що, прагне наполягти на своєму. На перше місце при цьому, зазвичай, виходять особисті інтереси, а не логіка, розум, зовнішні обставини. Без наполегливості не може бути рішучості, самостійності, витримки і цілеспрямованості.

Енергійність. Люди, яких називають енергійними, можуть сконцентрувати всі свої фізичні і духовні сили на досягнення мети. Однак часто енергійність спостерігається лише на початкових етапах виконання дії, а в тих випадках, коли необхідні тривалі зусилля, енергійність прогресивно зменшується і виявляється слабо.

4. Формування волі

Як і інші психічні процеси, воля причинно зумовлена. Людина не народжується з сильною чи слабкою волею. Воля розвивається в суспільному житті і діяльності. Наведемо приклад експерименту, що проводився у США. Відібрали 1000 дітей з незвичайними здібностями та міцним здоров'ям і прослідкували за ними впродовж п'ятнадцяти років. За перші п'ять років, у період навчання в школі, успіхи відібраних учнів, в основному, відповідали їх здібностям. Але через п'ятнадцять років у 30 відсотків уже дорослих людей, у дитинстві тестованих вольовими, результати професійної діяльності відповідали вихідному рівню їх здібностей. У 70 відсотків колишніх вундеркіндів скромні результати діяльності не підтвердили наявності у них видатних здібностей. Експеримент ще раз довів, що наполегливість, вміння ефективно організовувати свою діяльність відіграють в житті значно більшу роль, ніж навіть високий інтелект у шкільні роки.

Воля і вольові якості у людини можуть не сформуватися, якщо умови життя і виховання у дитинстві були не сприятливими:

- дитина розбещена, всі її бажання безвідмовно здійснювалися (“легкий світ” – воля непотрібна);
- дитина притиснута суворою волею і вказівками дорослих, нездатна сама приймати рішення.

Батьки, які прагнуть виховати волю у дитини, повинні дотримуватися таких правил:

1. Не робити за дитину те, чого вона може навчитися сама, а тільки забезпечити умови для успіху її діяльності.
2. Активізувати самостійну діяльність дитини, викликати у неї почуття радості від досягнутого, підвищувати віру дитини в її здатність долати труднощі.

3. Навіть маленькій дитині корисно пояснити, в чому полягає доцільність тих вимог, вказівок, рішень, які дорослі ставлять перед нею, і поступово вчити дитину самостійно приймати рішення.

Вольове виховання потребує вміння боротися з лінощами, долати пасивність та небажання діяти.

Один з ефективних засобів виховання волі, особливо для самолюбної молоді людини – розповідь про свої плани, конкретні цілі самовиховання близьким, друзям. Страх осоромитися буде допомагати долати труднощі.

Полегшує будь-яку роботу контроль проміжних результатів досягнення мети. Доречно фіксувати кількісні і якісні результати просування до кінцевої мети.

Оптимістичне ставлення до життя, прагнення отримати перемогу у будь-якій життєвій ситуації, з одного боку дає змогу людині зберігати рівний настрій, з другого – успішно виховувати волю. Почуття гумору вберігає від невдач, помилок, розчарувань у процесі досягнення мети.

Будь-яку, навіть нецікаву діяльність можна виконувати, досягаючи досконалості. Необхідно вчитися концентрувати увагу, розвивати мислення, сповна занурюватися у справу, виховувати самодисциплінованість.

Багато молодих людей дуже образливо ставляться до констатації їх недоліків, майже безболісно визнають за собою цей дефект, часто використовуючи його як своєрідний психологічний захист, виправдання свого безсилля і непристосованості до життя.

Питання і завдання для самоконтролю

1. Яке значення волі у житті людини?
2. Наведіть приклад складної і простої вольової дії.
3. Який з етапів вольової дії для Вас є найбільш складним?
4. Яких вольових якостей Вам не вистачає?
5. Наведіть приклади з життя успішних і неуспішних людей.

Яка роль наявності вольових якостей у цих категорій людей?

6. Які ви вбачаєте шляхи і напрямки розвитку своєї волі?

Теми рефератів

1. Поняття, ознаки і прояви волі у людини.
2. Становлення вольових якостей людини.
3. Творча робота “Радій труднощам”.

Література для самоосвіти

1. Максименко С. Д., Соловієнко В. О. Загальна психологія: Навч. посіб. – К.: МАУП, 2001.
2. М’ясоїд П. А. Загальна психологія: Навч. посіб.– К.: Вища школа, 2000.
3. Станкин М. И. Общая психология. Функциональные явления человеческой психики. – Воронеж: Изд-во, НПО “МОДЭК”, 2001.
4. Столяренко Л. Д., Самыгин С. И. Психология и педагогика в вопросах и ответах. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1999.
5. Психология и педагогика: Учеб. пособие / В.М. Николаенко, Г.М. Залесов, Т.В. Андрушина и др. – М.: ИНФРА-М; Новосибирск: НГАЭиУ, 1999. – 175 с.

ЗДІБНОСТІ

*Звичайна людина
використовує лише десять
відсотків своїх фізичних і
розумових здібностей.*

(Н. Коупленд)

План

1. Поняття про здібності, їхня роль у діяльності особистості.
2. Природа здібностей.
3. Індивідуальні відмінності у здібностях людей.
4. Врахування та розвиток здібностей у професійній діяльності.

1. Поняття про здібності, їхня роль у діяльності особистості

Коли ми намагаємося зрозуміти і пояснити, чому різні люди, обставинами життя поставлені в однакові чи приблизно однакові умови, досягають неоднакових успіхів, ми звертаємося не тільки до аналізу вольової сфери людини, але й до поняття *здібності*, вважаючи, що різницю в успіхах можна сповна пояснити ними. Це ж поняття використовується нами тоді, коли необхідно усвідомити, в силу чого одні люди швидше і краще, ніж інші, засвоюють знання, вміння і навички.

Цінність особистості визначається не тільки тим, яка вона в даний момент, але і закладеними в ній можливостями подальшого розвитку і вдосконалення.

Будь-яка діяльність потребує від людини володіння специфічними якостями, що визначають її придатність до забезпечення певного рівня виконання даної роботи. В психології ці індивідуально–психологічні особливості називають здібностями особистості. Тому потрібно вміти розпорядитися

цим неоціненним даром природи, допомогти собі та іншим людям розкрити і розвинути свої здібності.

Здібності – індивідуально-психологічні особливості особистості, що забезпечують успіх у діяльності та спілкуванні.

Здібності не можуть бути зведені до знань, вмінь, навичок, які має людина. Однак знання, вміння і навички залишаються зовнішніми стосовно здібностей лише до того часу, доки вони не засвоєні. Виявляючись у діяльності, у міру її оволодіння особистістю, здібності розвиваються далі, формуючи в діяльності свою структуру і своєрідність. Математичні здібності людини ніяк не виявляться, якщо вона ніколи не вчила математики: їх можна встановити тільки в процесі засвоєння чисел, правил дій з ними, розв'язування задач тощо. Наприклад, на екзамені в Художню Академію В. І. Сурикову було відмовлено в навчанні, так як, на думку екзаменаторів, у нього повністю відсутні здібності до зображувальної діяльності. Інспектор Академії, переглянувши малюнки Сурикова, заявив: “За такі малюнки вам навіть повз Академію слід заборонити ходити”. Помилка викладачів полягала в тому, що на екзамені вони оцінили зовсім не здібності, а лише наявність певних умінь і навичок малювання. В подальшому Суриков спростував цю помилку, набувши протягом трьох місяців потрібних умінь і навичок в результаті чого ті ж педагоги оцінили його на цей раз гідним зарахування до Академії.

Отже, якщо людина не справляється з вимогами, які ставить до неї певний вид діяльності, тобто у людини відсутні або недостатньо розвинуті здібності, не потрібно робити категоричних висновків і шукати іншу справу. Такій людині потрібно більше часу на засвоєння знань, умінь і навичок, а її педагогам знадобиться докласти значно більше зусиль для навчання свого учня. Крім того, здібності людини можуть розвинути через певний час або виявитися в іншому виді діяльності.

Успішність в діяльності і спілкуванні визначається не однією, а системою різних здібностей, при цьому вони можуть взаємокомпенсуватися.

Не всяка діяльність розвиває здібності особистості. Розглядаючи загальну структуру життєдіяльності людини, можна помітити існування видів діяльності, які не розвивають, а навпаки відволікають і навіть гальмують розвиток її основних здібностей. Наприклад, якщо людина, що має музичний слух чи зображувальні схильності, змушена займатися важкою фізичною працею, то ця діяльність навряд чи буде розвивати закладені в ній здібності.

2. Природа здібностей

Про здібності висловлено багато суперечливих суджень. Ось основні з них:

1. Здібності, закладені в людині від народження.
2. Будь-які здібності можна сформувати.
3. Люди від народження рівні за своїми здібностями.

Одна з вагомих точок зору, що веде свою історію з часів Платона, стверджує, що здібності біологічно зумовлені і їх прояв цілковито залежить від успадкованого фонду. Навчання і виховання може лише змінити швидкість появи здібностей, але вони завжди виявляються певним чином. Як аргумент даного підходу про вродженість здібностей, вчені наводять факти існування багаточисленних династій акторів, художників, лікарів, моряків тощо.

Представники другої крайньої точки зору вважають, що особливості психіки цілком визначаються якістю виховання і навчання. Доказами справедливості цієї теорії вважають випадки, коли діти найвідсталіших племен, отримавши відповідне навчання, нічим не відрізнялися від освічених європейців.

Кінцевим висновком цієї концепції стало положення про те, що у кожної людини можна сформувавши будь-які здібності.

Однак життєві спостереження і спеціальні дослідження свідчать, що не можна відкидати природних передумов здібностей. Не визнаючи вродженості здібностей, психологи не відкидають вродженість особливостей будови мозку, які можуть виявити умови успішного виконання певної діяльності. Ці вроджені анатомо-фізіологічні особливості будови мозку, органів чуття і руху, що складають природну основу розвитку здібностей, називають *задатками*.

Задатки – біологічна основа здібностей. Виділяють два види задатків: *вроджені* (або природні) і *набуті* (або соціальні). Кожна людина від народження наділена певними задатками. Але головне тут те, що задатки не специфічні стосовно здібностей, тобто на основі задатків не можна передбачити, які саме здібності розвинуться, сформується на їх основі. Задатки мають більш загальний характер. На основі одних і тих же задатків можуть сформуватися зовсім різні здібності, а можуть і одночасно декілька здібностей або ж ніяких.

3. Індивідуальні відмінності у здібностях людей

Існує цілий ряд класифікацій здібностей. Найбільш значущою є така:

1. *Природні здібності* в основі своїй біологічно зумовлені, пов'язані з вродженими задатками, формуються на їх базі. Наприклад, сприймання, пам'ять, мислення.

2. *Загальні здібності*, які визначаються успіхами людини в різноманітних видах діяльності і спілкуванні (розумові здібності: швидкість, логічність, гнучкість, неординарність; розвинуті пам'ять і мова, точність і тонкість рухів рук, зібраність, цілеспрямованість, спостережливість тощо). Загальні здібності пов'язані в першу чергу з розвитком інтелекту і певних

особливостей особистості. Ознакою загальних здібностей є життєві успіхи індивіда – те, наскільки повно він виявляє свою індивідуальність. Загальні здібності, що забезпечують відносну легкість і продуктивність у різних видах діяльності, часто називають *обдарованістю*. **Обдарованість** може проявлятися в різних сферах діяльності: інтелектуальній, академічній (навчальній), творчій, художній, у сфері спілкування (лідерство) і психомоторики.

3. *Спеціальні здібності* визначають успіхи людини в окремих видах діяльності і спілкуванні, де необхідні особливого роду задатки і їх розвиток (здібності математичні, технічні, літературні, хореографічні, лінгвістичні, спортивні тощо).

4. *Теоретичні здібності* визначають схильність людини до абстрактно–логічного мислення.

5. *Практичні здібності* лежать в основі схильності до конкретно–практичних дій. Поєднання теоретичних і практичних здібностей властиве лише різнобічно обдарованим людям.

6. *Навчальні здібності* полягають в успішному засвоєнні знань, вмінь, навичок, формуванні якостей особистості, здатність до наукованості під впливом педагогічних дій.

Творчі здібності пов'язані з успішністю у створенні предметів матеріальної і духовної культури, нових ідей, відкриттів та винаходів.

Здібності до спілкування, взаємодії з людьми, а саме мова людини як засіб спілкування, здібності сприйняття і оцінки людей, соціально-психологічної пристосовуваності до різної обстановки, входження в контакт з різними людьми тощо.

Предметно-діяльнісні здібності пов'язані із взаємодією з природою, технікою, знаковою інформацією, художніми образами тощо.

Окремі здібності не можуть існувати самі по собі і незалежно одна від одної, наприклад, спритність, швидкість, витривалість,

або кмітливість, логічність, почуття гумору. Кожна здібність змінюється, набуває якісно іншого характеру залежно від ступеня розвитку інших здібностей (здібності до наукової діяльності формуються у результаті розвитку інтелектуальних, літературних, творчих здібностей). Якісна характеристика здібностей передбачає виявлення відмінностей між людьми в різних галузях діяльності. Якісні відмінності здібностей, на думку К. М. Теплова, виражаються не тільки в тому, що одна людина обдарована в одній галузі, а друга – в другій; не тільки в тому, що одна людина проявляє технічні, а інша – музичні здібності; і не тільки в тому виражаються вони, що і в межах музичних здібностей один проявляє здібності переважно до композиторської діяльності, а інший – до діяльності піаніста-виконавця. Якісні відмінності здібностей виражаються в тому, що навіть піаністські здібності у різних людей якісно відмінні: з двох піаністів кожний буде обдарований по-своєму. В той же час, абстрагуючись від якісної своєрідності поєднання різних здібностей до окремих видів діяльності, можна відмітити, що кожна здібність має різну силу, своєрідний вияв і рівень, тобто має кількісну характеристику, що показує, в якій мірі розвинуті вони в одній людині порівняно з іншими людьми.

Кількісна характеристика здібностей – необхідна процедура при вирішенні широкого кола проблем. Так, вже в шкільній практиці є потреба ранжування дітей за здібностями відповідно до яких застосовуються різні типи навчання. В якості способу вимірювання здібностей використовують різні тести.

Здібності можуть розрізнятися не тільки за своєю спрямованістю, за якісними і кількісними характеристиками, але і за своїм рівнем і масштабом. Виділяють *репродуктивний* рівень здібностей, який забезпечує високе вміння застосовувати готові знання, оволодівати готовими зразками діяльності та спілкування і *творчий*, що забезпечує створення нового, оригінального. Але

слід враховувати, що репродуктивний рівень включає елементи творчого, і навпаки. Особливо високий рівень прояву здібностей визначають поняттями “майстерність”, “талановитість”, “геніальність”.

Майстерність – досконалість в конкретному виді діяльності, вимагає великої і напруженої праці. Майстерність, більшою мірою, пов'язана з репродуктивною виробничою діяльністю. Але майстерність не зводиться до суми вмінь і навичок. Майстерність в будь-якій професії (вчитель, лікар, льотчик, інженер тощо) передбачає психологічну готовність до творчого вирішення проблем. Рівень майстерності в процесі діяльності змінюється, розвивається структура здібностей людини, формується його особистість. Як відомо, навіть дуже обдаровані люди розпочинали з наслідування, а потім у міру набуття досвіду виявляли творчість.

Талант – високий рівень розвитку спеціальних здібностей (музичних, спортивних, конструкторських, педагогічних тощо). Діяльність талановитої людини відрізняється принциповою новизною, оригінальністю підходів. Талановитими по праву називаємо Т. Г. Шевченка, В. О. Сухомлинського, О. В. Суворова, В. Моцарта та інших. Пробудження талантів суспільно зумовлене. Те, які дарування отримують найбільш сприятливі умови для повноцінного розвитку, залежить від потреб епохи і особливостей конкретних задач, які стоять перед даним соціумом. Розвиток держави викликає бурхливий вияв інженерних, конструкторських талантів, в період розквіту державності проявляються таланти музичні і літературні, а у військовий час – військові. На сучасному етапі розвитку української економіки плідно розвиваються здібності до підприємництва, управлінські здібності.

Геніальність – найвищий рівень розвитку здібностей. Про геніальність кажуть, коли творчі досягнення людини становлять

епоху в житті суспільства, в розвитку культури. Високий рівень обдарованості, який характеризує генія, обов'язково пов'язаний з незвичайністю в різних галузях діяльності. Такого тріумфу за всю п'ятитисячну історію цивілізації досягли не більше 400 осіб. Серед геніїв, які досягли подібного універсалізму, достатньо назвати Аристотеля, Леонардо да Вінчі, Р. Декарта, Г. В. Лейбніца, М. В. Ломоносова тощо.

4. Врахування та розвиток здібностей у професійній діяльності

Розглядаючи співвідношення здібностей і вимог професії Є. А. Климов виділив чотири ступені професійної придатності: 1 – непридатність до певної професії. Вона може бути тимчасовою чи практично нездоланною; 2 – придатність до тієї чи іншої професії або групи їх. Вона характеризується тим, що людина не має протипоказань відносно тієї чи іншої галузі праці, але не має й показань; 3 – відповідність даній галузі діяльності: немає протипоказань, а є деякі особисті якості, які явно відповідають вимогам певної професії чи групи професій; 4 – покликання до даної професійної галузі діяльності – це вищий рівень професійної придатності людини як працівника. Цей ступінь характеризується тим, що в усіх основних елементах структури здібностей людини є явні ознаки відповідності людини вимогам даної діяльності.

Здібності до певної діяльності являють собою сукупність психічних якостей і мають складну структуру. Наприклад, *педагогічні здібності* включають здібність робити навчальний матеріал доступний учням, розуміння вчителем учня, творчість в роботі, організаторські здібності, педагогічний такт, педагогічну спостережливість, інтуїцію тощо. *Організаторські здібності* керівника включають вміння впливати на людей, вміння оперативно розбиратися в складних ситуаціях і вирішувати їх оптимально, виявляти ініціативу і брати на себе відповідальність тощо.

Вивчення здібностей людей у колективі є одним з найважливіших завдань педагога, вихователя, керівника. Підібрати людині роботу чи доручення за здібностями значить забезпечити не тільки високу продуктивність праці і задоволеність нею особистості, але й подальший розвиток здібностей. Виконання роботи нижче наявних здібностей, а тим більше не за здібностями, викликає в людини почуття незадоволеності, негативно позначається на нервово-психічному самопочутті. Про здібності працівника керівник може судити за результатами його праці, за відносною швидкістю і легкістю, з якою він здобуває знання, за тим, як у нього формуються вміння і навички, що проявляються в оригінальності і самостійності вирішення поставлених питань.

Отже, усяка діяльність складна і багатогранна. Вона висуває різні вимоги до психологічних та фізичних сил і властивостей людини. Якщо наявна система властивостей особистості відповідає цим вимогам, то людина здатна успішно і на високому рівні здійснювати певну діяльність. Якщо такої відповідності немає, то в індивіда виявляється непридатність, тобто він не проявляє здібностей. Вченими виявлено діалектичний зв'язок між природними задатками і здібностями людини. Існує тенденція розглядати здібності як задатки в розвитку. При цьому підкреслюється, що головною умовою формування здібностей є активна діяльність особистості. Розглядаючи умови успішного розвитку здібностей у діяльності, можна виділити в якості основного ранній початок. Важливими умовами розвитку здібностей слід вважати формування наполегливості, вміння максимально напружуватися в справі досягнення мети. Здібності розвиваються тим успішніше, чим частіше в своїй діяльності людина досягає межі своїх можливостей і поступово піднімається з нижчого рівня до найвищого.

Питання і завдання для самоконтролю

1. Що таке здібності? Спробуйте запропонувати власне визначення і порівняйте з класичним.
2. Визначити сутність понять “задатки”, “схильність”, “здібність”, “талант”.
3. В чому відмінність у здібностях людей?
4. Як ви розумієте прислів'я: “Талант робить те, що може, а геній – те, що повинен”.
5. Проаналізуйте рівень розвитку власних здібностей, спираючись на розглянуту в лекції класифікацію здібностей.

Теми рефератів

1. Здібності, обдарованість і талант: взаємозв'язок і відмінності в цих явищах.
2. Природа індивідуальних відмінностей в здібностях людей.
3. Розвиток здібностей у людини.
4. Управлінські здібності.

Література для самоосвіти

1. Артемьева Т.Н. Методологический аспект проблемы способностей. – М.: Наука, 1977.
2. Морозов А.В. Деловая психология. Курс лекций: Учебник для студентов высших и средних специальных заведений. – СПб.: Союз, 2002.
3. Немов Р.С. Психология: Учебник для студентов высших педагогических учебных заведений: В 3 кн. – 4-е изд. – М.: ВЛАДОС, 2000.
4. Петровский А.В. Быть личностью. – М.: Педагогика, 1990.
5. Шадриков В.Д. Проблемы профессиональных способностей // Психологический журнал. – 1982. – № 5.
6. Щекин Г.В. Практическая психология менеджмента. – К.: Украина, 1994.
7. Професійні здібності учня / Упор.: С. Максименко, О. Главник, М. Левтик. – К.: Главник, 2004. – 112 с.

ПСИХОЛОГІЯ СПІЛКУВАННЯ

Вміння вести розмову – талант.
(Стендаль)

План

1. Поняття про спілкування та його види.
2. Засоби спілкування.
3. Процес спілкування, його структура:
  - а) комунікативний аспект спілкування;
  - б) інтерактивний аспект спілкування;
  - в) перцептивний аспект спілкування.

1. Поняття про спілкування та його види

Термін “спілкування” все частіше зустрічається в педагогічній, психологічній, філософській, соціологічній літературі та періодичних виданнях. Цей термін можна почути на засіданнях Верховної Ради, в прийомній директора заводу і в роздягальні робітників, на засіданнях Вченої ради вищого навчального закладу і в студентській аудиторії, у класній кімнаті і на педагогічній раді. Людина не може повноцінно і щасливо жити без нормального спілкування.

Людина стає особистістю лише серед собі подібних, тільки у спільній діяльності з іншими. Важливо виховати у кожного індивіда уважне ставлення до навколишніх, навчитися співробітництву.

Біологічна роль функції співробітництва дуже важлива. Спочатку, допомагаючи лише вижити, вона з часом почала набувати соціального відтінку і перетворилася в основну передумову соціальних стосунків, а в подальшому – в соціальний тип співробітництва. Його значення в житті людини, особливо в наш непростий час, неможливо переоцінити. Нині, коли студент

невпевнений, що отримає розподілення, а робітник чи службовець, – що не втратить роботу, коли спричиняє фінансові труднощі придбання продуктів харчування, одягу, взуття, шкільних підручників, коли людина часто має справу із роздратованістю, грубістю та недобррозичливістю та існує реальна можливість психічних і серцево-судинних хвороб. Як ніколи великого значення набуває вміння людини спілкуватися. Без цього вміння зараз неможливо прожити життя, вирішити зумовлені часом завдання, досягти успіху в будь-якій діяльності. Найважливіше завдання – навчитися розуміти, оберігати і поважати одне одного у повсякденному спілкуванні, оволодіти вмінням виховувати і навчати школярів, студентів, вміло керувати робітниками та службовцями.

За даними досліджень соціальних психологів, добрий мікроклімат (добрі ділові стосунки) збільшує ефективність навчання на 15–18%. Бадьора атмосфера на заняттях, активна участь у них сприяє виробленню ендоморфінів – речовин, що викликають приємні відчуття та добрий настрій. І навпаки, відсутність доброзичливих стосунків між студентами, школярами, робітниками, солдатами, нудьга на заняттях, викладання педагогом-вихователем матеріалу мінорним тоном, як показали дослідження, знижують працездатність від 10–20 у слабких до 37% у сильних учнів. Ще більше страждає педагог. Поганий настрій знижує продуктивність його праці, за даними С. Тихомирова, до 70%. А настрої викладача – це найчастіше результат стилю його спілкування.

Проблема спілкування багатогранна. За останні роки вона стала предметом вивчення багатьох наук. Її вивчають філософи, соціологи, економісти, юристи і педагоги. Детально досліджує феномен спілкування психологія. Перед усім у тих розділах, де вивчаються соціальні групи та колективи. Спілкування в різноманітних аспектах вивчає соціальна психологія. Адже без спілкування не виникнуло б, не існувало б і не розвивалося б

людське суспільство. Як і діяльність, спілкування – необхідна умова формування кожної окремої особистості.

Спілкування – це складний багатогранний процес встановлення і розвитку контактів між людьми, що зумовлюються спільною діяльністю.

Чи вміємо ми спілкуватися з людьми?

Практика показує, що ефективно спілкуватися вміють далеко не всі люди, більше того, далеко не всі керівники (хоч 50-90 % часу вони витрачають на спілкування). Проведення нарад, засідань, різних бесід, диспутів, переговорів, роз'яснення завдань підлеглим, звіти перед начальством тощо – все це різні форми ділового спілкування.

Існують різні види спілкування, якими людина повинна володіти.

В и д и с п і л к у в а н н я

1. *Ділове спілкування* – ситуації, коли метою взаємодії є досягнення якої-небудь погодженості чи домовленості.

2. *Виховне спілкування* – ситуації, в яких один із учасників цілеспрямовано впливає на іншого, уявляючи собі бажаний результат (сформовані переконання, навички у вихованця).

3. *Діагностичне спілкування*. Його мета сформулювати певне уявлення про співрозмовника чи отримати від нього якусь інформацію.

4. *Ритуальне спілкування* передбачає церемоніальний характер взаємодії (прийоми, презентації, свята, ритуальні дії).

5. *Інтимно-особистісне спілкування* унікальне і специфічне. Можливе лише тоді, коли партнери у певній ситуації, що виникла, відчують себе психологічно рівними, однаково зацікавленими у встановленні довірливого і глибокого контакту.

6. *Спілкування на побутовому рівні* передбачає вільний характер ведення розмови, дотримання етичних норм у спілкуванні (розмова в колі друзів, з колегами під час відпочинку, дозвілля).

2. Засоби спілкування

Всі засоби спілкування поділяються на *вербальні* (мовні) та *невербальні* (жести, міміка, пантоміміка).

Вербальне спілкування завжди супроводжується невербальним. У багатьох випадках невербальне спілкування може мати значно більше змістовне навантаження, ніж вербальне.

Невербальне спілкування ілюструється не лише використанням жестів, міміки, пантоміми, а й просторово-часовою характеристикою організації спілкування.

Надзвичайно важливим при спілкуванні є міжособистісний простір (дистанція спілкування). *Дистанція спілкування* залежить від багатьох чинників: від спрямування спілкування, від різних характеристик суб'єктів спілкування (їх близькості, віку, соціального статусу, психологічних особливостей, національних звичаїв тощо).

За даними американських психологів дистанція між партнерами залежить від виду взаємодії і може бути такою:

- інтимна дистанція (відповідає інтимним стосункам) – до 0,5 м;
- міжособистісна дистанція (при бесідах, спілкуванні з друзями) – 0,5–1,2 м;
- соціальна дистанція (притаманна неформальним соціальним і діловим стосункам) – 1,2–3,7 м;
- публічна дистанція – 3,7 м і більше.

При будь-якому спілкуванні правильно обрана дистанція істотно впливає на його здійснення.

Ще однією важливою частиною спілкування є візуальний контакт, оскільки саме погляди можуть сказати набагато більше ніж слова. Візуальний контакт допомагає регулювати розмову. Психологічні дослідження показують, що до 40 % інформації несуть жести та міміка.

Жестикуляція включає в себе всі жести рук (“мова рук”), а також деякі інші дії, що несуть в собі певне змістовне навантаження (наприклад, співрозмовник виймає цигарки, що означає необхідність завершити розмову і т. ін.).

До *міміки* відносяться всі зміни, які можна спостерігати на обличчі людини, при чому мається на увазі не тільки риси обличчя, контакт очей та спрямування погляду, а й психосоматичні процеси (наприклад, почервоніння).

Враховання всіх факторів невербального спілкування надзвичайно важливе у діловому спілкуванні. Іноді саме жести, міміка можуть дати значну інформацію для обох учасників переговорів. Від знання суб’єктами переговорного процесу різних нюансів невербального спілкування може залежати успішність результатів. У таблиці 8.1 наведені деякі приклади трактування невербальної поведінки.

3. Процес спілкування, його структура

Виділяють такі аспекти спілкування: *комунікативний, інтерактивний і перцептивний.*

Комунікативний аспект спілкування – це обмін між його учасниками різною інформацією: знаннями, думками, почуттями тощо. Головним засобом спілкування у цьому випадку є мовлення – використання мови, значення якої є одночас і носіями знань, і знаряддям пізнавальної діяльності. Тому спілкування – це лише передача інформації, а й її створення. Про це, зокрема, свідчить аналіз *висловлювань* – суджень, які у зв’язку з діалогічністю спілкування є ланкою своєрідного ланцюга, створеного суб’єктом, що розмовляє. Вони поєднують у собі власні значення і смисли, а також значення і смисли висловлювань співрозмовника. При цьому висловлювання не втілюється в слові, як слід було б сподіватися, а породжується у ньому. Усе це

робить мовне спілкування багаторівневим процесом: він дає змогу партнерам не лише обмінюватись інформацією, а й творити її, виявляючи при цьому зміст не лише своєї свідомості, а й несвідомого (таблиця 8.1).

Таблиця 8.1 – Трактування невербальної поведінки

ПОВЕДІНКА	ТРАКТУВАННЯ	ВИСНОВОК
Руки зчіплені на грудях	Позиція оборони	Переговори не завершувати
Партнер легко стукає по столу	Нетерпіння	Переговори слід закінчити
Молитовно складені Долоні, пальці	Почуття переваги. Співрозмовник вважає, що він хитріший	Можливо, переговори слід перервати
Співрозмовник Потирає очі	Недовіра	Подумати
Легкий нахил голови вбік	Спокій, задоволеність	Переговори можна завершити
Піднімання голови і погляд вгору або нахил голови із зосередженим виглядом	Почекай хвилинку, я подумаю	Контакт перервати
Рух головою та Насуплені брови	Не зрозумів, повторити	Підсилення контакту
Усмішка, можливий легкий нахил голови	Розумію, мені нічого додати	Підтримання контакту
Ритмічне Кивання головою	Ясно, зрозумів, що тобі потрібно	Підтримання контакту
Довгий, нерухомий Погляд в очі Співрозмовнику	Бажання підпорядкувати співрозмовника собі	Діяти залежно від обставин
Погляд убік	Зневага	Ухилення від контакту
Погляд на підлогу	Побоювання і бажання уникнути спілкування	Ухилення від контакту

Мовлення буває усне або письмове, що впливає на характер спілкування. Так, на відміну від усного, письмове висловлювання значною мірою регламентується граматичними і стилістичними нормами, що обмежує спектр виявів емоційних станів суб'єктів мовлення. Однак завдяки письму долаються просторово-часові обмеження, підсилюється змістовність спілкування. Письмове спілкування не втрачає діалогічності й загалом відбиває особливості реального спілкування людей. І письмове, і усне спілкування керуються нейрофізіологічними процесами кодування і декодування висловлювань.

Істотну роль у спілкуванні відіграють також *немовні* (невербальні, від лат. *verbalis* – словесний) засоби: жести, міміка, пантоміміка, манера триматися, зовнішній вигляд (одяг, зачіска), темп мовлення, інтонування, паузи тощо. Важливий і “контакт очима”, який дає можливість зрозуміти смисл повідомлення, що його передають емоції співрозмовника. Крім того, невербальні засоби є джерелом зворотного зв'язку у спілкуванні – необхідної умови його нормального функціонування. Принаймні, введення у процес сприймання партнерами один одного штучних перешкод спотворює спілкування. Комунікативний аспект спілкування передбачає вміння співрозмовників не тільки слухати один одного, але й чути.

У романі Л. М. Толстого “Анна Кареніна” є приклад унікального взаєморозуміння людей. Позначаючи великими літерами слова досить складних фраз, герої роману не лише з'ясували свої стосунки, а вивели їх на новий рівень (дослідники твердять, що письменник описав реальну ситуацію свого освідчення майбутній дружині). Тут, очевидно, збіглися значення і смисли ситуації, яку спільно переживали обидва герої. Нерідко на заваді успішного спілкування стають смислові бар'єри. Вони виникають тоді, коли зміст повідомлення не відповідає системі смислів одного з партнерів. Тому, не володіючи значеннями (у

наведеному прикладі – літер), можна не збагнути смисл, який вони несуть і, отже, не зрозуміти того, хто ці значення вживає.

Смислові бар'єри долаються за рахунок форми повідомлення або ж оптимальної стратегії спілкування, яка ґрунтується на використанні спеціальних прийомів удосконалення взаємин із людьми. Нерідко смислові бар'єри мають вигляд “фільтру довіри і недовіри”, дію якого демонструє аналіз суспільної свідомості. У цьому випадку істинна інформація може не сприйматись, а неістинна – сприйматись. Такі фільтри поширені також в актах реального спілкування.

Інтерактивний аспект спілкування (від лат. *inter* – поміж) характеризує організацію взаємодії між його суб'єктами. Спілкування у такому випадку може бути кооперацією або ж конкуренцією. Хоча конкуренція сприяє ефективності спільної діяльності, особливо спочатку, часто її супроводжують конфлікти, які негативно позначаються на діяльності. Психологи розробили низку програм, спрямованих на подолання конфліктів і використання їх як джерела конструктивної активності. Найоптимальнішою щодо цього є *кооперація*, оскільки вона передбачає взаємодопомогу, співробітництво, узгодження зусиль. Це залежить від різних чинників, серед яких на перший план виступають рівні і стилі спілкування.

Рівень спілкування залежить від характеру відношень, що склалися між суб'єктами спілкування. Виділяють три такі рівні: соціальний, діловий і духовний. *Соціальний рівень* характеризує спілкування, в процесі якого суб'єкти ставляться один до одного згідно з соціальними нормами. *Діловий рівень* виникає із спільної діяльності і характеризується насамперед змістом конкретної ситуації спілкування. *Духовний рівень* – взаємодія, засобами якої є не лише значення, а й смисли. Це співпереживання і взаємопроникнення суб'єктів спілкування у внутрішній світ один одного, це, власне, спілкування особистостей.

Виділяють ще такі рівні спілкування, як *офіційний* (формальний) та *неофіційний* (неформальний). Перший регламентується функціями, які виконують його учасники у процесі спільної діяльності. Другий обслуговує зовні нерегламентовані – міжособистісні стосунки між людьми.

Стили спілкування — характерні способи встановлення і розвитку контактів. Найвиразнішими серед них є: демократичний, авторитарний і суперечливий (ліберальний).

Демократичний стиль будується на мовних і немовних засобах, які викликають у співрозмовника позитивне ставлення до змісту повідомлення. Він ґрунтується на гуманному ставленні до людини, супроводжується високою оцінкою партнера, орієнтацією на його сильні сторони. Це складна тактика спілкування, яка далеко не завжди дає швидкий позитивний ефект. Це, швидше, мистецтво переходу від ділового до духовного рівня спілкування. Для оволодіння цим мистецтвом потрібне виховання, а то й психологічна допомога.

Авторитарному (від фр. *autoritaire* – владний) *стилю*, поширеному в недемократичному суспільстві, властиве вибіркоче і здебільшого негативне ставлення до партнера, людини взагалі. Він будується на усередненні її індивідуально-психологічних особливостей, урахуванні вразливих місць, використанні засобів, що нав'язують певну точку зору. Власне, це спілкування за зразком суб'єктно-об'єктних стосунків, коли партнера розглядають лише як засіб досягнення власної мети.

Суперечливий стиль – нестійка тактика спілкування, яка припускає елементи різних стилів. Це залежить не стільки від мети і змісту спілкування, скільки від стану суб'єкта.

Дослідження довели, що демократичний стиль спілкування є сприятливим як для офіційного, так і неофіційного спілкування. Проте він потребує більших зусиль від суб'єктів спілкування, що вельми важливо в системі стосунків “керівник-підлеглий”.

Керівник, що оволодів культурою спілкування, знає про переваги демократичного стилю і вміло ними користується.

Інтерактивний аспект спілкування характеризують ролі і рольові очікування. Наприклад, учитель демонструє учням певний стиль спілкування, що впливає з соціального значення його професії та функцій, які він зобов'язаний виконувати. Учень очікує від нього саме такої рольової поведінки, орієнтуючись на те, як “повинен” і як “не повинен” поводитися вчитель. Рольова поведінка нерідко створює особливі рольові бар'єри, що перешкоджають встановленню довірливих стосунків між людьми. Вдаючись до рольової поведінки, людина демонструє своє ідеальне “Я”, відкриваючи при цьому партнерам можливість відтворити її “Я” реальне.

Взаємодіючи, люди використовують різноманітні способи впливу на партнерів. Найпоширенішими з них є: зараження, навіювання, переконання, наслідування.

Зараження – передача суб'єктом свого емоційного стану партнерам. Це давній механізм взаємодії людей, який виявляє себе під час ритуалів, танців членів первісної общини, релігійного екстазу, паніки тощо. *Навіювання* характеризується вибіркоvim впливом, бо спрямоване на конкретну особу і розраховане на некритичне сприйняття нею інформації. *Переконання* – вплив на партнера шляхом спеціального добору фактів, доказів, аргументів. Воно пов'язане з подоланням пізнавальних бар'єрів, викликаних попереднім досвідом суб'єкта. Людина не прийматиме цих аргументів, якщо вони суперечать її знанням, уявленням тощо. Тоді, як результатом навіювання є віра в істинність отриманої інформації, результатом переконання виступає довіра до неї, розуміння її обґрунтованості. *Наслідування* – повторення людиною зразків поведінки, що їх демонструють довколишні. Найяскравіше це виявляється у дитячому віці. Прикладом наслідування для дорослих може бути

дотримання ними моди – форми рольової поведінки у вигляді певних акцентів у мовленні, одязі, поставі, міміці, жестах.

Перцептивний (від лат. *perceptio* – сприймання) **аспект спілкування** характеризує особливості сприймання і взаєморозуміння партнерами один одного. Спілкуючись, кожний будує образ партнера, послуговуючись такими засобами, як ідентифікація і рефлексія.

Ідентифікація (від лат. *identificare* – ототожнення) – уподібнення себе іншому, спроба поставити себе на його місце, проникнути в систему його смислів. Цей засіб виникає в процесі неусвідомлюваного наслідування дитиною дорослого, проте надалі він набуває форми особливої внутрішньої дії. Ідентифікація тісно пов'язана з емпатією – здатністю проникатися емоційними станами іншої людини шляхом співпереживання. Якщо ідентифікація – раціональний (від лат. *rationalis* – розумний) момент побудови образу людини, то емпатія – афективний (від лат. *affectus* – пристрасть).

Рефлексія (від лат. *reflexio* – відображення) у процесах спілкування – це спосіб однієї людини зрозуміти іншу, виходячи з уявлень про себе. Причому цей процес має зворотний вплив: що глибше вона розбирається в інших, то повніше й об'єктивніше оцінює себе. Ця залежність посилюється за умови спільної діяльності. Коли ж люди малознайомі, образ часто будується на підставі зовнішніх, до того ж малоінформативних ознак.

На процес такої побудови впливають психологічні ефекти: каузальна атрибуція, настановлення, ефект ореолу, стереотипізація, атракція.

Каузальна (лат. *causalis*, від *causa* – причина) *атрибуція* (лат. *attributio* – приписування) – приписування іншому непричотаманих йому рис. Найчастіше це буває за дефіциту інформації, який змушує орієнтуватися на уявлення про «гарну»

або “погану” людину. Наприклад, особі, що не сподобалася, приписують проступки, а тій, що сподобалась, – вчинки. Себе суб’єкт сприймання схильний оцінювати за контрастом із “поганим” партнером. В умовах спільної діяльності це явище має вигляд тенденції переоцінювати позитивне або негативне в людині. Каузальна атрибуція виявляється також при поясненні якихось життєвих подій. Зокрема, встановлено, що учасники подій нерідко вбачають їх причини у зовнішніх обставинах, а спостерігачі – у дійових особах. Проте і перші, і другі часто оцінюють поведінку своєрідно, що показав такий експеримент. Досліджуваним пропонували проаналізувати дорожньо-транспортну пригоду, в результаті якої, через очевидну провину водія, постраждав пішохід. Якщо їм повідомляли про легке поранення, завдання розв’язувалося правильно, якщо ішлося про тяжкі наслідки, то провина перекладалася на жертву.

Приписуючи, люди можуть виходити з уявлення, що особи з масивним підборіддям – вольові, з великим лобом – розумні, вузькими губами – хитрі, огрядні – добродушні, низькі – владні. Є також тенденція сприймати людей, що носять окуляри, розумними, старанними, які заслуговують на довіру; в літніх огрядних чоловіках вбачати надійних, упевнених у собі людей; у красивих – щирих, щасливих, урівноважених, енергійних, люб’язних, витончених, духовно багатих. Людину у військовій формі найчастіше оцінюють як дисципліновану, акуратну, наполегливу, у цивільному – як розкуту, вільну у виявленні почуттів.

Настановлення – попередньо сформована готовність сприймати іншого під певним кутом зору. Так, настановлення на сприймання «запеклого злочинця» істотно впливає на оцінку зовнішності людини, фотографія якої демонструється. Подібне настановлення подекуди взагалі вводить в оману. Наприклад,

коли досліджуваним довелося “дискутувати” з людиною, яка взагалі не чула їхніх реплік, то лише 25 % запідозрили щось неладне.

Дією настановлення можна пояснити й *ефект ореолу* (фр. *aureole* – світіння, від лат. *aureolus* – золотий), що полягає в сприйманні партнера крізь призму прикрашених відомостей про нього. З нею ж пов’язаний також ефект стереотипізації (від гр. твердий слід, відбиток) – привнесення в образ людини рис, якими, звичайно, наділяють представників певної професійної чи національної групи. Наприклад, рисами бухгалтера вважають надмірну економність, педантизм, учителя – повчальність, суворе дотримання норм моралі. Англійців вважають церемонними, німців – ощадливими, американців – практичними, росіян – неорганізованими.

Напевно, основою цих явищ є узагальнення якихось реальних особливостей певної групи людей. Однак перенесення його на всіх без винятку-представників тієї чи тієї групи створює перцептивні бар’єри: перешкоджає розумінню людьми один одного. Тим часом ефективність багатьох видів професійної діяльності (особливо тих, що належать до системи “людина-людина”) залежить від того, наскільки адекватно люди сприймають один одного. Підвищенню рівня такої ефективності сприяє *соціально-психологічний тренінг*, а також розвиток умінь “читати” людину за її зовнішнім виглядом.

Атракція (від лат. *attractio* – притягування) – привабливість одного партнера по спілкуванню для іншого. Формами атракції є: симпатія, дружба, кохання.

Симпатія – більш-менш стійке емоційно-позитивне ставлення людини до тих, хто відповідає її «еталону привабливості». Сюди входить певне уявлення про зовнішність, манеру триматися, говорити тощо. На перших етапах спілкування переважають фізичні складові цього еталону (симпатичними

здаються красивіші люди). Додаткові знання про людину вносять корективи: симпатія або зникає, або переходить у свою протилежність – *антипатію*. Посилюють симпатію такі властивості іншого, як привітність, доброзичливість, уважність, освіченість тощо. При цьому має місце прагнення до вибору «рівного собі». Тому людям симпатичні ті, які поділяють їхні погляди на світ. Важливу роль тут відіграє рефлексія: суб'єкти з низькою самооцінкою симпатизують тим, хто сприяє поліпшенню їхнього ставлення до самого себе.

Як показали дослідження, неабияке значення для виникнення симпатії мають умови знайомства. Відповідно до завдань експерименту одна й та сама дівчина зупиняла чоловіків на серединах двох мостів, і, назвавшись соціологом, просила дати відповідь на деякі запитання. Перший міст був стаціонарний, другий – висячий і переходити його було дещо ризиковано. Завершуючи інтерв'ю, дівчина давала номер свого телефону, а щоб розрізнити досліджуваних, на кожному мосту вона називалася по-іншому. Виявилось, що досліджувані, які познайомилися з дівчиною у незвичній ситуації, телефонували значно частіше. Специфічними формами атракції є дружба та кохання.

Питання і завдання для самоконтролю

1. Яка роль спілкування в життєдіяльності людини?
2. Які функції виконує спілкування?
3. Наведіть приклад виховного спілкування.
4. Які невербальні сигнали свідчать про небажання підтримувати контакт?
5. Наведіть приклад дії смислового бар'єру. Які ще бар'єри успішного спілкування вам відомі?
6. Які існують рівні спілкування?
7. Як будується образ партнера по спілкуванню?

Теми рефератів

1. Спілкування і діяльність.
2. Конфлікт у взаєминах і шляхи його подолання.
3. Спілкування як сприймання і розуміння людини людиною.
4. Проблеми педагогічного спілкування.
5. Психологічні аспекти різних видів кохання.

Література для самоосвіти

1. Андреева Г.М. Социальная психология. – М.: Аспект-Пресс, 1997.
2. Войскунский А. Я говорю, мы говорим.... Очерки о человеческом общении. – М.: Знание, 1990.
3. Майерс Д. Социальная психология: Учеб. пособие: Пер. с англ. – СПб.: М.: Х.: Минап: Питер, 1997. – 686 с.
4. М'ясоїд П.А. Загальна психологія: Навч. посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти. – К.: Вища школа, 2000. – 479 с.
5. Немов Р.С. Психология: Учебник: В 3 кн. – 3-е изд. – М.: ВЛАДОС, 1997.
6. Обозов Н.Н. Психология внушения и конформности. – СПб., 1997.
7. Психология и этика делового общения: Учебник для вузов / В.Ю. Дорошенко, Л.И. Зотова, В.Н. Лавриненко и др.; Под ред. В.Н. Лавриненко. – 2-е изд. перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ, 1997. – 279 с.
8. Фолкэн Уак Т. Психология – это просто. – М.: Агенство “Фаир”, 1997. – 208 с.

9. Подоляк Л.Г., Юрченко В.І. Психологія вищої школи: Навчальний посібник для магістрантів і аспірантів. – К.: ТОВ «Філ-студія», 2006. – 320 с.
10. Практическая психология для менеджеров / Под ред. М.К. Тутушкина. – М.: Информационно-издательский дом «Филинь», 1996. – 368 с.
11. Психология и этика делового общения: Учеб. для вузов / В.Ю. Дорошенко, Л.И. Зотова, В.Н. Лавриненко и др.; Под ред. В.Н. Лавриненко. – 2-е изд. перераб. и доп. – М.: Культура и спорт, ЮНИТИ, 1997. – 279 с.
12. Серьожникова Р.К., Пархоменко Н.Д., Яковецька Л.С. Основи психології і педагогіки: Навч. посібник. – К.: Центр навч. літератури, 2003. – 243 с.
13. Щецин Г.В. Визуальная психодиагностика: Познание людей по их внешности и поведению: Монографія. – К.: МАУП, 1995. – 672 с.

ПСИХОЛОГІЯ КОНФЛІКТУ

Кожній людині властиво помилятися, але жодному, окрім дурня, не властиво наполягати на помилці.

(Ціцерон)

План

1. Конфлікт та основні його складові.
2. Динаміка виникнення і розвитку конфлікту.
3. Типологія конфліктів.
4. Причини міжособистісних конфліктів.
5. Стратегії поведінки у конфліктній ситуації.

1. Конфлікт та основні його складові

Конфлікт – це зіткнення протилежних інтересів (цілей, позицій, думок, поглядів тощо) на основі суперництва; це відсутність взаєморозуміння стосовно різних питань, пов'язане з гострими емоційними переживаннями.

У нашому житті конфлікти наявні постійно. Більшість не допускає навіть думки про те, що з конфлікту може вийти щось хороше. Насправді ж конфлікти мають як негативні, так і позитивні наслідки. Отже, що є конфлікт – благо чи зло? Частина психологів стверджують, що конфлікт є благо, тому що він:

- допомагає виявити проблему і різні погляди на неї, різні підходи до вирішення проблем;
- сприяє підвищенню ефективності діяльності;
- інколи може згуртувати колектив проти зовнішнього тиску.

Прихильники іншої точки зору стверджують, що конфлікт є зло, тому що він:

- призводить до погіршення соціально-психологічного клімату;
- спричиняє знервованість людей, викликає стреси;
- відвертає увагу від виконання безпосередніх службових обов'язків.

При усіх позитивних і негативних наслідках конфліктів вони неминучі, більше того, часто необхідні. Інколи без них проблема в родині, студентській групі або організації так і не вирішується.

Негативний емоційний стан людини може бути прихованим від партнера і оточуючих – тоді конфлікт вважається **прихованим**. Якщо емоції відкрито і бурхливо проявляються – конфлікт вважається **відкритим** і легко переходить у деструктивну (некеровану) поведінку за механізмом “ланцюгової реакції”.

Передумовами конфліктів можуть бути **об'єктивні фактори**, наприклад, незадовільні умови праці, нечіткість інструкції, невідповідність прав і обов'язків, нераціональність структури управління в організації.

До **суб'єктивних факторів** конфлікту відносимо негативні результати ділових контактів, психологічні ігри (тобто маніпуляції), особистісні характеристики партнерів у взаємостосунках, тактичні помилки будь-кого з них і, як наслідок, емоційний протест іншого партнера.

Об'єктивні та суб'єктивні фактори визначають ступінь протилежності чи погодженості інтересів двох чи більше осіб.

Інтереси людей, що конфліктують характеризуються:

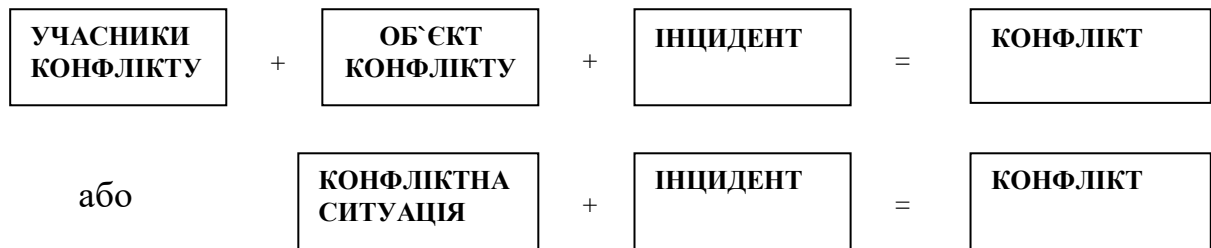
- *особливостями перебігу* психічних процесів у конкретної людини (наприклад, типом його мислення, специфікою сприйняття, уваги, емоцій, уяви, пам'яті);
- *природними ознаками людини* (статтю, віком, типом нервової системи, конституційними особливостями, особливостями роботи кори великих півкуль мозку);

- *індивідуальними та особистісними особливостями* людини (темпераментом, характером, здібностями, життєвим досвідом, професійними знаннями, вміннями і навичками, індивідуальним стилем діяльності);
- *станом потребнісно-мотиваційної сфери людини* (задоволеними чи незадоволеними потребами, актуальними мотивами, неусвідомленими захисними механізмами, цілями, прагненнями, самооцінкою, рівнем домагань, переконаннями, світоглядом, вірою);
- *соціально-психологічними властивостями* людини (статусом, соціальними стереотипами, громадськими зв'язками, колом визнаних та ігнорованих знайомих, життєвими і професійними цінностями, етичними та іншими нормами, поглядами);
- *наявним настроєм людини*, ситуативними бажаннями і суворими обов'язками, актуальними психічними станами (втома, емоційне виснаження, ейфорія, творчий настрій, ініціативність, страх, депресія чи психологічні комплекси).

До основних структурних компонентів конфлікту належать такі:

- *об'єкт конфлікту* (конкретне явище, причина, стан справ, навколо якого розгортається суперечка. Боротьба за право володіти, керувати, маніпулювати цим явищем і призводить до конфлікту);
- *учасники (опоненти) конфлікту* (окремі люди, групи людей і навіть організації, що переслідують несхожі чи прямо протилежні цілі);
- *конфліктна ситуація* (вона може існувати, але конфлікту в реальній площині немає. Тобто наявними в конкретній ситуації є учасники (опоненти), що пов'язано певними стосунками, кожен з яких претендує на одноосібне маніпулюванням об'єктом);
- *інцидент* – рушійна сила конфлікту (факт зіткнення протилежних сил).

Отже, природу конфлікту можна зобразити так:

Поряд з основними структурними елементами конфлікту існують і додаткові, що слугують фоном.

До них належать такі:

- *Умови перебігу* (місце і час, соціально-психологічний клімат у групі, тип і рівень взаємодії (спілкування), ступінь конфронтації і стан учасників конфлікту, втягненість у конфлікт різних соціальних груп: статевих, сімейних, професійних, етнічних, національних тощо).

- *Образи конфліктної ситуації* (своєрідні ідеальні уявлення учасників конфлікту про себе, опонентів, середовище і умови, в яких відбувається конфлікт). Часто образи, а не реальність конфлікту, безпосередньо визначають конфліктну поведінку.

- *Можливі дії* учасників конфлікту (наступальні, оборонні, нейтральні дії, спрямовані на опонента, на самого себе, апеляція до третіх осіб тощо).

- *Можливі наслідки* конфліктних ситуацій (повне чи часткове підкорення іншого, компроміс, переривання конфліктних дій, інтеграція тощо).

2. Динаміка виникнення і розвитку конфлікту

Кожний конфлікт має свою динаміку, він виникає і розвивається протягом певного часу. Динаміка конфлікту – це послідовна зміна його стадій, що характеризують конфлікт із моменту його виникнення до вирішення. Виділяють чотири основні **стадії конфлікту**.

Перша – виникнення конфліктної ситуації. На цій стадії зароджується протиріччя, яке може ще не усвідомлюватись

учасниками та свідками. Якщо конфлікт має навмисний характер, то протиріччя, що було в прихованій формі, загострюється з ініціативи однієї з сторін.

Друга – усвідомлення конфлікту. Конфліктуючі сторони починають розуміти, що перебувають у конфліктних, суперницьких стосунках із відповідним емоційним забарвленням. Формується оцінка ситуації як конфліктної – визначаються причина, привід, склад учасників, розглядаються варіанти дій та визначається оптимальний з них, приймається рішення щодо подальших дій. Рішення може мати два варіанти: усіляко попереджувати розвиток конфлікту, шукати компроміс, уникати конфлікту чи, навпаки, активізувати конфлікт, надати йому більш гострої форми і досягти перемоги.

Третя – зовнішній вияв конфлікту, його апогей. Відбувається відкрите зіткнення протиборствуючих сторін, кожна з яких діє відповідно до своїх намірів і прийнятих рішень. Водночас здійснюються спроби блокувати дії суперника. Сторони можуть погодитись на компроміс, і тоді зіткнення набуде форми переговорів (безпосередньо або через третю особу), причому найбільш ефективний результат таких переговорів – взаємні поступки.

Четверта – вирішення, завершення конфлікту. На цій стадії учасники оцінюють наслідки своїх дій, зіставляють досягнутий результат із раніше визначеною метою. Залежно від висновків конфлікт припиняється (затухає) або ж розвивається далі; в останньому випадку він знову проходить через другу, третю та четверту стадії, але вже на новому рівні.

Звичайно, виділення зазначених стадій досить умовне, якщо враховувати різноманітність ситуацій, в яких виникає конфлікт, та форм його перебігу. В одних випадках вони чітко виявляються, в інших – поєднуються, зливаються одна з одною, що зокрема характерно для швидкоплинних конфліктів. Інколи

не усвідомлюється або ж погано диференціюється причина конфлікту, вибір варіанта оптимальної поведінки для вирішення конфлікту може відбуватися спонтанно. Нарешті, конфлікт може вирішитися повністю, частково чи не вирішитися зовсім (удаване вирішення). В останньому випадку в однієї зі сторін або в усіх учасників виникають негативні емоційні стани (відчуженість, злобливість, песимізм тощо). Невирішений конфлікт може трансформуватися з міжособистісного у внутрішньоособистісний, що супроводжується тяжкими переживаннями, самозвинуваченням, виникненням невротичних станів, хоча ззовні все виглядає спокійно. Вихід однієї зі сторін з конфлікту на останньому етапі його розвитку з установкою на тимчасове припинення протиборства характеризується награною байдужістю, визнанням поразки, зовнішніми проявами згоди, за якими маскується справжнє ставлення до суперника. При нагоді такий конфлікт спалахує з новою силою.

Правильна діагностика вищезазначених стадій перебігу конфлікту та чинників, що його загострюють чи пом'якшують, дає змогу зацікавленій стороні вирішити питання про вибір найбільш доцільного способу розв'язання конфлікту, профілактики його можливих деструктивних наслідків, чим значно зменшує негативні наслідки протиборства.

3. Типологія конфліктів

У науковій літературі існують різні підходи до засад типології конфліктів. *За спрямованістю* конфлікти поділяють на:

- *горизонтальні*, тобто в них не задіяні особи, що знаходяться один в одного в підлеглості;
- *вертикальні*, тобто між керівниками і підлеглими, педагогами і учнями. Цей різновид конфліктів становить від 70 до 80 %;
- *змішані*, тобто між керівниками і підлеглими за соціальним статусом, проте учасники не знаходяться в прямій підлеглості;

- *внутрішньоособистісні*, які виникають при зіткненні протилежних мотивів, потреб, інтересів у людини. Поведінкові реакції при наявності особистісного конфлікту, зазвичай, бувають трьох видів: самозвинувачення, звинувачення в усіх невдачах оточуючих і посилення на зовнішні обставини. Головна небезпека особистісних конфліктів полягає в тому, що внутрішня напруга потребує розрядки. «Розряджаються» на оточуючих. Це втягує у конфлікт інших людей. Особистісний конфлікт переростає в міжособовий;

- *міжособистісні конфлікти*. Цей різновид конфліктів виникає при наявності проблемної ситуації, в якій особистості переслідують несумісні цілі, дотримуються несумісних цінностей і норм, намагаючись реалізувати їх у стосунках один з одним; одночасно в гострій конкурентній боротьбі прагнуть досягти однієї і тієї ж мети;

- *міжгрупові конфлікти* виникають між керівництвом, виконавцями, між працівниками різних підрозділів, між неформальними групами всередині підрозділів, між адміністрацією і профспілкою. Міжгрупові конфлікти обумовлені несумісними цілями в боротьбі за обмежені ресурси (влада, багатство, територія, матеріальні ресурси тощо);

- *конфлікт між особистістю і групою*. Неформальні групи встановлюють свої норми поведінки, спілкування. Кожний член такої групи повинен їх дотримуватись. Відступ від усталених норм група розглядає як негативне явище, виникає конфлікт між особистістю і групою. Найбільш поширений конфлікт такого типу – конфлікт між групою і керівником. Найважчий перебіг таких конфліктів відбувається при авторитарному стилі керівництва.

Конструктивний конфлікт – це ситуації, коли опоненти не виходять за рамки етичних норм, ділових стосунків і розумних аргументів. Розв'язання таких конфліктів приводить до розвитку

групи (відповідно до закону діалектики, який стверджує, що боротьба протилежностей – джерело розвитку).

Деструктивний конфлікт виникає у випадках:

– коли одна із сторін вперто й агресивно наполягає на своїй позиції і не бажає враховувати інтереси другої сторони;

– коли один з опонентів вдається до морально осудливих методів боротьби, прагне психологічно пригнітити партнера, дискредитує і принижуючи його.

4. Причини міжособистісних конфліктів

1. Причини, обумовлені процесом діяльності:

- *технологічна взаємозалежність і взаємозв'язок* працівників. Коли дії одного негативно впливають на ефективність дій іншого;

- перенесення проблем, що вирішуються по *вертикалі*, на *горизонтальний рівень* стосунків (недостатня кількість обладнання, інструментів інколи призводить до напруги у стосунках по горизонталі);

- *невиконання функціональних обов'язків у системі* «керівник – підлеглий»;

- *невідповідність* вчинків людини прийнятим у цьому колективі нормам і життєвим цінностям.

2. Причини, обумовлені психологічними особливостями людських стосунків:

- *взаємні симпатії та антипатії*;

- *несприятлива психологічна атмосфера* в колективі (наявність антагоністичних неформальних угруповань, культурних відмінностей тощо);

- *погана психологічна комунікація* (люди не визнають потреб інших, не враховують їхній емоційний стан);

▪ *порушення принципу території* (коли порушуються встановлені емпіричні зони і території, які існують у кожної людини).

3. Причини, обумовлені особистісними якостями членів групи:

- ✓ *невміння контролювати себе;*
- низький рівень самоповаги;*
- ✓ *підвищена тривожність;*
- ✓ *агресивність;*
- ✓ *некомунікабельність;*
- ✓ *надмірна принциповість у поєднанні з догматизмом тощо.*

5. Стратегії поведінки у конфліктній ситуації

К.У. Томасом і Р.Х. Кілменном була розроблена концепція стилів поведінки людини під час конфлікту чи передконфліктній ситуації.

В основі концепції лежить уявлення про те, що, конфліктуючи, людина вирішує для себе питання, чиї інтереси вона прагнучиме задовольнити: свої чи партнера. Виділяють п'ять стилів поведінки у конфлікті:

1) *конкуренція* – активне відстоювання власної позиції та інтересів;

2) *уникнення* – ухилення від взаємодії на шкоду і собі, і партнеру;

3) *співробітництво* – пошук розв'язання, що дає змогу повністю задовольнити інтереси обох, вирішивши їхні протиріччя;

4) *компроміс* – пошук рішення, що ґрунтується на взаємних поступках;

5) *приспосовування* – дії в інтересах партнера і на шкоду собі.

Вибір певного стилю поведінки залежить від ситуації і від особистісних якостей конфлікуючих сторін:

- *конкуренція* (суперництво) властива, зазвичай, людям із сильною волею, авторитарним, владним, що звикли завжди задовольняти свої потреби; інколи так поводять себе керівники для того, щоб ухвалити непопулярне рішення; подібний стиль поведінки, зазвичай, викликає відчуження, не сприяє авторитету, перемога в такому конфлікті не надійна;

- *уникнення* доцільне, коли проблема відразу не розв'язується, а витратити сили і час на її вирішення не хочеться, коли мало шансів на перемогу, коли хочеться виграти час чи є надія, що ситуація вирішиться сама собою; іноді така поведінка допомагає проаналізувати накопичену інформацію, знайти більш вагомі аргументи, краще вивчити інтереси партнера, переглянути власні інтереси;

- *співробітництво* потребує терпіння, часу, зате приводить до довгострокового, надійного, взаємовигідного рішення; побудовані на співробітництві стосунки потребують уміння стримувати свої емоції, володіти техніками зняття напруги, активного слухання; результатом є включення обох сторін, взаємний авторитет і повага;

- *компроміс* необхідний, коли зіткнення інтересів настільки велике, що спільне рішення знайти не вдається; тоді звертаються до варіанта взаємних поступок (наприклад, дві людини претендують на одну посаду або бажають зайняти одне і те ж робоче приміщення); компроміс необхідний людям, що мають однакову владу, однаково сильні аргументи на користь власних інтересів, які розуміють, що краще хоч будь-що отримати, аніж все втратити;

- *приспосовування* ефективно, коли зрозуміло, що інтереси іншої сторони важливіші, ніж власні; коли стоїть завдання створення чи відновлення нормальної робочої атмосфери; коли спокійні і добрі стосунки з партнером важливіші за перемогу;

коли принесення в жертву власних інтересів буде із вдячністю прийнято партнером, а також коли партнер має більшу владу і вплив.

Вищезазначені стилі поведінки – це стратегії. Для того, щоб їх здійснювати, необхідно звертатись до різних тактик і використовувати широкий арсенал психологічних прийомів. Якщо цього не робити, то конфлікт неминучий.

Виходячи з визначення конфлікту, його розв'язання – це, по-перше, погодження суперечливих інтересів (позиція) чи хоча б винесення їх за межі простору взаємодії. По-друге, це зняття емоційної напруги. По-третє – налагодження доброзичливої атмосфери, яка буде прийнятною для подальшої взаємодії.

Для того, щоб упоратися з власним прихованим конфліктом, корисно не ображатися одразу, а «пропустити образу через час», спробувати відволіктися, зайнятися будь-якою працею. Намагатися поглянути на проблему ще раз, але з боку: очима партнера, себе на його місці, сторонніх спостерігачів, втягнутих у конфлікт співробітників чи друзів.

Питання і завдання для самоконтролю

1. Розкрийте сутність поняття «конфлікт».
2. Охарактеризуйте основні типи конфліктів.
3. Чи можна вважати синонімами поняття «конфлікт» і «конфліктна ситуація»?
4. Які основні причини виникнення конфліктів в організації?
5. Який тип акцентуації характеру пов'язаний з великими дефектами спілкування і виникнення конфліктів?
6. Охарактеризуйте умови, при яких суб'єкт конфлікту вибирає стратегію конфронтації, ухилення, компромісу.
7. Наведіть приклади динаміки конфлікту, учасником якого були ви.
8. Виконайте творчу письмову роботу на тему «Був конфлікт: тепер аналіз».

Теми рефератів

1. Конфлікти і транзактний аналіз.
2. Типи конфліктних особистостей.
3. Технології раціональної поведінки в конфлікті.
4. Конфлікти в сім'ї.
5. Конфлікти в сфері управління.
6. Протиріччя і конфлікти у педагогічній взаємодії.

Література для самоосвіти

1. Ішмуратов А.Т. Конфлікт і згода. – К.: Наукова думка, 1996.
2. Громов О.Н. Конфликтология. – М., 1998.
3. Ложкин Г.В., Повякель Н.И. Практическая психология конфликта: Уч. пособ. – К.: МАУП, 2000.
4. Пірен М.І. Основи конфліктології: Навч. посібник. – К., 1997.
5. Скотт Д.І. Конфликты. Пути их преодоления. – К.: Внешторгиздат, 1991.
6. Рыбакова М.М. Конфликты и взаимодействие в педагогическом процессе. – М.: Просвещение, 1991.
7. Столяренко Л.Д. Основы психологии. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2002.
8. Орбан–Лембрик Л.Е. Технологія управління: Посібник. – К.: Академвидав, 2003.
9. Емельянов С.М. Практикум по конфликтологии. – СПб.: Питер, 2001.
10. Хорни К. Ваши внутренние конфликты. – СПб.: Лань, 1987.
11. Сысоенко В.А. Супружеские конфликты. – М.: Мысль, 1988.
12. Мастенбрук У. Управление конфликтными ситуациями и развитие организации. – М.: Инфро-М, 1996.

ПСИХОЛОГІЯ КОЛЕКТИВУ

*Організації існують з однієї причини:
щоб допомогти людям зробити те,
що поодиноці кожному було б не під силу.*
(Р. Уотермен)

План

1. Група, її структурна організація.
2. Формальні відносини у колективі.
3. Неформальні стосунки у колективі.
4. Феномени групової життєдіяльності.
5. Стадії розвитку колективу.
6. Соціально-психологічний клімат колективу.

Неможливо зрозуміти людину, охарактеризувати процес її суспільного розвитку, не звертаючись до аналізу тих груп, членом яких вона є. З другого боку, група сама по собі не є простим об'єднанням людей, що увійшли до неї, а являє собою з моменту свого психологічного виникнення самостійне цілісне явище із власними характеристиками, що не зводяться до індивідуальних характеристик її членів (всі професіонали, творчі люди з бажанням працювати не можуть мирно співіснувати, вирішувати проблеми). Група має свою історію розвитку і закономірності життєдіяльності.

1. Група, її структурна організація

Група – це самостійний суб'єкт діяльності, який може розглядатися з точки зору своїх якостей, процесів і структур.

Які ж основні параметри, за допомогою котрих можливий соціально-психологічний аналіз групи? Вся сукупність цих параметрів може бути поділена на власне характеристики групи і характеристики, що визначають місце людини в групі.

До власне характеристик групи відносимо композицію групи, структуру, групові процеси.

До характеристик, що визначають місце людини у групі, відносимо систему групових очікувань, систему статусів і ролей членів групи.

Композиція групи, або її склад, – це сукупність характеристик членів групи, важливих з точки зору аналізу групи як цілого. Наприклад, чисельність групи, її віковий та статевий склад, національність і соціальне становище членів групи тощо.

Структура групи розглядається з точки зору тих функцій, які виконують окремі члени групи, а також з точки зору міжособистісних стосунків у ній.

Виділяють такі структури:

– соціометрична структура – це сукупність супідрядних позицій членів групи в системі внутрішньогрупових міжособистісних виборів (надання переваг). Це система симпатій та антипатій між членами групи;

– комунікативна структура – це сукупність позицій членів групи в системах інформаційних потоків, що пов'язують членів групи між собою і навклишнім середовищем. Володіння інформацією – важливий показник місця члена групи. Під час аналізу інформаційних групових зв'язків часто використовують термін “комунікативний ланцюг” і виділяють два типи таких мереж: централізований і децентралізований;

– структура соціальної влади в самій групі – це система місцезнаходження членів групи залежно від їх здатності впливати на більшість. Соціальна влада в групі реалізується феноменами лідерства і керівництва.

Аналіз групових процесів дає змогу поглянути на групу в її динаміці, відповісти на такі запитання: що відбувається в малій групі? як вона розвивається? які найважливіші шляхи і фактори, що визначають процес зміни групи в часі? як забезпечує група

свою внутрішню єдність? Отже, до групових процесів відносимо керівництво, лідерство, прийняття групових рішень, вироблення групових норм (думок, правил, цінностей), груповий тиск, розвиток, згуртування групи, конфлікти, сумісність членів.

2. Формальні відносини у колективі

У будь-якій первинній групі з моменту її створення чи виникнення починає формуватися складна система міжособистісних відносин подвійного плану: формальних (ділових, службових, офіційних) і неформальних (неофіційних).

Формальні відносини – це відносини відповідальної залежності, у які ми вступаємо у процесі виконання своїх прямих службових і суспільних функцій. У цій системі відносин місце кожного індивіда регламентовано інструкціями, положеннями, статутами, наказами. У цьому контексті термін «формальні відносини» не має зневажливого характеру, а лише підкреслює те, що міжособистісні відносини є оформленими, субординованими. Формальні відносини – це відносини “по вертикалі”, тобто в системі “керівник – підлеглий”. У них кожний має визначені та чітко окреслені права й обов'язки. Це відносини типу “учитель – учень”, “командир – солдат”, “майстер – робітник”, “керівник – службовець”, “декан – студент”, “шеф – підлеглий”.

Місце особистості в системі групових відносин звичайно розглядається в контексті таких понять, як “груповий статус”, “групова роль”, “групові очікування”, “престиж”.

Кожна людина має певний статус. **Статус** – це ступінь авторитетності особистості. Дослідження показали, що члени групи, які мають високий статус, здатні суттєво впливати на рішення групи. Однак це не завжди приводить до підвищення ефективності. Адже людина, яка пропрацювала на компанію

короткий час, може мати цінніші ідеї і кращий досвід щодо певної справи, ніж людина з високим статусом, набутим у результаті багаторічної роботи в цій організації. Сприймаючи й оцінюючи статус конкретної особистості, керівник повинен ураховувати якомога більше професійно значущих якостей підлеглого. Наприклад, керівник сприймає статус підлеглого тільки за його виробничими успіхами. А самооцінка підлеглого пов'язана насамперед з його організаційною діяльністю. Керівник же не зважає на його домагання у цій сфері. При таких розбіжностях у взаємних соціальних очікуваннях успішна взаємодія стає неможливою. Статус особистості відображується у системі ролей, які вона виконує. **Роль особи** у групі – це певний спосіб поведінки людини відповідний її статусу, позиції в групі та системі міжособистісних відносин. Існують дві основні спрямованості ролей для створення групи, що працюватиме нормально. Перша – суто офіційна, цільова роль, що обумовлюється посадою, яку обіймає працівник у виробничому колективі. Офіційна роль визначається посадовими інструкціями, які розподіляються так, щоб дати можливість групувати людей для виконання колективних завдань. Друга роль – “роль у групі”.

Система вимог до особистості, що взяла на себе групову роль, називається **груповими очікуваннями**. У кожного з нас є певні уявлення про те, яким повинен бути учитель, продавець, командир, керівник. Коли ці очікування справджуються, ми говоримо про інтериоризацію ролі, вищий її ступінь – покликання. Таким чином, у процесі інтериоризації закладена діалектична взаємодія. З одного боку, особистість повинна наслідувати рольові очікування, а з другого – її практика вносить у них нові нюанси, додає їм динамічності, розширює межі та можливості реалізації ролі. Реалізувати роль – це значить виконати обов'язки, що накладаються нею. Однак інтериоризація ролі може здійснюватися

на різних рівнях. Виділяють кілька стадій входження в роль, починаючи з нульової, коли індивід лише вважається носієм ролі, і завершуючи її в екстазі, під впливом віри в надприродні сили. Коли людині, навіть при її бажанні, складно входити у роль (наприклад, керівника, начальника відділу, заступника), то процесу рольової адаптації звичайно сприяє спеціально організована система рольового навчання (курси, семінари, тренінги).

Реалізуючи групову офіційну роль, індивід може ігнорувати соціальні очікування колективу, використовуючи власні права й обов'язки в особистих корисливих цілях з метою задоволення очікування, в першу чергу, своєї родини, клану, оточення. Коли індивіди поведуться подібним чином, первинні колективи, а згодом і суспільство можуть опинитися в критичному становищі. Ось чому там, де не налагоджений чіткий зворотний зв'язок, де особистість, що порушує правила «гри», не є об'єктом ефективного соціального контролю і гласності, у роботі організації може статися збій, а окремі вузли в її підсистемі можуть вийти з-під контролю. Коли індивід погоджує свої вчинки і свою поведінку з соціальними очікуваннями групи, то таку поведінку група схвалює і заохочує. Якщо ж поведінка індивіда суперечить соціальним очікуванням, на нього можуть бути накладені відповідні санкції. Одна з найважливіших характеристик статусу – **престиж**. Це ступінь визнання групою заслуг особистості, чия поведінка і діяльність відповідає очікуванням.

Здобуття чи позбавлення престижу є одним із механізмів взаємозв'язку особистості з групою. Присвоєння престижу може відбуватися на двох рівнях: офіційному та неофіційному. У першому випадку воно здійснюється за поданням первинних колективів і супроводжується розробленим ритуалом, а також

пов'язано з присудженням офіційних знаків престижу: орденів, грамот, звань, значків, дипломів тощо. У другому випадку присвоєння престижу здійснюється соціальним середовищем, безпосередньо членами колективу і реалізується у виявленні почуттів любові і поваги, де реальна цінність особистості визначається насамперед її особистісними якостями й особистим внеском і не залежить від кон'юнктури, зв'язків тощо. Ці два рівні звичайно невіддільні один від одного.

3. Неформальні стосунки у колективі

Формальні відносини в групі є тією основою, на якій виникають і будуються неформальні відносини.

Неформальні стосунки – це система симпатій та антипатій, притягань і відштовхувань, любові та ворожнечі, що відчують один до одного члени первинної групи, реалізуючи власні неофіційні групові ролі (“голова”, “оформлювач рішень”, “порадник”, “новатор”, “розвідник ресурсів”, “душа групи”, “інформатор”). Неофіційна роль не так помітна порівняно з офіційною, але суттєво впливає на активізацію життя і діяльності групи.

У цій системі відносин місце кожного індивіда не залежить від наказів і положень, а визначається його особистісними якостями: ставленням до праці, себе, оточуючих, суспільства. Ось чому можливі випадки, коли людина, яка має високий соціальний статус, виявляється раптом серед тих, хто не користується повагою в колективі, а рядовий член колективу може бути його центром, серед найавторитетніших і улюблених. Неформальні відносини, міцно переплітаючись із формальними, забарвлюють, олюднюють їх, надають їм такого забарвлення і відтінків, без яких останні залишалися б казенними, бездушними, бюрократичними. Місце особистості в системі неформальних відносин звичайно розглядається в контексті таких понять, як «психологічний

статус», «лідер», «той, кому надають перевагу», «аутсайдер», «той, кому не надають перевагу» («відштовхують»).

Кожний член первинної групи в системі неформальних відносин має певний психологічний статус, тобто ступінь авторитету, поваги, привабливості.

Психологічні статуси можуть бути високими, середніми, низькими, позитивними і негативними. Структура неформальних відносин у первинній групі може бути подана у вигляді такої ієрархічної градації психологічних статусів (позицій):

- *лідери;*
- *ті, кому надають перевагу;*
- *аутсайдери;*
- *ті, кому не надають перевагу (або нехтують ними).*

Високий позитивний статус мають лідери і ті, кому надають перевагу, нульовий – аутсайдери, низький чи негативний – ті, кому не надають перевагу.

Статус лідера завжди мають найавторитетніші і шановані члени колективу. Поява лідера, спілкування і взаємодія з ним викликає в оточуючих позитивні емоції. У міжособистісних конфліктах він часто бере на себе роль арбітра. Члени колективу охоче звертаються до нього за порадою і допомогою. Звичайно член колективу стає одним із його лідерів через свої особистісні і характерологічні особливості, професійну майстерність, характер ставлення до праці і колективу.

Лідери з позитивною суспільно корисною спрямованістю завжди є ядром колективу, їх можна порівняти з кристалами, навколо яких формується суспільна думка. Ось чому один із «секретів» керівництва полягає в тому, що керівник колективу повинен завжди прислухатися до лідерів і намагатися делегувати їм свої повноваження, тобто через їхній авторитет у колективі залучати їх до управління, поділяючи з ними свої функції і відповідальність. Колектив без лідерів – це звичайна аморфна

маса (за образним висловом А.С. Макаренка – “болото”). Мистецтво керувати – це не тільки вміння спілкуватися і взаємодіяти з кожним членом колективу, це ще і мистецтво співпрацювати з лідерами, використовувати їх вплив на колектив із метою його згуртування, створення в ньому здорової, творчої атмосфери. Ось чому припускаються помилки ті керівники, що вбачають у лідерах насамперед своїх суперників і намагаються в будь-якому випадку позбутися їх (наприклад, порекомендувати в сусідній підрозділ на керівну посаду). Такі маневри звичайно застосовують ті керівники первинних колективів, котрі через різні обставини і причини самі ще не мають у колективі статусу лідера. Саме життя і сучасні дослідження показують, що найбільших успіхів у діяльності досягає колектив, в якому фіксується феномен збігу лідера і керівництва, тобто коли лідери є одночасно і керівниками.

У таких колективах, як правило, висока ефективність діяльності, здоровий психологічний клімат. Неминуче виникаючі виробничі і міжособистісні конфлікти зважуються оптимально, зусилля і старання кожного стають надбанням гласності.

Необхідно зазначити також, що в кожній первинній групі звичайно існують два типи лідерів: емоційний та інструментальний. Функції **емоційного лідера** – психологічний клімат у групі, турбота про оптимальне врегулювання міжособистісних відносин. Звичайно він виступає в ролі арбітра, порадника. **Інструментальний лідер** – це член групи, що бере на себе ініціативу у специфічних видах діяльності (завдяки своїй особливій компетентності в тих чи інших справах) і координує загальні зусилля на досягнення цілей.

Збіг лідерів в одній особі в ситуаціях спільної роботи, навчання, суспільної діяльності та відпочинку спостерігається рідко. Найчастіше специфічна сфера діяльності (навчання, праця, суспільна діяльність, дозвілля) висуває свого інструментального

лідера. **Універсальний лідер** – це член колективу, що поєднує в собі риси інструментального й емоційного лідера.

У роботі з кадрами, колективом дуже важливо не тільки спиратися на лідерів з позитивною спрямованістю, але й уміти враховувати вплив на колектив так званих популістських лідерів. **Популістський лідер** – це член колективу, який на якомусь етапі його розвитку, апелюючи до певної частини колективу і, по суті, підпорядковуючись їй (часто заграючи з нею), домагається популярності за рахунок зручних для обивателів гасел і демаршів.

Той, кому надають перевагу, – це член колективу, якого виділяють з оточуючих і до якого ставляться позитивно. Звичайно така людина – надійний партнер по роботі, вірний у дружбі. З ним воліють мати справу, спілкуватися, дружити. У нього позитивний психологічний статус. Оскільки психологічні статуси – це завжди динамічні характеристики, що залежать від самої особистості, то в кожного, кому надають перевагу, насамперед, є потенційна можливість отримати статус лідера.

Аутсайдер – це індивід з нульовим статусом. Майже в кожному колективі можна зустріти таких членів, котрі через якісь причини не виявили себе і знаходяться в тіні. Становлення до них звичайно індиферентне. В одних це може бути пов'язане з адаптаційними труднощами (особливо у новачків), в інших – з характерологічними особливостями (“мовчуни”, “відлюдники”), у третіх – це усвідомлена позиція (“про мене – вовк траву їж”), у четвертих – із характеристиками самого колективу. Керівник, що має статус лідера, часто називається **формальним лідером**.

Той, кому не надають перевагу (або взагалі нехтують ним), – індивід із низьким, негативним статусом. Це звичайно виражається в тому, що його ігнорують члени колективу, явно і відкрито демонструючи свою неповагу чи ворожість. Наявність того, кому не надають перевагу у колективі, свідчить про напруженість у системі

міжособистісних відносин, певні недоліки у виховній та організаційній роботі. Піддаючи остракізму порушників трудової дисципліни, моралі й моральності (а саме ці причини в основному визначають статус тих, кому не надають перевагу), колектив повинен допомогти цим людям знайти своє місце в ньому, виявляючи не тільки рішучість і принциповість, але витримку й терпіння. Заслуговують на повагу такі колективи, що не поспішають розлучитися з тим, кому не надають перевагу, а борються за нього, допомагаючи співробітнику перебороти себе, змінити свою спрямованість. Практичний досвід переконливо доводить, що висока ефективність діяльності трудового колективу залежить не тільки від професійної майстерності його членів, але і тих нюансів, що складаються в системі міжособистісних відносин “по вертикалі” і “по горизонталі”.

Сучасний керівник первинного колективу повинен уміти розбиратися в тому, що формується на основі спільної діяльності в системі міжособистісних відносин, і усвідомлено, з належним педагогічним тактом і вмінням спрямовувати його розвиток.

4. Феномени групової життєдіяльності

Життя будь-якої організації можна уявити як море, в якому представлені різноманітні поведінкові прояви й ефекти кожного співробітника (учня, студента); море, що має свої відливи і припливи, шторми і штиль; море, що має свої теплі і холодні течії. Від керівника організації (педагога, що працює з учнівським чи студентським колективом) найбільшою мірою залежить, яким шляхом він поведе управлінський корабель, подорожуючи цим морем людських емоцій та пристрастей.

Американський психолог Д. Майєрс (1997) майстерно зумів всю багатогранність людських проявів у групі звести до шести основних групових феноменів. Звернемося до їхнього аналізу.

1. Феномен соціальної фасилітації (присутність інших збуджує) – присутність інших сприятливо впливає на розв’язання простих і знайомих завдань і заважає розв’язанню складних, нових завдань.

2. Феномен соціальних лінощів (присутність інших розслаблює) – люди схильні докладати менше зусиль в тому випадку, коли вони анонімно об’єднують свої зусилля заради загальної мети, ніж у випадку індивідуальної відповідальності, коли видно внесок кожного окремо у спільну справу.

3. Феномен деіндивідуалізації (розчинення особистості в натовпі) – це втрата самосвідомості і страху оцінювання; виникає у ситуаціях, які гарантують анонімність і не концентрують уваги на окремій людині.

4. Феномен групової поляризації (впадання в крайнощі) – це схильність груп приймати рішення екстремальніші, ніж ті, до яких були спершу схильні їх члени. Обговорення проблеми в цій групі часто посилює первинні установки її членів. Якщо є одностумці – ми швидше ризикуємо або утримуємось.

5. Феномен групомислення (“голів багато – думка одна”) – це спосіб мислення, при якому збереження єдності і солідарності групи вважається важливішим, ніж реалістичний погляд на речі.

6. Феномен меншості (індивіди самі можуть впливати на свої групи) – меншість групи найбільш впливова за умов послідовності у своїх поглядах, впевненості у своїй правоті і здатності залучати прихильників з більшості.

Отже, знаючи ці групові процеси, їх закономірності, керівник зможе прогнозувати розвиток групи і управляти цими груповими процесами.

5. Стадії розвитку колективу

Існує декілька моделей розвитку колективу, кожна з яких фіксує особливі стадії у певному напрямку. Мистецтво управління колективом полягає у правильному визначенні актуальної стадії розвитку і своєчасному переведенні колективу на наступну вищу стадію. На думку більшості психологів, будь-який колектив у своєму розвитку проходить такі чотири стадії: виникнення, формування, стабілізацію, вдосконалення чи розпад.

Сила будь-якого колективу полягає у його згуртованості. Згуртованість може бути дуже високою, коли люди тісно пов'язані одне з одним, спільно відповідають за мету, що стоїть перед ними, колективом у цілому, і тому докладають всіх зусиль для її успішного досягнення. Вона може бути і дуже низькою, коли колектив не отримує навіть чіткого організаційного оформлення, відсутня спільна мета, кожний діє сам по собі, на свій страх і ризик, прагнучи продемонструвати індивідуальні результати навіть на шкоду іншим.

Згуртованість колективу тісно пов'язана із стадією його розвитку, стадією зрілості. Розглянемо їх детальніше:

1. Стадія виникнення можлива при створенні групи, організації. Цю стадію називають ще “притиранням”. Люди придивляються один до одного, вирішують, з ким їм комфортніше перебувати, від кого триматись на відстані, намагаються показати своє “Я”.

Взаємодія відбувається у звичних формах при відсутності колективної творчості. Домінує настрій очікування, настороженості. Вирішальну роль у згуртуванні групи на цій стадії відіграє керівник, який висуває вимоги до поведінки, режиму діяльності праці. У цілому перший етап характеризується соціально-психологічною адаптацією, тобто входженням у колектив, засвоєнням вимог, норм, традицій групи.

2. Стадія формальна або конфліктна передбачає утворення неформальних груп. Відкрито виражаються власні думки, зазвичай, суперечливі, виходять назовні сильні і слабкі сторони окремих людей, набувають значення особисті стосунки, формується групова думка. Починається боротьба за лідерство і пошуки компромісів між ворожими сторонами. На цій стадії можливе виникнення протидії між керівником і окремими підлеглими.

Ця стадія особливо складна для управління. З одного боку, створення неформальних груп – процес об'єктивний і завадити йому керівнику не під силу. З другого боку, складна диференціація, особливо при наявності сильних неформальних лідерів, може ускладнити виконання основних завдань організації. Ось чому головним для керівника на цій стадії є умілий розподіл балансу сил між неформальними групами (за рахунок постановки диференційованих завдань, стимулювання, індивідуального підходу до кожної групи чи окремих виконавців); по-друге, у проведенні спільних заходів (спортивних, культурних тощо).

3. Стадія стабілізації, або експериментування, характеризується досягненням певної зрілості групи. Уже створена і діє неформальна структура колективу, визначені умови рівноваги, сформовані соціальні норми колективу, склалась групова думка. Такий колектив достатньо стабільний, може протидіяти зовнішнім впливам. Проте колектив часто працює ривками, тому виникає бажання й інтерес працювати краще за іншими методами і засобами. Працівники відчують гордість за свою приналежність до колективу. На цій стадії розвиток колективу не зупиняється.

За стадією стабілізації неминуче виникає або стадія вдосконалення, або розпад організації.

4. Стадія вдосконалення, або зрілості. На цьому етапі організація – згуртований колектив, в якому реальна загальна мета поєднується з індивідуальними цілями більшості членів організації. Людей оцінюють за їх здобутками, а не за претензіями. Стосунки мають неформальний характер. Особисті непогодженості розв'язують без негативних емоцій і психологічної напруги. Індексом згуртованості слугує частота збігу поглядів членів групи стосовно моральної й ділової сфери, в підході до мети і завдань спільної діяльності. Для високорозвинутого колективу характерна наявність позитивного психологічного клімату.

6. Соціально-психологічний клімат

Соціально-психологічний клімат є складовою групового настрою і якісною стороною міжособистісних стосунків у групі, що проявляються у вигляді сукупності психологічних умов, які сприяють чи перешкоджають продуктивній спільній діяльності і всебічному розвитку особистості в організації.

Соціально-психологічний клімат – це результат спільної діяльності людей, їх міжособистісних стосунків. Він неоднаковий у різних колективах і по-різному впливає, перш за все, на психологічне самопочуття людей. Клімат проявляється, головним чином, у таких групових ефектах:

– *згуртованість* як ступінь єдності дій (поведінки) членів організації в умовах вільного вибору цих дій з декількох можливих варіантів;

– *взаємна сумісність* (взаємне прийняття) як можливість неконфліктного спілкування і погодженості дій членів організації в умовах їх спільної діяльності;

– *стан рівня ідентифікації*, що означає свідоме, внутрішньомотивоване прийняття членом групи (на відміну від

пасивної адаптації) цілей, цінностей і норм групового життя тощо.

Ознаками сприятливого соціально-психологічного клімату є:

- 1) висока вимогливість і довіра членів колективу один до одного;
- 2) доброзичлива і ділова критика;
- 3) вільний вияв власної думки членами колективу при обговоренні всіх питань групового життя;
- 4) задоволеність приналежністю до колективу;
- 5) високий ступінь взаємодопомоги;
- 6) достатня інформованість членів колективу про всі аспекти його внутрішнього життя.

Управління соціально-психологічним кліматом організації передбачає здійснення таких заходів:

- управління процесом формування змістовних психологічних компонентів клімату (норм, очікувань, цінностей, настанов, традицій, групової думки і настрою);
- оптимальний добір, розподіл, навчання і періодична атестація керівних кадрів;
- комплектування первинних колективів з урахуванням фактору психологічної сумісності;
- опора на найавторитетніших, активних членів колективу;
- попередження і розв’язання міжособистісних конфліктів.

Вивчення соціально-психологічного клімату – процес складний, проте існують методики, що дають змогу виявити не тільки стан соціально-психологічного клімату, але і складну систему внутрішньоколективних стосунків.

Питання і завдання для самоконтролю

1. Які психологічні характеристики властиві групі?
2. Чим характеризується референтна група?
3. Які ролі властиві членам групи?
4. Як меншість може впливати на більшість?
5. Конформізм – це погано чи добре? Це природне чи штучне?
6. Які стадії проходить у своєму розвитку група?
7. Чому в багатьох колективах панує несприятливий психологічний клімат?
8. Чим лідер відрізняється від керівника?
9. Виконайте творчу письмову роботу на тему “Я і моя група”.

Теми рефератів

1. Конформність і навіюваність, причини виникнення.
2. Різновиди груп, їхня своєрідність.
3. Міжособистісні стосунки в групах.
4. Місце людини в групі.
5. Групова динаміка.
6. Проблеми лідерства в групі.
7. Соціометрія як основний метод діагностики міжособистісних стосунків в організації.

Література для самоосвіти

1. Агеев В.С. Межгрупповое взаимодействие. – М.: МГУ, 1990.
2. Донцов А.И. Психология коллектива. – М.: МГУ, 1984.
3. Морозов А.В. Деловая психология. Курс лекцій. – СПб.: Изд. “Союз”, 2002.
4. Петровский А.В. Личность. Деятельность. Коллектив. – М., 1982.
5. Парыгин Б.Д. Социально-психологический климат коллектива: Пути и методы изучения. – Л., 1981.
6. Степанов О.М., Фіцула М.М. Основи психології і педагогіки: Навч. посібник. – К.: Академвидав, 2006.
7. Столяренко П.Д. Основы психологии. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2002.

ПЕДАГОГІКА ЯК НАУКА

Освіта –клад; праця –ключ до неї.
(П. Буаст)

План

1. Педагогіка – наука про виховання.
2. Основні категорії педагогічної науки.
3. Система педагогічних наук.
4. Загальнокультурне значення педагогіки.

1. Педагогіка – наука про виховання

Всі ми цілеспрямовано чи неусвідомлено виховуємо і повчаємо кого-небудь: своїх близьких, колег по роботі, в крайньому випадку, хоч би самих себе. В житті можна зустріти людей, які відчують потребу і мають звичку постійно повчати. В такому випадку про людину говорять, що “вона любить виховувати”. Такі люди можуть справедливо вважати, що вони і є справжні вчителі і вихователі. Значить, виховання і освіта людини – один із видів людської діяльності.

Виділяють професійну і непрофесійну педагогічну діяльність. Непрофесійна діяльність характеризується тим, що людина не усвідомлює педагогічну проблему чи завдання. У конкретній ситуації вона діє інтуїтивно (інколи правильно, інколи помилково) і не може пояснити, чому чинить саме так, чого хоче досягти, виховуючи іншого. Педагогіка є прикладною наукою, що спрямовує свої зусилля на оперативне вирішення в суспільстві проблем виховання, освіти і навчання. Педагогічні знання і вміння необхідні не тільки педагогам-професіоналам, але і батькам, і спеціалістам інших галузей народного господарства та сфер діяльності (політикам, журналістам, економістам, медикам

та ін.). Тому недопустимо незважати на низький рівень педагогічної освіти сучасних спеціалістів, особливо керівників.

Педагогічна галузь знань є чи не найбільшою і, по суті, невіддільною від розвитку суспільства. Суспільний розвиток людства став можливим лише тому, що кожне нове покоління людей, яке вступає в життя, використовує виробничий, соціальний і духовний досвід предків і, збагачуючи його, вже в більш розвиненому вигляді передає своїм нащадкам. Чим більше розвивалось і ускладнювалось виробництво, чим більше накопичувалося наукових знань, тим важливішого значення набувала спеціальна підготовка підростаючих поколінь до життя, тим гостріше стала необхідність в їх спеціально організованому вихованні – у цілеспрямованій передачі їм досвіду людства.

Історичний розвиток науково-педагогічного знання проходить кілька етапів:

1. Багаторічний практичний досвід виховання, що закріпився у способі життя, традиціях, звичках людей, народній педагогіці.

2. Зародження педагогічних ідей в руслі філософських вчень (Платон, Арістотель, Плутарх, Геракліт, Сенека, Квінтіліан, Конфуцій).

3. Формування педагогічних поглядів і теорій в рамках філософсько-педагогічних творів.

4. Перехід від гіпотетичних і утопічних теорій до концепцій, заснованих на педагогічній практиці і експерименті:

- а) потокова світова і відчизняна практики виховання;
- б) дані спеціально організованих педагогічних досліджень;
- в) досвід педагогів-новаторів, що пропонують оригінальні ідеї і системи виховання в сучасних швидкозмінних умовах.

Освіта і виховання перетворилися в об'єктивну потребу суспільства і стали важливою передумовою його розвитку. На певному етапі розвитку людського суспільства, зокрема, в пізній

період рабовласницького суспільства, коли виробництво і наука досягли значного розвитку, виховання виділяється в особливу суспільну функцію, тобто виникають спеціальні виховні заклади, з'являються особи, професією яких стає навчання і виховання дітей.

З античної Греції походить і термін “педагогіка”, який закріпився як назва науки про виховання.

У Древній Греції педагогами називали рабів, яким аристократи доручали наглядати за дітьми, супроводжувати їх у школу. Грецьке слово “*παιδαγωγός*” (*παιδα* – дитина, *γωγός* – вести) означає “той, хто веде дитину”. Згодом педагогами стали називати людей, які займалися навчанням і вихованням дітей. Тільки при виділенні навчання і виховання в особливу суспільну функцію, коли виникли спеціальні виховні і навчальні заклади, у рамках яких педагогічний процес став не тільки предметом спеціальної організації, але і предметом осмислення, аналізу, прогнозування і цілеспрямованого дослідження, можна говорити про зародження науково-педагогічних знань. Як особлива наука, педагогіка вперше вирізнялася із системи філософських знань на початку 17 ст. завдяки праці і авторитету видатного чеського педагога Яна Амоса Коменського (1592–1670).

Об'єкт пізнання у педагогіці – людина, яка розвивається в результаті виховних відносин. Предмет педагогіки – педагогічний процес, тобто навчально-виховні відносини, що забезпечують розвиток людини.

Педагогіка – це наука про навчання, виховання і освіту підростаючого покоління і дорослих людей. **Педагогіка** вивчає закономірності, принципи, зміст, методи, форми освіти, виховання і навчання. Педагогіка інколи розглядається як наука і як мистецтво. Коли йдеться про виховання, то необхідно мати на увазі, що воно має два аспекти – теоретичний і практичний. Теоретичний аспект виховання є предметом науково-педагогіч-

ного дослідження. У цьому значенні педагогіка виступає як наука і являє собою сукупність теоретичних і методичних ідей з питань виховання, навчання і освіти. Інша справа – практична навчально-виховна діяльність. Її здійснення потребує від педагога оволодіння відповідними вміннями і навичками, які можуть мати різну ступінь досконалості і досягти рівня педагогічного мистецтва.

Основними завданнями педагогіки є:

1. Пізнання законів виховання, освіти і навчання людей та використання їх у педагогічній практиці при обранні шляхів і способів досягнення поставлених цілей.

2. Теоретичне озброєння педагогів-практиків професійними знаннями про особливості виховних процесів людей різних вікових груп, соціальних угруповань, вміннями прогнозувати і здійснювати навчально-виховний процес у різних умовах, оцінювати його ефективність.

3. Розробка нових технологій навчання, освіти і виховання, ефективних методик, що народжуються в педагогічних лабораторіях.

Отже, педагогіка як наука постійно розвивається і головним її завданням є накопичення та систематизація наукових знань про виховання людини.

2. Основні категорії педагогічної науки

До категорій відносять найбільш об'ємні і загальні поняття, що відображають сутність науки, її типові властивості. У будь-якій науці категорії виконують важливу роль, пронизуючи все наукове знання і поєднуючи його в цілісну систему.

Категорія “**виховання**” – це одна з основних у педагогіці. Виховання як всезагальна категорія включає в себе навчання і освіти. В сучасній науці під вихованням як суспільним явищем розуміють передачу історичного і культурного досвіду від

покоління до покоління. Характеризуючи обсяг поняття, виділяють виховання в *широкому соціальному* значенні, включаючи вплив на особистість суспільства в цілому, і виховання у *вузькому* значенні – як цілеспрямовану діяльність, призначену для того, щоб сформувати систему якостей особистості, поглядів і переконань. Виховання часто вживається у більш локальному значенні – як вирішення якого-небудь конкретного завдання (наприклад, виховання ввічливості, пізнавальної активності).

Завдання виховання завжди виражає потребу реалізувати певні суспільні функції і соціальні ролі. Тобто системи, що обумовлюють характер і завдання виховання, відповідають етнонаціональним традиціям, особливостям суспільно-історичної формації, певної ціннісної ієрархії, а також політичній та ідеологічній доктринам держави. У світовій практиці відомі такі системи виховання, як “спартанська”, “система рицарського виховання”, “виховання джентльмена”, “система вільного виховання”, “система колективних творчих справ”.

Таким чином, **виховання** – це цілеспрямоване формування особистості на основі:

- формування певних відношень до предметів, явищ навколишнього світу;
- формування світогляду;
- формування поведінки (як прояв світогляду).

Розрізняють такі **види** виховання: розумове, моральне, фізичне, трудове, естетичне, статеве, екологічне, правове тощо.

Друга педагогічна категорія – **навчання** – це процес взаємодії вчителя і учнів, у результаті якого забезпечується розвиток учня.

Як процес, навчання включає в себе дві частини: **викладання**, в ході якого здійснюється передача системи знань, умінь, досвіду, діяльності, і **учіння**, як засвоєння досвіду через його сприйняття, осмислення, новоутворення і застосування.

Але людина не посудина, куди зливається досвід людства, вона сама здатна цей досвід набувати і творити щось нове. Тому основними факторами розвитку людини є самовиховання, самонавчання і самовдосконалення.

Третя категорія педагогіки – *освіта*, яка може розглядатися у різних смислових площинах:

1. Освіта як система має певну структуру та ієрархію її елементів у вигляді наукових і навчальних закладів різного типу (дошкільна, початкова, середня і вища освіта).

2. Освіта як процес передбачає протяжність у часі, різницю між початковим і кінцевим рівнем знань, умінь і навичок учасників цього процесу, технологічність, що забезпечує зміни, новоутворення.

Освіта як результат свідчить про закінчення навчального закладу і підтвердження цього факту сертифікатом.

Розрізняють загальну і спеціальну освіту. Загальна освіта забезпечує кожній людині такі знання, вміння, навички, які необхідні їй для всебічного розвитку і є базовими для отримання в подальшому спеціальної професійної освіти.

При розгляді виховання, навчання чи освіти як системи виділяють такі елементи – ціль, засоби, результат, об'єкти процесу.

3. Система педагогічних наук

Про рівень розвитку будь-якої науки говорять за ступенем диференційованості її досліджень і за різноманітністю зв'язків цієї науки з іншими.

Виділяють такі наукові дисципліни:

1. Загальна педагогіка.
2. Історія педагогіки.
3. Порівняльна педагогіка.
4. Вікова педагогіка.
5. Спеціальна педагогіка.

6. Методики викладання різних дисциплін.
7. Професійна педагогіка (медична, правова, інженерна).
8. Соціальна педагогіка.
9. Виправно-трудова педагогіка.
10. Лікувальна педагогіка.

Педагогіка як і кожна наука розвивається в тісній взаємодії з іншими науками. Філософські науки (етика, естетика, наукознавство) допомагають педагогіці визначати смисл і цілі виховання. Педагогіка органічно пов'язана з психологією. Психологію, головним чином, цікавить сам розвиток психіки, а педагогіку – ефективність тих виховних впливів, які приводять до намічених змін у внутрішньому світі і поведінці людини. Педагогіка і соціологія шукають шляхи використання узагальнених результатів соціологічних досліджень при вирішенні конкретних завдань виховання. Педагогіка пов'язана з економікою, вирішуючи проблеми економіки освіти і організації економічної освіти людини. Анатомія і фізіологія утворюють базу для розуміння біологічної сутності людини – розвитку вищої нервової діяльності і типологічних особливостей нервової системи, розвитку і функціонування органів чуття, опорно-рухового апарату, серцево-судинної і дихальної систем. Використовуючи дані кібернетичної науки, педагогіка розробляє закономірності, способи і механізми управління навчальним процесом. У педагогічних дослідженнях активно використовуються дані таких наук, як юриспруденції, інформатики, статистики, екології, етнографії, історії, технічних наук.

4. Загальнокультурне значення педагогіки

Педагогічні проблеми мають велике життєве і загальнокультурне значення. Сучасній людині необхідно володіти інформацією про стилі поведінки, форми навчання і виховання, різні типи освіти як у своїй країні, так і за кордоном, а також про прийоми ефективного виховного впливу, способи взаємодії, що обумовлюють співробітництво і взаєморозуміння. В умовах вибору типу освіти, батькам потрібно мати цілісне уявлення про форми навчання і види спеціалізованих і загальноосвітніх шкіл. В епоху інформаційного суспільства сучасному поколінню, що прагне до постійного самовдосконалення, необхідно оволодіти основними способами передачі і обміну інформацією, способами комунікації.

Нині прийшли до усвідомлення того, що освіта і виховання є центральними ланками в системі, яка обумовлює стабілізацію суспільства і рівень його культурного розвитку. Педагогіка може розглядатися як елемент культури.

Педагогічна культура людини входить як складова в світову культуру сучасності.

Питання і завдання для самоконтролю

1. Що вивчає педагогіка?
2. Які завдання педагогіки?
3. Як співвідносяться між собою основні категорії педагогіки: виховання, навчання, освіта.
4. Навіщо педагогіці спиратися на психологію?
5. Що ви знаєте про нові галузі педагогіки?
6. Кого з вітчизняних і зарубіжних педагогів ви знаєте? Чим вони відзначилися?

Теми рефератів

1. Основні періоди розвитку педагогічної думки.
2. Педагогічний експеримент.
3. Педагогічна наука і педагогічна практика.
4. Народна педагогіка.

Література для самоосвіти

1. Алексюк А.М. Педагогіка вищої освіти України. Історія. Теорія: Підр. для студентів, аспірантів та молодих викладачів вищих навчальних закладів. – К.: Либідь, 1998. – 560 с.
2. Бабанський Ю.К. Педагогіка. – М., 1988.
3. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник. – К.: Либідь, 1997. – 376 с.
4. Подласый И.П. Педагогика: Новый курс: Учеб. для студентов вузов: В 2 кн. – М., 2001.
5. Фіцула М.М. Педагогіка: Навч. посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти. – Тернопіль: Навч. книга – Богдан, 1997. – 192 с.
6. Проблеми освіти: Наук.-мет. посібник. – Вип. 22. – К., 2000.
7. Бех І.Д. Виховання особистості: У 2 кн. – К., 2003.
8. Педагогічна майстерність: Підручник / І.А. Зазюн, Л.В. Крамущенко, І.Ф. Кривонос та ін.; За ред. І.А. Зазюна. – 2-ге вид., допов. і переробл. – К.: Вища шк., 2004. – 422 с.
9. Підласий І. П. Практична педагогіка або три технології. – К.: Видавничий дім «Слово», 2004. – 616 с.
10. Степанов О.М., Фіцула М.М. Основи психології і педагогіки: Навч. посібник. – К.: Академвидав, 2006. – 520 с.

ПРОЦЕС НАВЧАННЯ

Поганий вчитель доносить істину, хороший – вчить її знаходити.

(А. Дістервег)

План

1. Сутність процесу навчання.
2. Закономірності навчання.
3. Дидактичні принципи.
4. Методи навчання.
5. Форми організації навчання в школі і вузі.

1. Сутність процесу навчання

Дидактика – це галузь педагогіки, спрямована на вивчення і розкриття основ організації процесу навчання (закономірностей, принципів, методів), а також на пошук і розробку нових принципів, стратегій, методик, технологій і систем навчання.

Навчання, викладання, учіння – основні категорії дидактики.

Навчання – це спосіб організації освітнього процесу. Воно є найбільш надійним шляхом здобування освіти. В основі будь-якого виду чи типу навчання закладена така система: викладання і учіння.

Викладання – це діяльність вчителя щодо:

- передачі інформації;
- організації навчально-пізнавальної діяльності учнів;
- надання допомоги при труднощах у процесі учіння;
- стимуляції інтересу, самостійності і творчості учнів;
- оцінки навчальних досягнень учнів.

Учіння – це діяльність учня щодо:

- засвоєння, закріплення і застосування знань, умінь і навичок;
- самостимулювання до пошуку, вирішення навчальних завдань, самооцінки навчальних досягнень;
- усвідомлення особистісного смислу і соціальної значущості культурних цінностей і людського досвіду, процесів і явищ навколишньої дійсності.

Результати учіння виражаються у знаннях, уміннях, навичках, системі відносин і загальному розвитку учня.

Ефективність навчання визначається внутрішніми і зовнішніми критеріями. Як внутрішні критерії, використовують успішність у навчанні і академічне встигання, а також якість знань, умінь, навичок, рівень розвитку учня, рівень навченості і научуваності.

Одним із основних показників перспектив розвитку учня є його здатність до самостійного вирішення навчальних завдань (близьких за принципом вирішення у співробітництві і з допомогою вчителя).

Як зовнішні критерії ефективності процесу навчання вважають:

- ступінь адаптації випускника до соціального життя і професійної діяльності;
- темпи росту процесу самоосвіти;
- рівень освіченості чи професійної майстерності;
- готовність підвищувати освіту.

2. Закономірності навчання

Закономірності навчання – це об'єктивні, суттєві, стійкі зв'язки між складовими компонентами процесу навчання. Ці залежності (на відміну від законів навчання) мають переважно вірогідно-статистичний характер, проявляються як тенденція, тобто не в кожному окремому випадку, а в деякій їх більшості.

Виділяють зовнішні і внутрішні закономірності навчання.

До *зовнішніх* закономірностей відносять залежність навчання від суспільних процесів і умов (соціально-економічної, політичної ситуації, рівня культури, потреб суспільства і держави в певному типі і рівні освіти).

До *внутрішніх* – зв'язки між компонентами процесу навчання (між цілями, змістом освіти, методами, засобами і формами навчання, між вчителем, учнем і змістом навчального матеріалу).

Всі закономірності, що діють у навчальному процесі, поділяють на загальні та конкретні. Наведемо приклад загальних закономірностей навчання:

– цілі навчання залежать від рівня, темпів розвитку потреб і можливостей суспільства; рівня розвитку і можливостей педагогічної науки і практики;

– зміст навчання (освіти) залежить від темпів соціального і науково-технічного прогресу; вікових можливостей учнів; матеріально-технічних і економічних можливостей навчальних закладів і т. ін.

Конкретні закономірності навчання поділяють на дидактичні, гносеологічні, психологічні, кібернетичні, соціологічні, організаційні.

Дидактичні:

– результати навчання залежать від застосовуваних методів;
– результати навчання знаходяться у прямо пропорційній залежності від майстерності викладача.

Гносеологічні:

- результати навчання (в розумних межах) прямо пропорційні вмінню учнів навчатися;
- результати навчання залежать від регулярності і систематичності виконання учнями домашніх завдань.

Психологічні:

- продуктивність навчання (у розумних межах) прямо пропорційна інтересу учнів до навчальної діяльності;
- продуктивність навчання (у розумних межах) залежить від рівня розвитку пам'яті і т. ін.

Кібернетичні:

- якість навчання прямо пропорційна якості управління навчальним процесом;
- якість знань залежить від ефективності контролю. Частота контролю є функцією залежною від тривалості навчання:

$$P = \frac{N}{0,981 \cdot S \cdot a},$$

- де N – кількість оцінок, що спостерігається;
a – кількість учнів, що піддаються інспектуванню;
S – кількість уроків за навчальним планом за період, що інспектується (Г.В. Воробйов).

Соціологічні:

- ефективність навчання залежить від рівня “інтелектуальності середовища”, інтенсивності взаємонавчання;
- ефективність навчання залежить від якості спілкування вчителя з учнями.

Організаційні:

- ефективність навчання залежить від організації;
- розумова втома призводить до гальмування органів чуття: чотири години навчальних занять знижують поріг чутливості аналізаторів більше чим у 2 рази (Вагнер, Блашек).

3. Дидактичні принципи

Принципи навчання виступають основним орієнтиром у викладацькій діяльності. У сучасній дидактиці принципи навчання розглядаються як рекомендації, що спрямовують педагогічну діяльність і навчальний процес в цілому, як способи досягнення педагогічних цілей з урахуванням закономірностей навчального процесу.

Можна сформулювати сучасні дидактичні принципи вищої і середньої школи так:

1. Розвиваюче і виховуюче навчання.
2. Науковість і доступність, посилення трудності.
3. Свідомість і творча активність учнів при керівній ролі викладача.
4. Наочність і розвиток теоретичного мислення.
5. Системність і систематичність навчання.
6. Перехід від навчання до самоосвіти.
7. Зв'язок навчання з життям і практикою професійної діяльності.
8. Міцність результатів навчання і розвиток пізнавальних здібностей учнів.
9. Позитивний емоційний фон навчання.
10. Колективний характер навчання і врахування індивідуальних здібностей учнів.
11. Гуманізація і гуманітаризація навчання.
12. Комп'ютеризація навчання.
13. Інтегративність навчання, врахування міжпредметних зв'язків.
14. Інноваційність навчання.

Принципи навчання виступають в органічній єдності, утворюючи деяку концепцію дидактичного процесу, яку можна зобразити як систему, компонентами якої вони є.

4. Методи навчання

Термін “метод” походить від грецького слова “*methodos*”, що означає “шлях, спосіб наближення до істини”.

У педагогічній літературі немає єдиної думки щодо ролі і визначення поняття “метод навчання”. Так, Ю.К. Бабанський вважає, що “методом навчання називають спосіб упорядкованої взаємозв’язаної діяльності викладача і тих, хто вчиться, спрямованої на розв’язання завдань освіти”.

Т.О. Ільїна розуміє під методом навчання “спосіб організації пізнавальної діяльності учнів”.

В історії дидактики склалися різні класифікації методів навчання. Розглянемо основні з них.

Класифікація методів навчання

Методи навчання за критерієм джерела знань:

1. *Словесні*: пояснення, роз’яснення, розповідь, бесіда, інструктаж, лекція, дискусія, диспут.

2. *Наочні*: ілюстрація, демонстрація, спостереження учня.

3. *Робота з книгою*: читання, вивчення, реферування, цитування, виклад, складання плану, конспектування.

4. *Відеометод*: перегляд, навчання, вправи під контролем “електронного вчителя”, контроль.

5. *Практичний*: дослід, вправи, навчально-виробничий процес.

Методи навчання за критерієм пізнавальної діяльності учнів (І. Я. Лернер, М. М. Скаткін):

1. *Пояснювально-ілюстративний метод*. Учні отримують знання на лекції, з навчальної літератури, через екранний посібник у “готовому” вигляді. Сприймаючи і осмислюючи факти, оцінки, висновки, учні залишаються в рамках репродуктивного (відтворюючого) мислення. У вузі даний метод знаходить найширше застосування для передачі великої кількості інформації.

2. *Репродуктивний метод*. До нього відносять застосування вивченого на основі зразка чи правила. Діяльність учнів має алгоритмічний характер, тобто виконується за інструкціями, правилами в аналогічних, схожих з показаним способом, ситуаціях.

3. *Метод проблемного викладу* є перехідним від виконавчої до творчої діяльності. Використовуючи найрізноманітніші джерела і засоби, педагог перш ніж викласти матеріал, ставить проблему, формулює пізнавальне завдання, а потім, розкриваючи систему доказів, порівнюючи точки зору, різні підходи, показує спосіб його вирішення. Учні ніби стають свідками і співучасниками наукового пошуку.

4. *Частково-пошуковий (евристичний) метод* полягає в організації активного пошуку способів вирішення висунутих у навчанні пізнавальних завдань. Учні під керівництвом педагога самостійно розмірковують, вирішують завдання, що виникають, створюють і вирішують проблемні ситуації, аналізують, порівнюють, роблять висновки і т. ін., в результаті чого у них формуються усвідомлені міцні знання. Навчальна діяльність розвивається за схемою: вчитель – учень – вчитель – учень. Процес мислення учнів набуває продуктивного характеру, але при цьому поетапно спрямовується і контролюється педагогом чи самими учнями на основі роботи над програмами (в тому числі і комп'ютерними) та навчальними посібниками. Однією з модифікацій даного методу є евристична бесіда – перевірений спосіб активізації мислення, активізації інтересу до пізнання на семінарах і колоквиумах.

5. *Дослідний метод*. Після аналізу матеріалу, постановки проблем та завдань і короткого усного чи письмового інструктажу учні самостійно вивчають літературу, джерела, ведуть спостереження і виміри та виконують інші дії пошукового характеру. Діяльність вчителя зводиться до оперативного

керування вирішенням проблемних завдань. Навчальний процес характеризується високою інтенсивністю, навчання супроводжується підвищеним інтересом, отримані знання відрізняються глибиною, міцністю, дієвістю. Методи навчальної роботи безпосередньо перетворюються в методи наукових досліджень.

5. Форми організації навчання в школі і вузі

Педагогічна форма – це стійка завершена організація педагогічного процесу в єдності всіх його компонентів: змісту, мети, принципів, методів, форм, засобів.

Організаційна форма навчання – це зовнішнє вираження погодженої діяльності вчителя і учнів, що здійснюється в певному порядку і режимі.

Форми навчання класифікуються за різними критеріями: кількістю учнів (масові, колективні, групові, мікрогрупові та індивідуальні); місцем навчання (шкільні та позашкільні); тривалістю навчальних занять (класичний урок – 45 хв, спарене заняття – 90 хв, скорочене заняття – 70 хв).

Основними формами організації процесу навчання є урок у школі і лекція у ВНЗ. У школі поряд із уроками функціонують й інші організаційні форми (факультатив, гурток, лабораторний практикум, самостійна, домашня робота). Існують і певні форми контролю: усні і письмові екзамени, контрольна чи самостійна робота, залік, тестування, співбесіда.

Навчальний процес у вищих навчальних закладах здійснюється у таких формах:

- *навчальні заняття* (лекція, лабораторне, практичне, індивідуальне заняття, консультація);

- *виконання індивідуальних завдань з окремих дисциплін* (реферати, графічні завдання, курсові роботи, дипломні проекти і роботи, випускні, науково-дослідні роботи тощо);

- *самостійна робота студентів;*

- *практична підготовка;*

- *контрольні заходи.*

О с о б л и в о с т і ш к і л ь н о г о у р о к у

- урок передбачає реалізацію триєдиної мети: навчати, виховувати, розвивати;

- дидактична структура уроку має чітку систему побудови:

- визначений організований початок і постановка завдань;

- актуалізація необхідних знань і вмінь, включаючи перевірку домашнього завдання;

- пояснення нового матеріалу;

- закріплення чи повторення вивченого на уроці;

- контроль і оцінка навчальних досягнень учнів протягом уроку;

- підведення підсумків уроку;

- завдання додому;

- зміст уроку відповідає освітньому державному стандарту, навчальній програмі дисципліни;

- кожний урок є ланкою в системі уроків;

- урок відповідає основним принципам навчання;

- основою побудови уроку є вміле використання методів, засобів навчання, а також поєднання колективних, групових, індивідуальних форм роботи з учнями і врахування їх індивідуально-психологічних особливостей.

У шкільній практиці використовують різні типи уроків: комбінований; вивчення нового матеріалу; закріплення знань та

вдосконалення вмінь і навичок; узагальнення і систематизації знань, умінь, навичок; контролю і корекції знань, умінь, навичок. Нестандартні уроки включають такі типи: уроки-ділова гра, уроки-прес-конференції, уроки типу КВК, уроки-консультації, уроки-аукціони, уроки-суди, уроки-семінари, уроки-конкурси, бінарні уроки тощо.

Особливості лекції

у вищому навчальному закладі

Загальний структурний каркас будь-якої лекції – це формулювання теми, повідомлення плану і рекомендованої літератури для самостійної роботи, а далі – чітке слідування плану запропонованої роботи.

Основні вимоги до читання лекції:

- високий науковий рівень інформації, що повідомляється, і, як правило, має світоглядне значення;
- великий обсяг чітко і тісно систематизованої і методично переробленої сучасної наукової інформації;
- доказовість і аргументованість висловлюваних суджень;
- достатня кількість наведених переконливих фактів, прикладів, текстів, документів;
- ясність викладу думок і активізація мислення слухачів, постановка питань для самостійної роботи за питаннями, що обговорюються;
- аналіз різних точок зору на вирішення поставлених проблем;
- виведення головних думок і положень, формулювання висновків;
- роз'яснення введених термінів і назв, забезпечення студентам можливості слухати, осмислювати і коротко записувати інформацію;
- вміння встановлювати педагогічний контакт з аудиторією, використання дидактичних матеріалів і технічних засобів;

- застосування основних матеріалів тексту, контексту, блок-схем, креслень, таблиць, графіків.

У практиці вищої школи використовують різноманітні види лекційної форми навчання. Серед них: лекція вступна, оглядова, проблемна, бінарна, лекція-візуалізація, лекція-конференція, лекція-інформація, лекція-консультація та ін.

Питання і завдання для самоконтролю

1. Визначте предмет дидактики.
2. У чому особливості процесів навчання і учіння?
3. Назвіть головні критерії результативності і ефективності процесу навчання.
4. Сформулюйте найбільш яскраві закономірності навчання.
5. Наведіть приклади відомих у практиці принципів навчання.
6. Які методи навчання найчастіше використовують у ВНЗ?
7. Чим відрізняються пояснювально-ілюстративний метод навчання і проблемний виклад?
8. Наведіть приклади різних типів уроків і лекцій.

Теми рефератів

1. Проблемний метод навчання у ВНЗ.
2. Лекційний метод навчання.
3. Психологічні закономірності навчання.

Література для самоосвіти

1. Лозниця В.С. Психологія і педагогіка: основні положення. – К., 2000.
2. Подласый И.П. Педагогика: Новый курс: Учеб. для студентов вузов: В 2 кн. – М., 2001.
3. Харламов И.Ф. Педагогика: Учебник. – 5-е изд. перераб. и доп. – Минск: “Універсітэцкае”, 1998. – 560 с.
4. Фіцула М. М. Педагогіка: Навч. посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти. – Тернопіль: Навч. книга – Богдан, 1997. – 192 с.

ЛЮДИНА ЯК ПРЕДМЕТ ВИХОВАННЯ

У будь-якої людини буває два виховання: одне, яке їй дають інші, друге, більш важливе, яке вона дає собі сама.

(П. Буаст)

План

1. Виховання як процес.
2. Методи педагогічного і психологічного впливу на особистість з виховною метою.
3. Виховання дітей в сім'ї: завдання і принципи.
4. Основні типи неправильного виховання в сім'ї і їх причини.

1. Виховання як процес

1. Виховання є основною категорією педагогіки. Ще Платон писав: “Ніхто не стає хорошою людиною випадково”. Сьогодні виховання розуміють як:

- передачу соціального досвіду і світової культури;
- виховний вплив на людину, групу людей чи колектив (прямий, непрямий, опосередкований);
- організацію способу життя і діяльності вихованця;
- виховну взаємодію вихователя і вихованця;
- створення умов для розвитку особистості вихованця, тобто надання йому допомоги і підтримки у випадку сімейних проблем, труднощів у навчанні, спілкуванні чи професійній діяльності.

У сучасному розумінні **виховний процес** – це ефективна взаємодія (співробітництво) вихователів і вихованців, спрямована на досягнення поставленої мети. Структура виховного процесу

передбачає взаємозв'язок основних елементів: мети і змісту, методів і засобів, а також досягнутих результатів.

Виховний процес має ряд особливостей:

1. *Цілеспрямованість*. Наявність певного зразка, соціально-культурного орієнтира, ідеалу.

2. *Багатофакторність*. На виховний процес мають вплив природне середовище, життєвий світ та ієрархія суспільних цінностей, сім'я, загальноосвітня школа і ВНЗ, дитячі і молодіжні організації, повсякденна і професійна діяльність, мистецтво і засоби інформації.

3. Виховний процес відрізняється *тривалістю*. Складність виховного процесу в тому, що його результати не так яскраво відчутні і не так швидко помітні, як, наприклад, в процесі навчання. До того ж складність обумовлена тим, що він дуже динамічний, рухливий і мінливий.

4. Одна з особливостей виховного процесу – його *безперервність*. Помиляються ті вихователі, які вважають, що один яскравий “захід” здатний змінити поведінку учня.

5. Процес виховання – процес *комплексний*, який передбачає єдність мети, завдань, змісту, форм і методів виховного процесу. Формування особистісних якостей відбувається не почергово, а одночасно, в комплексі, тому і педагогічний вплив повинен мати комплексний характер.

6. Виховному процесу властива значна *варіативність* (неоднозначність) і невизначеність результатів. В одних і тих же умовах останні можуть суттєво різнитися. Це обумовлено суб'єктивними факторами.

7. Процес виховання має *двосторонній характер*. Управління процесом базується, головним чином, на зворотних зв'язках, тобто на тій інформації, яка йде від вихованця.

Що є критеріями вихованості людини? Міра вихованості людини визначається ступенем орієнтації в правилах, нормах,

ідеалах і цінностях суспільства і мірою керівництва ними у вчинках і діях, а також рівнем набутих на їх основі особистісних якостей.

Про вихованість людини можна судити за численними показниками: за зовнішнім виглядом, мовою, манерами поведінки в цілому і характерними окремими вчинками, за ціннісними орієнтаціями, за ставленням до діяльності і стилем спілкування.

Професор І.П. Підласий застерігає від помилок в оцінці вихованості: “Відомо, що іноді навіть гуманні вчинки, що свідчать нібито про вихованість людини, насправді бувають обумовлені далеко не кращими спонуканнями. В інших умовах, за інших обставин поведінка могла б змінитися”.

Добре організоване виховання приводить до формування здатності людини до самовиховання.

Історична і світова практика показує, що головна мета виховання визначається як формування всебічно і гармонійно розвинутої людини, підготовленої до самостійного життя і діяльності в сучасному суспільстві, здатної поділяти і примножувати його цінності в майбутньому.

З метою гармонійного і всебічного розвитку людини здійснюють:

- *розумове* виховання, спрямоване на розвиток інтелектуальних здібностей людини, інтересу до пізнання навколишнього світу;
- *моральне* виховання передбачає формування свідомості, моральних почуттів і навичок моральної поведінки;
- *фізичне* виховання має на меті удосконалення організму людини, знання учнів у питаннях фізичної культури і особистої гігієни, різнобічний розвиток конкретних спортивних умінь;
- *трудова і професійна* виховання забезпечує формування загальнотрудова знань, умінь, навичок, свідомого і творчого ставлення до праці, професійно орієнтує молодь;

- *естетичне* виховання сприяє розвитку естетичного ставлення до прекрасного, тобто здатності до емоційного сприйняття краси в навколишньому житті, природі, мистецтві, стосунках;

- *громадянське* виховання передбачає формування у людини відповідального ставлення до сім'ї, інших людей, до свого народу і Батьківщини;

- *економічне* виховання спрямоване на розвиток економічного мислення сучасної людини в масштабах своєї сім'ї, виробництва, всієї країни;

- *екологічне* виховання орієнтує людину на бережне ставлення до природи, її ресурсів і корисних копалин, флори і фауни;

- *статеве* виховання спрямоване на прищеплення культури міжстатевих відносин, соціалізацію сексуальності людини;

- *правове* виховання передбачає знання своїх прав і обов'язків та відповідальність за їх недотримання.

2. Методи педагогічного і психологічного впливу на особистість з виховною метою

Методи виховання – це способи впливу на свідомість, волю, почуття, поведінку людини з метою вироблення у неї заданих метою якостей.

Методичний прийом – це конкретний прояв певного методу виховання на практиці, це частина методу. Методи і прийоми виховання можуть замінювати один одного і не завжди простежуються їх супідрядні відношення. Знання методів і прийомів виховання, вміння правильно їх застосовувати – це одна з найважливіших характеристик рівня педагогічної майстерності.

Методи виховання проявляють свій зміст через:

- безпосередній вплив вихователя на вихованця (переконання, вимога, наказ, погроза, покарання, заохочення,

особистий приклад, авторитет, прохання, порада);

- створення спеціальних умов, ситуацій і обставин, які змушують вихованця змінити власне ставлення, виразити свою позицію, здійснити вчинок, проявити характер;

- громадська думка референтної групи, наприклад, колективу (шкільного, студентського, професійного), особистісно значущого для вихованця, а також завдяки авторитетній для неї людині – батька, вченого, художника, державного діяча, діяча мистецтв і засобів масової інформації (телебачення, друковані видання, радіо);

- спільну діяльність вихователя з вихованцем, спілкування, гру;

- процеси навчання, самоосвіти і передачі інформації, соціального досвіду в колі сім'ї, в процесі дружнього і професійного спілкування;

- заглиблення в світ народних традицій, фольклорної творчості, читання художньої літератури.

Немає методів хороших чи поганих, жодний шлях виховання не може бути названий ефективним чи не ефективним без врахування тих умов, в яких він застосовується.

У сучасній педагогіці відомі десятки класифікацій методів виховного впливу. Найбільш об'єктивною можна вважати класифікацію Г. І. Шукіної, яка виділяє три групи методів виховання: формування свідомості особистості, організації діяльності і формування досвіду поведінки, стимулювання.

Методи формування свідомості особистості

Важко виховати, виробити яку-небудь якість, не добившись перш за все ясного розуміння значення цієї якості. Для формування поглядів, понять, переконань використовуються методи, що отримали загальну назву методів формування свідомості особистості або **методи переконання**:

- розповідь;
- пояснення;
- лекція;
- навіювання;
- інструктаж;
- диспут;
- доповідь;
- приклад.

Методи організації діяльності і формування досвіду поведінки

Виховання має формувати необхідний тип поведінки. Не поняття, переконання, а конкретні справи, вчинки, характеризують вихованість особистості. Всі методи цієї групи засновані на практичній діяльності вихованців. Завдання педагога – мудро керувати цією діяльністю:

- вправи;
- приучення;
- педагогічна вимога;
- доручення;
- виховуючі ситуації.

Методи стимулювання

Пряме і безпосереднє призначення стимулів – прискорювати або, навпаки, гальмувати певні дії:

- змагання;
- заохочення;
- осуд;
- покарання.

Виховні методи і прийоми застосовують не тільки для вирішення проблем підростаючого покоління. Вони також використовуються з метою надання допомоги дорослим людям у процесах соціалізації, адаптації до нових життєвих умов, корекції стилю поведінки чи характеру взаємовідносин із навколишніми.

3. Виховання дітей у сім'ї: завдання і принципи

Сім'я – важливий інститут соціалізації особистості. Саме в сім'ї людина отримує перший досвід соціальної взаємодії. Сім'ю можна розглядати як модель і форму базового життєвого тренінгу особистості.

Сімейне виховання – це система виховання і освіти, що складається в умовах конкретної сім'ї силами батьків і родичів.

Сімейне виховання – складна система. На неї впливає спадковість і біологічне (природне) здоров'я дітей і батьків, матеріально-економічна забезпеченість, соціальний стан, спосіб життя, кількість членів сім'ї, місце проживання сім'ї (місце будинку), ставлення до дитини.

Завдання сім'ї:

- створити максимальні умови для зростання і розвитку дитини;
- забезпечити соціально-економічний і психологічний захист дитини;
- передати досвід створення і збереження сім'ї, виховання в ній дітей і ставлення до старших;
- навчити дітей корисних прикладних навичок і вмінь, спрямованих на самообслуговування і допомогу близьким;
- виховувати почуття власної гідності, цінності власного "Я".

Принципи сімейного виховання:

- гуманність і милосердя до підростаючої людини;
- залучення дітей до життєдіяльності сім'ї як її рівноправних учасників;
- відкритість і довірливість стосунків із дітьми;
- оптимістичність стосунків у сім'ї;
- послідовність у своїх вимогах (не вимагати неможливого);
- надання посильної допомоги своїй дитині, готовність відповідати на її запитання.

Окрім цих принципів, є ще ряд дрібних, але не менш значущих для сімейного виховання правил: заборона фізичних покарань, заборона читати чужі листи і щоденники, не моралізувати, не говорити занадто багато, не вимагати негайного підкорення, не потурати і т. ін. Всі принципи, однак, зводяться до однієї думки: дітям раді не тому, що діти хороші, з ними легко, а діти хороші і з ними легко від того, що їм раді.

Зміст сімейного виховання охоплює всі напрями (фізичне, моральне, розумове, трудове). В міру сил батьки і близькі в сім'ї дають дітям знання про природу, суспільство, виробництво, професії, формують досвід творчої діяльності, виробляють деякі інтелектуальні навички, виховують ставлення до світу, людей, професії, життя.

Сучасні сім'ї переживають не кращі часи. Більшість із них основні сили і час спрямовують на матеріальне забезпечення, а не на духовне формування і розвиток дітей. Спілкування батьків і дітей зводиться, в основному, до контролю за навчанням у школі, а сам контроль – до з'ясування того, які оцінки отримані.

Будь-яка деформація сім'ї призводить до негативних наслідків у розвитку особистості дитини. Можна виділити два типи деформації сім'ї: структурну і психологічну. Структурна деформація – це порушення її структурної цілісності, тобто відсутність одного з батьків. Психологічна деформація сім'ї пов'язана з порушенням системи міжособистих стосунків в ній, а також з прийняттям і реалізацією в сім'ї системи негативних цінностей, асоціальних установок і т. ін.

Якщо сім'я так сильно впливає на процеси і результати становлення особистості, то, природно, саме їй мають приділяти першочергову увагу суспільство і держава в організації правильного виховного впливу.

4. Основні типи неправильного виховання в сім'ї і їх причини

Сьогодні все більше уваги приділяють фактору психологічної деформації сім'ї. Численні дослідження переконливо свідчать, що психологічна деформація сім'ї, порушення системи міжособистих стосунків і цінностей в ній мають могутній вплив на негативний розвиток особистості дитини, підлітка, призводять до різних особистісних деформацій від соціального інфантилізму до асоціальної і делінквентної (злочинної) поведінки.

Негармонійний розвиток деяких рис дитини може залежати від особливостей сімейних стосунків. Виділяють кілька типів неправильного виховання.

1. *Безнаглядність* (безконтрольність) зустрічається, коли батьки занадто зайняті своїми справами і не приділяють належної уваги дітям. Як наслідок, діти проводять час, шукаючи розваги, потрапляють під вплив “вуличних” компаній.

2. *Гіперопіка*. Життя дитини знаходиться під постійним наглядом, вона чує весь час строгі вказівки, численні заборони. У результаті дитина стає нерішучою, безініціативною, боязкою, невпевненою в своїх силах, не вміє постояти за себе, за свої інтереси. Поступово наростає образа за те, що іншим “дозволено”. У підлітків все це може перетворити в бунт проти батьківського “насилля”: вони принципово порушують заборони, втікають з дому. Друга різновидність гіперопіки – виховання за типом “кумира” сім'ї. Дитина звикає бути в центрі уваги, її бажання, прохання беззаперечно виконуються, нею захоплюються, а в результаті, подорослішавши, вона не може правильно оцінити свої можливості, подолати свій егоцентризм. У колективі її не розуміють. Глибоко переживаючи це, вона звинувачує всіх, тільки не себе, виникає істероїдна акцентуація характеру, що примушує людину переживати протягом подальшого життя.

3. *Емоційне відторгнення* (за типом Попелюшки). Дитина відчуває, що вона обтяжує близьких. Обстановка байдужості, холодності спричиняє душевний біль. Стороннім може здаватися, що батьки досить уважні і добрі до дитини. “Немає нічого гіршого удаваної доброти, – писав Л. Толстой, – удавана доброта відштовхує більше, ніж щира злоба”. Дитина переживає дуже сильно, якщо когось іншого в сім’ї люблять більше. Така ситуація сприяє появі невротиків, надмірної чутливості до незгод чи озлобленості дітей.

4. *Виховання в культурі хвороб*. Це ситуація, при якій хвороба дитини, навіть незначне слабування, надає їй особливих прав і ставить у центрі уваги сім’ї. Таким чином, культивується егоцентризм.

5. *Суворе виховання*. Такий тип виховання виявляється у зганянні зла на підлітку і душевній строгості батьків. За найменшу провину дитину строго карають, і вона зростає в постійному страху. Таке “виховання” сприяє розвитку у дітей жорстокості, озлобленості, пристосування, конформності.

6. *Виховання в умовах підвищеної моральної відповідальності*. У таких сім’ях на дитину покладають недитячі турботи і підвищені вимоги. З ранніх років дитині навіюють думку, що вона обов’язково повинна виправдовувати численні надії батьків. Як наслідок, у дітей з’являються нав’язливі страхи, постійна тривога за благополуччя своє і близьких. Таке “виховання” спричиняє нервові зриви, складні стосунки з оточуючими.

7. *Відсутність єдності виховання*. Це суперечливі виховні підходи різних членів сім’ї. Дитина звикає до маніпуляцій, у неї сповільнюється формування вмінь, навичок, ставлення до навколишнього світу.

Причини неправильного виховання в сім'ї різні. Серед них виділимо основні:

1. Порушення особистості самих батьків (Є.Г. Ейдемільер):

а) відхилення у характерах самих батьків (педантичність, дистимічність, істероїдність, емотивність і т. ін.). Неусвідомлення батьками взаємозв'язку між особливостями свого характеру, стилем виховання і порушеннями в поведінці підлітка ще більше загострює ситуацію;

б) особистісні проблеми батьків, які розв'язуються за рахунок підлітка. В цьому випадку в основі порушення виховання лежить якась, частіше неусвідомлена, потреба (бути значущим, владним). Її-то батьки і намагаються задовольнити за рахунок виховання підлітків.

2. Порушення подружніх стосунків батьків.

Нерідко при цьому мати (рідше батько), самі того не усвідомлюючи, хочуть, щоб дитина, а потім і підліток стали для них чимось більшим, ніж просто дитиною.

3. Надання дитячих рис підлітку.

Для таких батьків підліток все ще "маленький".

4. Виховна невпевненість батьків.

Дитина (підліток) знаходить "слабке місце" батьків і використовує це, щоб досягнути ситуації "мінімум вимог – максимум прав":

а) фобія втратити дитину. "Слабке місце" – підвищена невпевненість батьків, страх помилитися, перебільшене уявлення про хворобливість дитини – все це могло розвинутися у зв'язку з історією народження дитини (її довге чекання, народилася ослабленою, кволою і хворобливою, насилу вдалося виходити). Друге джерело – перенесені важкі захворювання дитини.

Стосунки батьків з підлітком формуються під впливом накопиченого страху втратити дитину (тривожно прислухаються до кожного бажання, поспішають із виконанням, опікують);

б) нерозвиненість батьківських почуттів. Зовнішньо такі стосунки проявляються в небажанні мати справу з підлітком, у незадоволенні через його присутність, в поверховому інтересі до його справ. Причиною нерозвиненості батьківських почуттів може бути “відторгнення” самих батьків у дитинстві їх батьками, те, що вони недоотримали в свій час батьківського тепла. Другою причиною може бути особливість характеру батьків, наприклад, шизоїдність. Типові вислови таких батьків містять скарги на втомлюваність батьківськими обов’язками, жалкування, що ці обов’язки відривають від чогось більш важливого і цікавого;

в) проекція на підлітка власних небажаних якостей. Причиною такого виховання підлітка нерідко є те, що в підлітку батько (мати) бачить риси, які відчуває, але не визнає в собі. Це може бути агресивність, схильність до лінощів, тяга до спиртного, ті чи інші сексуальні нахили, надмірна тяга до опору, протесту, нестриманість. Ведучи боротьбу з такими ж істинними чи надуманими якостями у підлітка, батьки (частіше батько) має з цього емоційну вигоду для себе (вірить, що у нього самого такої якості немає);

г) внесення конфлікту між подружжям у сферу виховання. У таких сім’ях виховання нерідко перетворюється в “поле битви” конфліктуючих батьків. Один із батьків наполягає на достатньо строгому вихованні, другий – схильний жаліти підлітка. При цьому легко спостерігається, що кожного цікавить не стільки те, як виховувати підлітка, скільки те, хто правий у виховних суперечках.

Питання і завдання для самоконтролю

1. Що таке виховання? Дайте визначення і розкрийте смисл цього явища.
2. Що таке виховний процес?
3. Що обумовлює складність виховного процесу?
4. Перелічіть напрями виховання людини і уточніть призначення кожного з них в сучасній соціокультурній ситуації.
5. Що є результатом виховання?
6. Наведіть приклади виховних методів та прийомів і проаналізуйте їх специфічні ознаки.
7. У чому причини кризи сучасної сім'ї?
8. Охарактеризуйте основні принципи сімейного виховання.
9. Які помилки у вихованні дітей найчастіше допускають батьки?

Теми рефератів

1. Народна педагогіка про виховання дітей у сім'ї.
2. Роль сім'ї в соціалізації особистості.
3. Основні помилки сімейного виховання.
4. Керівник як педагог і вихователь.

Література для самоосвіти

1. Абрамова Г.С. Возрастная психология: Учеб. для студ. вузов. – 3-е изд. – М.: Академический Проект, 2001. – 704 с.
2. Зязюн І.А. Краса педагогічної дії: Навч. посібник. – К.: Український фінансовий інститут менеджменту і бізнесу, 1997. – 302 с.
3. Лозниця В.С. Психологія і педагогіка: основні положення. – К., 2000.
4. Подласый И.П. Педагогика: Новый курс: Учеб. для студентов вузов: В 2 кн. – М., 2001.

5. Реан А.А., Коломинский Н.Л. Социальная педагогическая психология: Учеб. пособие. – СПб.: Питер, 1999. – 416 с.
6. Спивак В.А. Организационное поведение и управление персоналом. – СПб.: Питер, 2001.
7. Харламов И.Ф. Педагогика: Учебник. – 5-е изд. перераб. и доп. – Минск: “Універсітэцкае”, 1998. – 560 с.
8. Фіцула М.М. Педагогіка: Навч. посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти. – Тернопіль: Навч. книга – Богдан, 1997. – 192 с.
9. Бех І.Д. Виховання особистості: У 2 кн. – К., 2003.
10. Бех І.Д. Виховання особистості. Сходження до духовності: Наук. видання. – К.: Либідь, 2006. – 272 с.
11. Педагогічна майстерність: Підручник / І.А. Зазюн, Л.В. Крамущенко, І.Ф. Кривонос та ін.; За ред. І.А. Зазюна. – 2-ге вид., допов. і переробл. – К.: Вища шк., 2004. – 422 с.
12. Підласий І. П. Практична педагогіка або три технології. – К.: Видавничий дім «Слово», 2004. – 616 с.
13. Реан А.А., Коломинский Н.Л. Социальная педагогическая психология: Учеб. пособие. – СПб.: ЗАО “Издательство “Питер”, 1999. – 416 с.
14. Серьожникова Р.К., Пархоменко Н.Д., Яковецька Л.С. Основи психології і педагогіки: Навч. посібник. – К.: Центр навч. літератури, 2003. – 243 с.
15. Степанов О.М., Фіцула М.М. Основи психології і педагогіки: Навч. посібник. – К.: Академвидав, 2006. – 520 с.

РОЗДІЛ II

ПРАКТИКУМ

ТЕСТИ ДОСЯГНЕНЬ

(КОНТРОЛЬ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИХ
ЗНАНЬ СТУДЕНТІВ)

ТЕСТ № 1

Психіка – це:

а) функція високоорганізованої матерії мозку, що полягає у відображенні об'єктивної дійсності;

б) процес виникнення суб'єкта у внутрішній психічний досвід, обдумування і запам'ятання його, оцінювання його значення для свого життя;

в) процес самопізнання суб'єктом внутрішніх психічних актів і станів;

г) один із компонентів структури особистості, система моральних почуттів і вимог до поведінки, вчинків і рішень, що висуваються до “Я” (его) суб'єкта;

д) сукупність індивідуальних особливостей, що характеризують динамічну й емоційну сторони поведінки.

ТЕСТ № 2

Австрійський психіатр і психолог З. Фрейд ввів у психологію ряд важливих тем. Які із зазначених належать саме йому:

а) несвідома мотивація;

б) колективне несвідоме (архетипи);

в) вплив соціоекономічної структури суспільства на поведінку.

г) захисні механізми психіки і роль сексуальності в поведінці;

д) вплив дитячих психічних травм на поведінку в зрілому віці.

ТЕСТ № 3

Несвідоме в психіці –це:

а) зв'язок між психічними явищами, при якому наявність одного з них зумовлює появу іншого;

б) вид психічного захисту, коли неприйнятні для індивіда думки, переживання витісняються зі свідомості у сферу несвідомого;

в) індивідуальна здатність до світо- і самопізнання, орієнтованість особистості діяти "для інших", пошук нею моральних абсолютів, сукупність психічних процесів, неконтрольованих суб'єктом;

д) сукупність способів вияву особливостей переживання і дій людини, зумовлених неусвідомленими мотивами.

ТЕСТ № 4

Даний тип психологічного спостереження часто використовується у процесі дослідження соціально-психологічних явищ та професійної діяльності людини. Психолог-дослідник, безпосередньо залучений у досліджуваний процес, контактує, діє разом з учасниками дослідження. Отже, це:

а) інтроспекція;

б) побутове спостереження;

в) наукове спостереження;

г) включене спостереження;

д) лабораторна форма спостереження.

ТЕСТ № 5

Яка із методик психологічної діагностики, що виявляє ступінь володіння особистістю конкретними знаннями, навичками, вміннями, з'ясовує те, що було засвоєно піддослідними у процесі виконання конкретної діяльності:

- а) тести інтелекту;
- б) тести особистісні;
- в) тести досягнень;
- г) тести креативності;
- д) експресивні тести.

ТЕСТ № 6

Головний метод психологічного дослідження, що передбачає активне втручання дослідника в діяльність піддослідного з метою створення умов, в яких виявляється психологічний факт, – це:

- а) тести;
- б) спостереження;
- в) експеримент;
- г) інтерв'ю;
- д) бесіда.

ТЕСТ № 7

Галузь психологічних знань, що вивчає розвиток психіки і знань про неї в історичному і логічному аспектах з акцентом на першому з них, показуючи становлення психологічних знань, відшукуючи зв'язок із духовною і матеріальною культурою народів світу, – це:

- а) історія психології;
- б) історична психологія;
- в) диференціальна психологія;
- г) психологія культури;
- д) етнопсихологія.

ТЕСТ № 8

Галузь психології, що вивчає процес надання психологічної допомоги населенню, організаціям, окремим людям, – це:

- а) психологія соціальної роботи;
- б) психодіагностика і прогнозування;
- в) психологія реабілітації;
- г) консультативна психологія;
- д) психологія аномального розвитку.

ТЕСТ № 9

Особистість – це:

- а) неповторне поєднання психологічних особливостей людини;
- б) індивід як суб'єкт соціальних відносин і свідомої діяльності;
- в) істота, що є представником роду людського;
- г) соціальна істота, що включена в суспільні відносини і є діячем суспільного розвитку;
- д) суб'єкт пізнання і активного перетворення дійсності.

ТЕСТ № 10

Сприймання часу змінюється залежно від:

- а) темпераменту;
- б) уяви;
- в) сили волі;
- г) емоційного стану;
- д) уваги.

ТЕСТ № 11

Яке тлумачення є неправильним:

а) ригідність мислення проявляється у неможливості відмовитися від звичних способів діяльності;

б) критичність розуму характеризується вмінням людини висувати нові завдання і знаходити потрібні рішення і відповіді без допомоги інших;

в) діяльність мислення людини відбувається за допомогою порівняння, аналізу, синтезу, абстракції і конкретизації, узагальнення;

г) мислення людини нерозривно пов'язане з мовою;

д) практичні завдання найчастіше вирішуються за допомогою абстрактного мислення.

ТЕСТ № 12

Індивідуально-психологічні особливості особистості, що забезпечують успіх у діяльності, спілкуванні і легкість оволодіння ними, – це:

а) вміння;

б) задатки;

в) нахили;

г) здібності;

д) талант.

ТЕСТ № 13

Обдарованість – це:

а) висока здатність до конкретних видів діяльності чи спілкування, в яких людина досягає значних творчих результатів;

б) здатність успішно засвоювати знання, вміння, навички;

в) сукупність кількох здібностей, що зумовлюють успішну активність людини у широких діапазонах діяльності і спілкування;

г) унікальні здібності, наявність яких дає змогу отримувати результати, що стають здобутками епохи.

ТЕСТ № 14

Генетично первинною вважають пам'ять:

- а) образну;
- б) рухову;
- в) емоційну;
- г) вербальну;
- д) ейдетичну.

ТЕСТ № 15

Від яких факторів не залежить стійкість уваги:

- а) темпераменту;
- б) новизни;
- в) особистих інтересів;
- г) зовнішніх умов діяльності людини;
- д) статі.

ТЕСТ № 16

Вербальні ілюзії проявляються у:

а) помилковому сприйнятті предметів через страх чи тривожний пригнічений настрій;

б) неправильному сприйнятті змісту розмов навколишніх, що відбуваються реально. Людині здається, що у розмовах натякається на якісь її негарні вчинки, мають місце знущання та приховані погрози на її адресу;

в) сприйнятті того, чого в реальності немає (марева, привиду, надуманих звуків, голосів, запахів);

г) підвищеному сприйнятті зовнішніх подразників (денне світло осліплює, брязкіт посуду стає нестерпним, запахи сприймаються гостро);

д) пониженому сприйнятті зовнішніх стимулів, що пов'язано з розумовою перевтомою.

ТЕСТ № 17

Який мотив лежить в основі прагнення людини налагодити добрі, емоційно позитивні взаємини з іншими. Любов до людей – найвищий духовний вияв мотиву:

- а) самоствердження;
- б) служіння іншому;
- в) афіліації;
- г) слави;
- д) "корпоративного духу".

ТЕСТ № 18

Рівень домагань особистості визначається:

- а) неусвідомленим станом готовності до певної діяльності, за допомогою якої може бути задоволена та чи інша потреба;
- б) конкретною формою прагнень людини, що спонукає її не тільки споглядати, але й створювати, будувати щось нове і невідоме;
- в) прагненням людини переживати успіх чи уникати невдачі;
- г) тим, як вона себе оцінює, яке її самопочуття, чи задоволена вона собою;
- д) системою усвідомлених потреб, що спонукають чинити відповідно до своїх поглядів, принципів, світогляду.

ТЕСТ № 19

Інтелект – це:

- а) специфічний метод пізнання;
- б) сукупність усіх розумових здібностей, що дають людині можливість вирішувати різноманітні завдання;
- в) вищий пізнавальний психічний процес;
- г) чуття, здогад, проникливість, що ґрунтуються на попередньому досвіді людини;
- д) нестандартне мислення.

ТЕСТ № 20

Яке твердження про темперамент є неправильним:

- а) сукупність індивідуальних особливостей, що характеризують динамічну та емоційну сторони поведінки людини, її діяльність;
- б) темперамент тісно пов'язаний з характером, і у дорослої людини легко розрізнити прояви темпераменту і характеру;
- г) темперамент дитини не впливає на розвиток її здібностей;
- д) немає ні хороших, ні поганих темпераментів.

ТЕСТ № 21

Вкажіть неправильне тлумачення переваги конкретного типу темпераменту:

- а) перевага холерика у можливості зосередження значних зусиль за короткий проміжок часу,
- б) сангвінік, наділений швидкою реакцією і підвищеною працездатністю в початковий період роботи, до її завершення знижує працездатність, зберігаючи при цьому інтерес до неї;
- в) перевага флегматика у здатності довго і наполегливо працювати;
- г) меланхолік відрізняється вмінням відчувати внутрішній стан інших.

ТЕСТ № 22

Конституційні теорії характеру пов'язують його особливості з:

- а) зовнішнім виглядом людини;
- б) надзвичайним загостренням окремих рис характеру;
- в) конституцією людини;
- г) ставленням людини до життя, суспільства, моральних цінностей;
- д) особливістю темпераменту.

ТЕСТ № 23

Визначте тип акцентуації характеру людини, для якої притаманні добросовісність, охайність, надійність у справах, але в той же час вона здатна надокучати оточуючим надзвичайним формалізмом і занудливістю:

- а) циклоїдний;
- б) педантичний;
- в) демонстративний;
- г) дистимний;
- д) застряваючий.

ТЕСТ № 24

Яке тлумачення є неправильним:

- а) воля – свідоме регулювання людиною своєї поведінки;
- б) воля – здатність людини до саморегуляції своєї поведінки і психічних явищ;
- в) воля – здатність людини долати внутрішні і зовнішні перешкоди;
- г) воля – це спонукання до здійснення поведінкового акту, зумовлене системою потреб людини;
- д) воля – здатність отримувати перемогу над обставинами і над самим собою.

ТЕСТ № 25

Конформістський тип характеру притаманний людям:

- а) у яких часто змінюється настрій;
- б) артистичним, з вишуканими манерами, але егоїстичним, лицемірним, які будь-якою ціною прагнуть до першості;
- в) у яких майже ніколи не буває ні власної думки, ні власної соціальної позиції;

г) які довіряють тому, що продумано, логічно зумовлено, здатні залишатися спокійними тоді, коли оточуючі втрачають самовладання;

д) які орієнтовані на свій внутрішній світ, малоконтактні не терплять втручання у їх особисте життя.

ТЕСТ № 26

Стан надзвичайної веселості, що найчастіше не має об'єктивних передумов, – це:

- а) оптимізм;
- б) афект;
- в) ейфорія;
- г) дисфорія;
- д) медитація.

ТЕСТ № 27

До емоційної сфери особистості можна віднести:

- а) настрої;
- б) афекти;
- в) емоції і почуття;
- г) уяву;
- д) стрес.

ТЕСТ № 28

Це важлива сторона психічних процесів, що полягає в суб'єктивних переживаннях людиною об'єктивної реальності. Дане психічне явище робить життя насиченим, цікавим, повнокровним, але під його впливом людина здатна втратити самоконтроль при прийнятті рішень:

- а) інтереси;
- б) здібності;

- в) свідомість;
- г) емоції;
- д) почуття гумору.

ТЕСТ № 29

Цей стиль вирішення конфлікту є найважливішим, бо він допомагає знайти рішення, яке найповніше задовольняє обидві сторони у складних і важливих ситуаціях:

- а) співробітництво;
- б) компроміс;
- в) ухилення;
- г) пристосування;
- д) конкуренція.

ТЕСТ № 30

Емпатійне слухання співрозмовника полягає у:

- а) повторенні думок співрозмовника своїми словами;
- б) зверненні до співрозмовника за уточненнями;
- в) уважному мовчанні, мінімумі відповідей (невтручанні): "Так-так";
- г) підсумовуванні основних думок співрозмовника;
- д) відображенні глибокого розуміння внутрішнього світу співрозмовника, що не впливає прямо з його слів.

ТЕСТ № 31

Про який виховний метод йдеться у наведених фразах: "Важко привести до добра моралізуванням, легко..." (Сенека); Я.А. Коменський зазначав, що діти вчаться раніше "наслідувати, ніж пізнавати", прислів'я "з ким поведешся, від того і наберешся":

- а) бесіда;
- б) навіювання;
- в) показ;
- г) пояснення;
- д) приклад.

ТЕСТ № 32

До методів формування свідомості особистості відносимо:

- а) диспути;
- б) покарання;
- в) змагання;
- г) лекції;
- д) виконання вправ.

ТЕСТ № 33

Яка функція навчання передбачає застосування таких методів і прийомів керування навчальною діяльністю учнів, що сприяли б успішному здобуттю знань, навичок, умінь, наукового світогляду і переконань:

- а) розвиваюча;
- б) виховна;
- в) освітня.

ТЕСТ № 34

Який напрям навчально-виховного процесу має допомогти учням вирішувати гострі питання, які ставить життя? Далеко не кожний педагог уміє розумно і авторитетно говорити про дані проблеми з молоддю, деякі педагоги категорично заперечують проти такого виховання, вважаючи, що діти і самі розберуться:

- а) естетичне виховання;
- б) правове виховання;
- в) морально-статеве виховання;
- г) економічне виховання;
- д) виховання політичної культури.

ТЕСТ № 35

Цей метод навчання передбачає алгоритмічний характер діяльності учнів, тобто виконання завдань за інструкціями, вказівками, правилами в аналогічних до показаного зразка ситуаціях:

- а) частково-пошуковий (евристичний);
- б) репродуктивний;
- в) дослідний;
- г) пояснювально-ілюстративний.

ТЕСТ № 36

До методів стимулювання і мотивації навчально-пізнавальної діяльності відносимо:

- а) створення ситуацій, що викликають інтерес при викладанні того чи іншого матеріалу;
- б) пізнавальні ігри;
- в) педагогічний гумор;
- г) навчальні дискусії;
- д) машинний контроль.

ТЕСТ № 37

Які з наведених якостей передаються від батьків дітям:

- а) тип нервової системи, темперамент;
- б) риси характеру,
- в) способи мислення, особливості інтелектуальної діяльності;
- г) соціальний досвід;
- д) задатки, що є основою для розвитку індивідуальних здібностей людини.

ТЕСТ № 38

Виберіть правильну відповідь, довівши помилковість інших. Сучасна дидактика стверджує, що процес навчання розвивається за такою схемою:

а) якість, асоціація, система, метод:

б) відчуття труднощів, формування проблем, висування гіпотези, логічна перевірка гіпотези, діяльність відповідно до гіпотези;

в) підготовка до вивчення знань, вирішення пізнавального завдання, узагальнення і систематизація здобутих знань, застосування на практиці;

г) підготовка, виклад, узгодження з раніше здобутими знаннями, узагальнення, застосування;

д) якість, виклад, узагальнення, система, метод.

ТЕСТ № 39

Семінарське заняття з теоретичної дисципліни виконує такі функції:

а) поглиблення матеріалу, який вивчався на лекції;

б) основна форма організації навчального процесу, де студентам передається 60–70 % всієї навчальної інформації;

в) контроль викладача за знаннями групи;

г) з'ясування рівня навчальної діяльності студента;

д) формування у студента навичок виступу перед аудиторією.

ТЕСТ № 40

Основними педагогічними категоріями є:

а) виховання;

б) освіта;

в) навчання;

г) акселерація;

д) реабілітація.

пЗАДАЧІ З ПСИХОЛОГІЇ

Становлення психології

Задача 1. Науковий етап історії психології характеризується співіснуванням значної кількості напрямів психології. Фактично вона перебуває в стані “багатьох психологій”, кожна з яких являє собою окрему галузь знань зі своєю проблематикою, методами дослідження, власною *психологічною практикою*.

Про що свідчить це явище? Чи буде колись “єдина психологія”?

Задача 2. Видатний психолог, виступаючи з лекцією, проілюстрував свою теорію таким прикладом: “Припустимо, що в цій залі присутній індивідуум, який порушує тишу і відвертає мою увагу від завдання, що стоїть переді мною, своїм сміхом, балачками, тупотінням. Я оголошую, що я не можу за таких умов читати далі лекцію, і ось серед вас знаходиться кілька сильних чоловіків і виставляють після короткочасної боротьби порушника порядку за двері. Тепер він витіснений, і можу продовжити свою лекцію. Для того, щоб порушення порядку не повторювалось, пани, які виконали моє бажання, після здійсненого ними витіснення підсовують свої стільці до дверей і влаштовуються там, створюючи перепону”.

Про яку теорію йдеться? Яке явище ілюструється таким чином?

Психологія як система знань

Задача 3. Відомо, що першим *методом психології* була *інтроспекція* – спроба прямого проникнення людини у власне психічне життя. В подальшому на зміну йому прийшли опосередковані методи психологічного пізнання – *спостереження* та *експеримент*. Самоспостереження нині

відіграє другорядну роль і використовується як допоміжний метод психологічного дослідження.

Чому так сталося? Чому психіка людини не може вивчатися безпосередньо ?

Задача 4. Відомо, що результати психологічного експерименту значною мірою залежать від віку досліджуваних, їхньої статі, освіти, професії, ставлення до експерименту, фізичного і психічного стану. Неабияку роль при цьому відіграє й сам експериментатор, оскільки в психології, як у жодній іншій науці, є реальна небезпека отримати саме ті результати, на які сподіваються. Напевне тому те, що багаторазово відтворюється в одній психологічній лабораторії, не обов'язково буде підтверджено в іншій. До того ж експерименти найчастіше проводять на групах досліджуваних, а їх результати використовують для пояснення поодиноких явищ.

Чи є психологія в цьому зв'язку експериментальною наукою? Чи є експеримент необхідною умовою прогресу психології?

Задача 5. Шкільний психолог може виявити причину невстигання учня, наприклад з математики, застосувавши для цього різні методи. В одному випадку за допомогою стандартизованих вимірювань він може визначити рівень розвитку його *математичних здібностей*. В другому – запропонує школяреві ряд задач з пройденого матеріалу. В третьому – проведе бесіду з учителем, учнем, його батьками.

Якими методами користуватиметься психолог у кожному з перелічених випадків ? Який з них матиме перевагу над іншими?

Задача 6. Шкільний психолог розробив анкету, спрямовану на з'ясування ставлення учнів до заходів, які проводились у школі. Вона складалась із 40 запитань і починалася словами “Чи

подобається тобі...?”, “Чи хотів би ти?”, “Чи задоволений ти..?”, “Чи любиш ти..?”. Передбачались відповіді “так” або “ні”, що їх повинні були вибрати опитувані.

Чи правильно складено цю анкету? Яких вимог слід було дотримуватись?

Сприймання

Задача 7. Людина, що проживала в квартирі багатоповерхового будинку, часто бачила на балконі сусіднього будинку чоловіка, який робив ранкову гімнастику. Під час випадкової зустрічі на вулиці вона відразу ж упізнала його, але їй здалося, що цей чоловік став менший на зріст.

Чому так трапилось? Якою властивістю сприймання можна пояснити цей випадок?

Задача 8. Розглядаючи чорнильні плями, досліджувані майже завжди бачать якісь об'єкти: хмари, озера, тварин, людські обличчя тощо. При цьому одні акцентують увагу на окремих деталях плями, інші – на її загальній конфігурації. Встановлено, що і зміст образів сприймання, і особливості їх побудови досить стійко характеризують суб'єкт сприймання. На підставі цих даних було розроблено *проективний тест* – знаряддя психодіагностики.

Як ці дані характеризують сприймання людини? З якою властивістю сприймання вони пов'язані?

Задача 9. Людина “навчила” комп'ютер читати і розуміти тексти, перекладати їх з однієї мови на іншу. Проте все ж машина не зможе прочитати рядок, в якому витерто верхню або нижню його половину, тоді як його автор зробить це без особливих утруднень.

Як пояснити це явище? Яка властивість людського сприймання виявляється таким чином?

Задача 10. Професійні музиканти мали відтворити три раніше невідомі їм мелодії. Перша була в стилі фольклору, друга – класична, третя – джазова композиція. З'ясувалося, що найважче було відтворювати останню мелодію, першу музиканти повторили практично без помилок і легше, ніж другу.

Як ці дані характеризують сприймання? Про яку властивість сприймання йдеться?

Задача 11. На екрані показували слова, серед яких були нецензурні. З'ясувалося, що на сприймання нецензурних слів досліджувані витрачали майже вдвічі більше часу, ніж на сприймання слів нормативної лексики. При повторенні цього експерименту різниця в часі зменшувалась, а коли досліджуваних заздалегідь попереджали про характер слів, то нецензурні викликали навіть швидшу реакцію, ніж нейтральні.

Про що свідчать ці дані? З якою властивістю сприймання вони пов'язані?

Увага

Задача 12. Архімед, начебто, захопившись побудовою на піску геометричних фігур, не почув, як до міста, а потім і до його двору увірвалися римляни. Перед смертю він вигукнув: “Не чіпайте моїх фігур!” Наполеон, за свідченнями очевидців, одночасно обмірковував теми різних послань і впереміжку диктував їх щонайменше дванадцяти секретарям.

Як можна пояснити ці випадки? Як вони характеризують природу уваги?

Задача 13. Астроном, очікуючи зміни положення зірки в об'єктиві свого телескопа, може пропустити цей момент. Оператор, уважно дивлячись на екран свого радара, виявляється не підготовленим до відповіді тоді, коли це потрібно. Спостерігач, зосереджений на розпізнаванні ознак ворожого підводного човна, може не помітити їх серед інших звуків та шумів.

Чому так трапляється? Як пояснити ці випадки?

Задача 14. Деякі вважають, що ознакою уважності є здатність людини протягом тривалого часу, не відволікаючись, розв'язувати якусь задачу. На думку других, уважний той, хто, розповідаючи, бачить і чує все, що діється навкруги. Треті переконані: уважна людина може одночасно слухати якесь повідомлення, записувати його, розуміти та вносити свої корективи в зміст записуваного.

Яка з цих думок відповідає дійсності? Що ж насправді є ознакою уважності?

Пам`ять

Задача 15. За віруванням одного з мексиканських племен, успішному збиранню кактуса, що має наркотичний ефект, перешкодою є “тріх” дружин збирачів. Тому через чотири дні після того, як чоловіки вирушили в похід, жінки збираються і сповідуються перед “великим батьком” – вогнем. Для цього кожна кидає в багаття мотузок, на якому вузлами позначає своїх коханців.

Яку роль відіграють ці вузли? Як вони відбивають природу людської пам'яті?

Задача 16. Електростимуляція скроневої ділянки недомінантної *півкулі мозку* викликала у хворої образ події, яка перелякала її ще в дитинстві. Стимуляція цієї самої ділянки перенесла другу хвору на двадцять років назад, і вона побачила себе з новонародженою дочкою на руках. Третя хвора почула голос свого сина, що лунав з двору разом з криками дітей, гавканням собак, шумом автотранспорту. Пацієнтки начебто переносились у світ назавжди забутих подій минулого і заново переживали їх.

Про що свідчать ці випадки? Можливо, людина взагалі нічого не забуває?

Задача 17. Хворий поступово втрачав пам'ять. Спочатку це стосувалося подій, які відбулися зовсім недавно, потім тих, що мали місце протягом останнього року, далі – кількох останніх років, аж до спогадів про дитинство. Згодом хвороба перестала прогресувати і почалося відновлення пам'яті, яке відбувалося у зворотному порядку: спочатку з'явилися спогади юності, потім – зрілого віку і лише після цього – події останніх років.

Чому перебіг захворювання був саме таким? Яку закономірність ілюструє цей випадок?

Задача 18. Молода малоосвічена німкеня, захворівши на лихоманку, у маренні заговорила грецькою, латинською і давньоєврейською мовами. З'ясувалося, що дівчинкою вона жила у пастора, який часто читав книги вголос. Проте одужавши, вона навіть не підозрювала, які багатства зберігає її пам'ять. Аналогічний випадок стався з камердинером іспанського посла в Парижі, який у маренні виголошував дипломатичні промови.

Про що свідчать подібні факти? Що вони дають для розуміння природи і механізмів пам'яті?

Задача 19. Опитування дорослих про перші спогади дитинства показали, що найчастіше вони пригадують сильні переляки і страхи, смерть близьких, покарання й образи, нещасні випадки, розлуку тощо. Коли ж згадують події недавнього минулого, то серед них значно більше приємних. Цікаво, що коли досліджуваних просять відтворити слова, які викликають у них позитивні і негативні емоції, то перші запам'ятовуються краще.

Як можна це пояснити? Що ж запам'ятовується краще: приємне чи неприємне?

Задача 20. Досвідчені викладачі знають: якщо школяр чи студент вивчає матеріал лише для того, щоб добре відповісти на занятті або щоб скласти екзамен, він його швидко забуває.

Які психологічні механізми зумовлюють таке забування? Як боротися з цим явищем?

Задача 21. Гусенята, виведені гускою, скрізь ходять слідом за нею. Інкубаторні гусенята йдуть за будь-яким предметом, який рухається, але за умови, що вперше побачили його між 13-ою і 17-ою годинами після появи на світ. Якщо посадити і тих, і інших разом і дати їм можливість побачити гуску і цей предмет, перші побіжать до гуски, а другі – до предмета.

Як це явище характеризує природу пам'яті? Чи притаманне щось подібне людині?

Уява

Задача 22. Досліджувані, серед яких були професійні актори і особи, що не мали стосунку до театру, повинні були, заплющивши очі, уявити, начебто їхня ліва рука охоплює велику дерев'яну кулю, а права – маленьку. Після неодноразових спроб їм пропонували навпомацки порівняти тепер уже однакові кулі.

Виявилось, що у другому випадку частина досліджуваних уявляла їх неоднаковими. У першій групі таких було 85 %, у другій – 42 %.

Про що свідчить це дослідження? Як пояснити відмінності у його результатах?

Задача 23. Тестування показало, що люди з розвиненою уявою характеризуються невдоволеністю власним і суспільним життям, високою самооцінкою та самовпевненістю, нехтують думкою авторитетних осіб. Найчастіше їх приваблюють незвичні професії, що потребують ризику, прийняття *нестандартних рішень*. Зв'язку між успішністю діяльності *таких людей* і рівнем їх інтелекту не виявлено.

Що дають ці дані для розуміння сутності уяви? Як їх можна пояснити?

Задача 24. Батьки дошкільника помітили, що читання сину народних казок призводить до небажаних наслідків – проявів агресивності, задержаності, жорстокості. Порадившись, вони припинили читати йому казки. Проте незабаром син став уявляти, як до нього приходять червоний кінь, як він грається з прирученою ведмедицею. Батьки не знали, як їм діяти в цій ситуації.

Як можна пояснити поведінку дитини? Що можна порадити батькам?

Задача 25. Собаки, отруєні тетраетилсвинцем, починають лизати підлогу, стіни, дряпати язик лапами. Подібна картина спостерігається і при аналогічному отруєнні людини: у неї з'являється відчуття стороннього тіла в роті і вона здійснює дії, щоб позбавитися його. Собаки, отруєні атропіном, забиваються у куток кімнати, під стіл, щось ловлять у повітрі, наштовхуються на

стіни, начебто прагнучи пройти крізь них. У людини, отруєної цією речовиною, з'являються *галюцинації*, порушується орієнтування у просторі.

Як пояснити подібність поведінки людини і тварин у цьому випадку? Чи є у тварин уява?

Емоції та почуття

Задача 26. Реєстрація проявів емоцій у японських і американських студентів при перегляді гостросюжетного фільму показала, що вони практично однаково реагують на емоціогенні ситуації. Проте під час бесіди про цей фільм американці демонстрували ті самі емоції, тоді як японці маскували негативне ставлення до певних героїв увічливими посмішками.

Про що свідчать виявлені відмінності? Як вони характеризують природу емоцій?

Задача 27. У художньому фільмі “Помилка резидента” є епізод, пов'язаний з перевіркою істинності тверджень героя. Для цього було використано лайдетектор – прилад, що реєструє прояви емоцій людини у відповідь на емоціогенні слова. Герой повинен відповідати “так”, коли насправді треба давати негативну відповідь, і “ні” – при позитивній. У фільмі він успішно пройшов випробування. Деякі президенти США приймали до своєї адміністрації лише тих, хто пройшов обстеження на лайдетекторі.

Який принцип покладено в основу цього випробування? Чи дозволяє воно визначити справжній зміст емоцій людини?

Задача 28. 38 досліджуваних попарно виконували завдання, при цьому за помилки вони почергово каралися відчутним ударом електричного струму. У такий спосіб (показником була частота серцевих скорочень) вивчались емоції людини в ситуації “страх за себе” та “страх за іншого”. Лише троє досліджуваних

проявили виражену реакцію, коли самі зазнавали больового впливу, п'ять практично однаково реагували на покарання себе і партнера по експерименту, решта 30 демонстрували інтенсивні *негативні емоції* у зв'язку з власними помилками, за які розплачувалась інша людина. Коли ж досліджуваними були актори, які тільки уявляли покарання за помилки, то в переважній більшості випадків їхня реакція була виразнішою в ситуації “страх за себе”.

Як можна пояснити результати цього дослідження? Про що вони свідчать?

Задача 29. Батьки нерідко будують стосунки з дітьми на осуді їх за неправильну, на їхній погляд, поведінку та покаранні за це. Проте є й такі, які практично не застосовують покарань і вдаються лише до заохочень. Очевидно, якщо перші викликають у дітей *негативні емоції*, то другі – *позитивні*.

Батьки якої категорії мають більше шансів досягти успіху? Які емоції дітей, позитивні чи негативні, відіграватимуть при цьому більшу роль?

Задача 30. У. Джеймс, викладаючи свою теорію емоцій, писав: “Прийнято вважати, що сприймання певного факту спричинює душевне хвилювання, яке називають емоцією, і що цей психічний стан призводить до змін в організмі. Моя теза, навпаки, полягає в тому, що тілесні зміни відбуваються безпосередньо після сприймання факту, який хвилює, і що наше переживання цих змін у міру того, як вони відбуваються, і є емоцією. Правильніше говорити: ми засмучені тому, що плачемо, розгнівані тому, що наносимо удар, налякані тому, що тремтимо, а не навпаки – ми плачемо, наносимо удар і тремтимо тому, що засмучені, розгнівані або налякані”.

Чи має ця теорія реальні підстави? Чи правильно вона тлумачить природу і сутність емоцій?

Задача 31. У першій серії експерименту досліджувані мали утримувати голку на певній точці диска, що обертався. Точність рухів була вищою тоді, коли досліджувані перебували у стані навмисне викликаного *емоційного збудження*. У другій серії те саме дослідження проводилося напередодні серйозного екзамену. В цьому випадку емоційне збудження негативно впливало на точність рухів досліджуваних.

Чому так сталося? Яким чином емоції впливають на ефективність діяльності?

Задача 32. Досліджувані аналізували слова, які позначали різні емоції, та виділяли серед них ті, що характеризували їхню власну емоційну сферу. Так було виділено три типи людей: у представників першого переважали *позитивні емоції* (радість, веселий настрій), другого – *негативні* (страх, гнів, смуток), для третього типу співвідношення таких емоцій було приблизно однаковим. Було виявлено і міжстатеві відмінності: у чоловіків домінувала радість, а гнів переважав страх, у жінок – радість і страх з тенденцією до переважання страху.

Що це за явище? Які висновки випливають з цього дослідження?

Задача 33. Встановлено, що школярі досить легко співпереживають *негативним емоціям* (смуток, гнів тощо) своїх однолітків і значно важче – *позитивним* (радість), тобто вони емоційно відгукуються на неприємності, які трапляються з їхніми товаришами, але не розділяють їхній успіх.

Які можливі причини цього явища? Чи можна змінити його?

Задача 34. Закоханий юнак пише дівчині: “Не можу зрозуміти, що зі мною діється... Звітуюся у своїх почуттях, борюся з ними, піддаюся їм і знову борюся. З одного боку, боюся втратити розум і тому прагну позбутися їх, з іншого – боюся знову впасти в той сонний стан, в якому перебував до цієї неповторної весни”.

Яке явище у царині почуттів ілюструє цей лист? Яка його природа?

Воля

Задача 35. Встановлено, що успіх, досягнутий у минулому, значно перевершує *рівень домагань* людини при прийнятті наступних рішень. *Прийняття рішення* в умовах групового обговорення відзначається зсувом у бік вибору ризикованих дій, тоді як індивідуальне рішення є наслідком боротьби протилежних тенденцій – сподівання на успіх і страху перед невдачею. Людина, в якій переважає прагнення досягти успіху, уникає ситуацій, у яких результат залежить від випадкових обставин. Якщо ж це неможливо, вона обирає варіанти, не пов'язані з ризиком. Людина, яка боїться невдачі, надає перевагу ризикованим діям.

Що зумовлює таку поведінку людини? Як ці закономірності характеризують вольову дію?

Задача 36. Є люди, які без особливої необхідності вдаються до небезпечних, ризикованих *дій*. Напевно, не випадково деякі водії їздять так, начебто навмисне шукають небезпеку, а альпіністи обирають найскладніший шлях до важкодоступної вершини.

Чи можна вважати такі дії вольовими? Як пояснити їх природу?

Задача 37. Уявіть, що до Вас звертається учениця: “Вчителі говорять про необхідність виховувати у себе самостійність. Але як я можу це робити, якщо мені скоро 16 років, а мама все ще не дозволяє мені зустрічатися з хлопцем, пізно повертатися додому? Джульєтті було 14, а вона так покохала, що й досі про це говорять. Хіба не так?”

Що Ви відповісте цій учениці?

Темперамент

Задача 38. За даними досліджень, для оволодіння *навичками жонглювання* потрібна така властивість *нервової системи*, як *рухливість*. Тому жонглерами не можуть стати люди з *інертною* нервовою системою. Проте ще більше значення має *лабільність*: лабільні навчаються жонглюванню удвічі-втричі швидше за рухливих.

Про що свідчать ці результати? Чи є “кращі” і “гірші” властивості нервової системи?

Задача 39. Кожна перешкода на тривалий час привертає *увагу* Павла: він може багаторазово переписувати роботу, прагнучи, щоб у ній не було помарок. Шкільний день втомлює хлопця, домашні завдання він виконує довго, йому постійно бракує часу. Він старанно планує свою роботу: перераховує, що потрібно зробити наступного дня й надалі. Зовсім інший його однокласник Арсеній. Домашні завдання для нього – не головне. Він багато читає, стежить за книжковими новинками. Легко, не складаючи ніяких графіків, займається кількома справами. У нього завжди багато ідей, проте далеко не кожному він втілює в життя: або забуває про раніше прийняте рішення, або захоплюється чимось новим.

Про що свідчать такі відмінності між цими учнями? Хто з них досягне кращих результатів у навчанні?

Задача 40. Досліджувані, в яких попередньо визначили показники сили – *слабкості нервової системи*, протягом 40 хв. безперервно здійснювали складні обрахунки “про себе”. Виявилося, що у людей із слабкою нервовою системою, починаючи з 35-ї хв. експерименту, знижувалась продуктивність роботи (з'являлися помилки, зменшувалася кількість обчислень). Досліджувані з сильною нервовою системою, навпаки, спочатку діяли повільно, а потім швидше. Проте за 40 хв. і “слабкі”, й “сильні” виконали практично однаковий обсяг роботи.

Як пояснити результати цього експерименту? Про що вони свідчать?

Задача 41. Порівняння результатів роботи водіїв – представників *слабкої і сильної нервової системи* – показало, що не мали аварій і серйозних порушень не “сильні”, як слід було б чекати, а “слабкі”. Останні велику увагу приділяють плануванню і організації своєї роботи (“програють” маршрут, особливо на складних ділянках траси, частіше, ніж “сильні”, проводять профілактичні огляди машини, уникають поїздок уночі).

Що виявило це дослідження? Які висновки випливають з нього?

Задача 42. Російські космонавти Валентин Лебедев і Анатолій Березовий провели разом на орбіті 211 діб. Ось їхні характеристики: “Валентин – людина дуже організована, вольова, цільна, методично впорядкована. Дуже емоційний, але твердо володіє собою... Анатолій – більш імпульсивний, відкритий, захоплюється ідеями, фонтан пропозицій та ініціатив... Небагатослівна стриманість Валентина слугує стрижнем і опорою запальності Анатолія. Один мудро скаже два коротких слова,

інший – десять гарячих, потім обмінюються поглядом – задоволені один одним”. Вони успішно виконали програму польоту, причому, як вважають фахівці, також завдяки сумісності темпераментів.

Про які властивості темпераменту цих космонавтів йдеться? На чому ґрунтується сумісність їхніх темпераментів?

Задача 43. Студент Микола Р. – неврівноважений, імпульсивний, рвучкий у рухах, дратівливий юнак. Він відгукується на будь-які події у студентському житті, приймає їх близько до серця. До кінця дня, як правило, втомлюється і потребує тривалого відпочинку, але у потрібний момент активізується і стає впевненою в собі людиною. Долаючи невпевненість, часто виступає на факультетських зборах, підтримуючи, як правило, думку декана. У Миколи немає великих здібностей, але завдяки наполегливості він вчиться добре.

Які властивості притаманні темпераменту цього студента? В чому полягають особливості прояву їх?

Задача 44. П'ятикласницю Тетяну М. учителі характеризують як мляву, апатичну, боязку дівчинку. На уроках і перервах вона мовчазна, пасивна, емоційно невиразна, без особливого інтересу ставиться до навчання, погано встигає з математики. Тетяна не користується авторитетом в однокласників, які вважають, що вона заважає їм змагатися з паралельним класом. Натомість удома і серед подруг у дворі вона балакуча, активна, емоційно виразна дитина. Тому батьки з недовірою ставляться до інформації вчителів про поведінку доньки у школі.

Які властивості темпераменту притаманні цій учениці? У чому особливості їх?

Характер

Задача 45. Давньогрецький філософ Теофраст (III ст. до н.е.) описав характери своїх сучасників. Ось що він пише про *безтактну людину*: “До зайнятого, приходять за порадою і вривається з натовпом бражників у дім своєї милої, коли та лежить у лихоманці. До вже потерпілого при поручительстві він звертається з проханням бути його поручителем... На весіллі він починає поносити жіночу стаття. Людину, яка тільки-но прийшла додому стомлена, він запрошує на прогулянку. До того, хто продав що-небудь, він може привести покупця, який пропонує більш високу ціну. На зборах, коли всі вже знають і зрозуміли суть справи, він встає і починає розповідати все спочатку... Коли раба карають ударами батога, він стоїть поряд і розповідає, між іншим, як у нього якийсь раб повісився після шмагання”.

Які висновки випливають з цього опису? Чи залежить характер людини від історичного часу?

Задача 46. *Етнопсихологія* як наука виникла завдяки проблемі *національного характеру*. Проте згодом ця проблема поступилася місцем дослідженням етнічної зумовленості *пізнавальних процесів, установок, національних форм суспільної свідомості*. Так і не вдалось, наприклад, отримати достатніх підстав для визначення національного характеру українців, росіян, німців та ін.

Чому так сталося? Чи не означає це, що національного характеру взагалі не існує?

Задача 47. Описуючи *характер* тієї чи іншої людини, завжди вказують відмінні, лише їй притаманні *властивості*. Очевидно, при цьому мають на увазі ступінь їх відхилення від складових якогось “ідеального” характеру. Так, судження

“чуйний, але не наполегливий” вказує на близькість першої властивості до ідеальної і віддаленість від неї другої.

Про що свідчить це явище? Чи існує ідеальний характер у реальному житті?

Задача 48. Група студентів мала схарактеризувати свого товариша, використовуючи лише прикметники. В результаті було отримано такий ряд слів: стриманий, серйозний, емоційно стійкий, сумлінний, ініціативний, чутливий, чуйний, творчий, активний.

Які з цих слів описують характер, а які темперамент? Як це можна визначити?

Задача 49. Порушення дисципліни на уроці може бути прагненням учня спровокувати вчителя, наслідуванням однокласника, способом позбавитися втоми, бажанням привернути до себе увагу тощо. При цьому загалом він може бути дисциплінованим учнем. Доброзичлива і гуманна людина може критично, а то й вороже ставитись до когось з довколишніх. Батько сімейства вдома може бути доброзичливою, чуйною людиною, яка охоче підкоряється дружині, а на роботі – суворим і вимогливим керівником, непривітним з підлеглими.

Чи не суперечать ці приклади уявленню про цілісність характеру? Можливо, в людини не один, а два характери?

Задача 50. Німецький психолог Е. Кречмер помітив, що “чорт у простого народу значною мірою худий з тонкою цапиною борідкою на вузькому підборідді. Інтриган – з горбом і покашлює. Стара відьма – з висušеним пташиним лицем. Коли веселяться і говорять сальності, з'являється товстий лицар Фальстаф з червоним носом і блискучою лисиною. Жінка з народу з тверезим розумом – низькоросла, кругла, наче куля, і

впирається руками в стегна”. І далі: “Можливо, що ці образи, які викристалізувалися в народній фантазії завдяки багатовіковій традиції, є об’єктивними документами психології народів, осадами масових спостережень, яким, можливо, і вчений повинен приділити деяку увагу”.

*Чи отримало це спостереження наукове підтвердження?
Чи виявляється характер у зовнішності людини ?*

Задача 51. Народна мудрість каже: “Посієш вчинок – пожнеш звичку, посієш звичку – пожнеш характер, посієш характер – пожнеш долю”.

Про яку закономірність становлення характеру тут ідеться? Чи має вона наукове обґрунтування?

Задача 52. Е. Фромм ознакою характеру А. Гітлера вважає “пристрасне прагнення до всього мертвого, такого, що розкладається, гниє, нездорового. Це пристрасть робити живе неживим, руйнувати в ім’я одного лише руйнування. Це підвищений інтерес до всього суто механічного. Це прагнення розчленувати живі структури”. Воно виявилось навіть у виразі обличчя Гітлера (міміка людини, що принохується), але головне – у руйнуванні життя. “Навіть якби Гітлер помер у 1933 р., його, судячи з усього, вже можна було б діагностувати як некрофіла – на підставі детального вивчення його *особистості і характеру*. Крещендо його деструктивних дій, починаючи з нападу на Польщу і аж до наказу про руйнування більшої частини Німеччини і знищення її населення, – все це послужило б тоді лише підтвердженням характерологічного діагнозу, поставленого до цих подій”.

Чи можна вважати такий характер нормальним? Як він міг сформуватись?

Задача 53. Д. Волкогонів у роботі “Ленін: політичний портрет” так характеризує В. І. Леніна часів громадянської війни: “Ленін був людиною зовні дуже м'якою, добродушною, часто весело посміювався, любив домашніх тварин, був здатний на сентиментальні спогади, проте коли йшлося про класові, політичні питання, весь перетворювався. Він одразу ставав жорстоким, безкомпромісним, нещадним, мстивим”.

Як можна пояснити такий характер? Можливо, тут йдеться про два різні характери?

Задача 54. Дмитро Б., восьмикласник, – жвавий, енергійний, швидкий у рухах хлопець. Йому подобається бути в центрі уваги. Прискіпливий до своєї зовнішності: першим серед однокласників почав стежити за модою. Вчиться добре, легко і швидко схоплює матеріал на уроках, віддає перевагу предметам природничо – наукового і математичного циклу, любить розв'язувати складні задачі. Темп мовлення високий, мовлення виразне. Дмитро надає допомогу батькам у веденні домашнього господарства, допомагає у навчанні молодшому братові-другокласнику, причому зарекомендував себе як терплячий, витриманий вихователь. Проте батьки відзначають, що останнім часом поведінка сина погіршилась: у всьому наполягає на своєму, сперечається, демонструє самостійність.

Де тут йдеться про властивості характеру, а де – про властивості темпераменту? Як це можна визначити?

Задача 55. Тетяна К., староста студентської групи, користується повагою й авторитетом у переважної більшості однокурсників. Її поважають за *відповідальність*, *принциповість*, *скромність*, *дисциплінованість*. Товаришів дивують її конспекти без єдиної помарки, завжди обгорнені підручники, різнокольорові закладки. Однак є й такі, кого дратує акуратність і організованість

дівчини: вони вважають, що у такий спосіб вона маскує слабкі сторони своєї *особистості*.

Що можна сказати про характер цієї студентки? Чи може він маскувати її особистість?

Задача 56. Володимир Д., десятикласник, вчиться головним чином на “відмінно”, має успіхи у вивченні англійської мови, цікавиться міжнародною політикою, знає біографії багатьох видатних політичних діячів, стежить за змінами політичної карти світу. Мріє стати дипломатом, як і його батько. Проте через свою зарозумілість, зневажливе ставлення до інших не користується авторитетом серед однокласників. Немає у нього поваги і до вчителів. Він ні з ким не дружить, вважає, що в класі йому немає рівних за *інтелектом*.

Які властивості визначають характер цього учня? Які умови сприяли їх формуванню?

Задача 57. Собаки з нервовою системою сильного типу, яких, починаючи з раннього віку, утримували в несприятливих умовах, виявляли в своїй поведінці ознаки *нервової системи слабого типу* (лякливість, нестійкість). При цьому, чим більше різнилися умови життя собак, тим більші відмінності мала їхня поведінка.

Про яке співвідношення генотипу і фенотипу можна говорити у цьому випадку? Що можуть дати результати цього експерименту для розуміння природи характеру людини?

Здібності

Задача 58. Від здібностей, як відомо, залежить успішність оволодіння людиною *знаннями, вміннями, навичками* в школі і вузі, рівень професійної майстерності. Слід було б очікувати, що і життєві успіхи будуть прямо залежати від здібностей. Проте

досвідчені педагоги знають: далеко не всі здібні учні можуть похвалитися життєвими досягненнями, і навпаки, учні, які не відзначались великими здібностями, досягали неабияких життєвих висот.

Чому так буває? Чому життєві успіхи людини не залежать безпосередньо від її здібностей?

Задача 59. Леонардо да Вінчі був не лише великим живописцем, а й видатним математиком, механіком, інженером. Н. Макіавеллі був державним діячем, істориком, поетом, письменником. А. Дюрер досяг великих успіхів у гравюрі, живопису, скульптурі, архітектурі, теорії мистецтва, фортифікації. Різнобічні здібності мали також представники пізнішої епохи – Г. В. Лейбніц, М. В. Ломоносов, Й. В. Гете. Проте навіть найвидатніші наші сучасники – люди досить вузької спеціалізації.

Як можна пояснити це явище? Чи не свідчить воно про звуження кола здібностей у процесі історії?

Задача 60. Тестування показало: IQ обдарованих дітей коливається в межах від 141 до 170 балів (розумова норма 91 – 110 балів); усього їх 2 – 3 % від загальної кількості дітей того чи іншого віку. За даними міжнародних організацій, серед учнів, яких щорічно відраховують зі шкіл через неуспішність і нездатність до навчання, обдарованих дітей буває до 30 %. Відомо також, що діти, на яких покладають великі сподівання, далеко не завжди виправдовують їх.

Чому так буває? Як ці дані характеризують обдарованість?

Задача 61. В.А. Моцарт у 4 роки почав писати музику, у 8 – створив перші сонати і симфонії, в 11 – оперу. І.Ю. Репін у 3 роки вирізував з паперу коників, а у 6 – малював фарбами. Досить рано прокинувся поетичний і малярський геній у Т.Г. Шевченка. Х.Капабланка у 13 років став чемпіоном Куби, а свою першу шахову перемогу здобув у 4 роки, через кілька годин після того, як побачив гру батька з сусідом. Т. Едісон почав своє винахідництво в 12 років, коли, розвозячи газети, організував у багажному вагоні лабораторію.

У. Гамільтон у 12 років володів дванадцятьма мовами.

Про що свідчать подібні факти? Як вони характеризують подібні здібності?

Задача 62. Багаторічні визначення інтелекту німецьких школярів за допомогою тестів показали, що шестикласники 1978 р. мали кращі результати, ніж восьмикласники 1968 р. У семикласників відповідно були більші здобутки, ніж 10 років тому в дев'ятикласників, у восьмикласників – більші, ніж у випускників. Уже в шостому класі 29 % учнів розв'язували задачі, які у 1968 р. були під силу тільки 3 % учнів цього класу. В середньому за 10 років інтелект учнів зріс на 10 – 15 %.

Як можна пояснити це явище? Які його ймовірні причини?

Задача 63. Дослідження 40 пар розлучених близнюків, серед яких 27 пар виховували родичі батьків, а 13 – чужі люди, виявили подібність їхнього інтелекту. Проте в другому випадку вона була значно меншою, ніж у першому.

Про що свідчать ці факти? Що вони дають для розуміння природи здібностей?

Задача 64. Методом спостереження було виділено дві групи п'ятирічних дітей: у першій групі діти віддавали перевагу спілкуванню, а в другому, навпаки, предметним діям, охочіше грались іграшками. Через 20 років більшість представників першої групи обрали професію типу “людина - людина” (вчителі, продавці, лікарі та ін.), представники ж другої групи працювали переважно з неживими предметами (інженери, оператори, водії).

Поясніть результати цього дослідження. Як вони характеризують здібності?

Задача 65. Андрій К. закінчив школу із золотою медаллю. Він однаково добре встигав і з суспільних дисциплін, і з природничих дисциплін, і з математики. Вчителі вважали обдарованим учнем і передбачали йому велике майбутнє. Проте після закінчення школи Андрій вступив до музичного училища, адже він успішно закінчив музичну школу за класом скрипки. Музикальний “від природи”, він віддавав скрипці весь свій вільний час, отримуючи задоволення.

Що можна сказати про структуру здібностей цього учня? Які спеціальні здібності він має?

Задача 66. Дев'ятикласник Володимир Д. легко сприймає навчальний матеріал, вчиться на “відмінно”. Довколишні з дитинства захоплювались ним, називаючи “Архімедом”. У школі, особливо у старших класах, у нього з'явилося прагнення “здивувати” однокласників і вчителів своєю ерудицією – багато читаючи, він завжди намагався відшукати щось сенсаційне, нікому не відоме. Володимир справді має широкі, але неглибокі і погано систематизовані знання.

У якому напрямку розвиваються здібності цього учня? Що йому можна порадити?

Спілкування

Задача 67. Індуїстський місіонер А. Сінх в с. Годамурі почув про якийсь “людський дух”, що пересувається разом із групою вовків. Організував експедицію, яка знайшла двох дівчаток. Менша, Амала, була віком приблизно 18 місяців, старша, Камала, – 8 років. У листопаді 1920 р. Сінх перевіз дітей до притулку до Мінднапура, де розпочав систематичне перевиховання їх, процес якого ретельно описував. Спочатку тільки голод змушував дітей вживати їжу. Люди наводили на них жах; дитину, що наблизилася, Камала покусала. Вдень вони спали, вночі пересувалися по кімнаті і тричі протягом ночі вили. Амала швидше почала виявляти ознаки “олюднення”, але через рік вона померла. Камала лише після двох років перебування в притулку вимовила перше слово і лише через 8 років почала говорити, але простими фразами. Перші кроки без допомоги вона зробила після 6 років перевиховання. В цей час вона почала спілкуватися з дітьми, виконувала нескладні доручення, пов'язані з обслуговуванням. Її емоційне життя було багатим, але адекватно висловити його вона не могла. Після дев'ятирічного перебування у притулку вона померла від хвороби нирок.

Які закономірності психічного розвитку висвітлює цей випадок? Чому Камала так повільно набувала психічних новоутворень?

Задача 68. Відомо, що у молодшому шкільному віці спілкування між дітьми часто визначають зовнішні чинники (місце проживання дітей, сусідство за партою тощо). Спілкування у підлітковому віці характеризується значною інтенсивністю і вибірковістю. Це спілкування у межах певної групи, на ґрунті певних інтересів підлітків. У юнацькому віці коло суб'єктів спілкування звужується, спілкування стає довірливим, інтимним.

Що лежить в основі цієї закономірності? Чим зумовлена зміна змісту спілкування з віком?

Задача 69. У повісті Б. А. Лавреньова „Сорок перший” розповідається, як під час громадянської війни дівчина-червоноармієць волею обставин опиняється на безлюдному острові разом з молодим білогвардійським офіцером. Спільна боротьба за життя зблизила їх, вони покохали один одного. Вирішальним випробуванням стала поява човна з озброєними людьми. Побачивши, що це „білі” дівчина стріляє в свого коханого (він і є сорок першим знищеним нею ворогом), а потім безутішно тужить над його тілом.

Чому почуття виявилися переможеними? Як цей приклад характеризує природу спілкування ?

Задача 70. У попередніх експериментах із залученням значної кількості досліджуваних було виділено задачу, яку, працюючи індивідуально протягом 30 хв., не міг розв'язати жодний з них. Потім об'єднали в діади, тріади тощо і вони вже спільно розв'язували ту саму задачу. Виявилось, що близько 70% груп знайшли розв'язок, не виходячи за межі того самого часу.

Про що свідчать результати цього експерименту? Як їх можна пояснити?

Задача 71. Один учений виклав сутність своєї теорії у вигляді тез: у кожної людини були батьки (або ті, хто їх заміняв), і вона зберігає в собі набір станів “Я”, які повторюють стани “Я” її батьків. Усі люди (у тому числі й діти) здатні на об'єктивну переробку інформації за умови, що активовані відповідні стани їхнього “Я”. Будь-яка людина колись була молодшою, тому вона несе у собі враження минулих років, які за певних умов можуть активуватись. За теорією, ці стани визначають *спілкування* людини з іншими. Зрозуміти особливості такого *спілкування* та допомогти пацієнтові покликаний спеціальний аналіз.

Що це за аналіз? Як надається психологічна допомога у цьому випадку?

Задача 72. Людей з масивним підборіддям прийнято вважати вольовими, з великим чолом – розумними, вузькими губами – хитрими, низьких – владними. Є також тенденція сприймати людей, що носять окуляри, розумними, які заслуговують на довіру, старанними; у літніх і огрядних чоловіках вбачати надійних, упевнених у собі людей; у красивих – щирих, щасливих, урівноважених, енергійних, люб'язних, витончених, духовно багатих.

Чи відповідає це дійсності? Про яку закономірність спілкування воно свідчить?

Задача 73. На магнітофонну стрічку було записано 38 фраз, проговорених акторами. Одну фразу, наприклад, з відповідною інтонацією казав чоловік: “Дуже добре, хлопці, виходьте і покажіть їм”, інша була вимовлена голосом маленької дівчинки: “Хтось зламав мою ляльку”, третя – офіційним тоном: “Зачиніть, будь ласка, двері”. Досліджувані мали визначити вік, стать, рід занять кожного мовця, висловити припущення про його індивідуально-психологічні особливості та ситуацію мовлення. В результаті переважна більшість оцінок збіглася. Так, прослухавши першу фразу, 90 % досліджуваних вирішили, що її сказав тренер, людина вольова і відповідальна, звертаючись до футболістів перед виходом на поле.

Які психологічні механізми спілкування виявляють себе у цьому випадку? Який бік спілкування вони характеризують?

Задача 74. Порівнювався один день з життя японського, індійського, французького і північноамериканського немовлят. Трьох з них вкладали спати матері: вони стояли біля колиски і наспівували їм пісеньку, доки діти не поснули. Північноамериканську дитину батьки залишали одну в кімнаті без колискової пісеньки, з вимкненим світлом. Опитування

показало, що “гарною” вони вважають дитину, яка охоче залишається сама, щось лепече сама собі або ж, у крайньому разі, гримить брязкальцем, а коли підросте, то спокійно сидить в автомобілі, очікуючи на батьків. Така дитина не вимагає, щоб батьки вставали вночі і дивилися, що з нею відбувається, щоб її розважали, не проситься ввесь час на руки, не вередує. Більшість американських матерів вважають, що дитина сама повинна навчитися незалежності і самостійності; самій засинати – перший крок до цього. Цікаво, що після невдалої війни у В'єтнамі відомий американський лікар-гуманіст Б. Спок, автор бестселера „Дитина і догляд за нею”, зазнав критики за те, що “зіпсував характер” цілого покоління американців.

Наскільки виправдана така тактика спілкування батьків з дітьми раннього віку? Чи справді вона формує характер дитини?

Задача 75. Опитування 75 американців юнацького віку, які припинили навчання, залишили рідних, вели самостійне життя й нерідко вживали наркотики, показало, що свій стан вони характеризували поняттями “відчуженість”, “спустошеність”, “самотність”. Деякі відзначались неприйняттям себе, екстернальним контролем: відчували, що їхнє життя зумовлене волею Бога, диявола, долею. Іншу групу становили особи, що позитивно ставились до себе, віддавали перевагу діям під самоконтролем. Ці юнаки вважали, що все значною мірою залежить від них самих.

Як ці дані характеризують природу самотності? Чи можна у цьому зв'язку говорити про психологічні типи самотніх?

Задача 76. Уявіть, що до Вас звертається допитливий учень: “Я читав, що процес сприймання людини людиною залежить від багатьох чинників. Наприклад, той, хто сприймає, часто приписує об'єктові свого сприймання неістотні, а то й неприйнятні йому

риси. Так, сприятливе враження від зовнішності людини призводить до позитивних оцінок її особистості, несприятливе – до негативних. Думаю, все це має пряме відношення і до сприймання вчителями учнів. Я впевнений, що вчителі не можуть правильно оцінити учнів і тому часто не розуміють їх. Чи правильно я думаю?”

Що Ви відповісте цьому учневі?

Конфлікт

Задача 77. Визначити тип конфліктної особистості за характеристиками, які наведені в кожному з варіантів:

а) хоче бути в центрі уваги; уникає кропіткої, систематичної роботи; любить компліменти.

б) підозріла, має завищену самооцінку, прямолінійна, образлива;

в) імпульсивна, непередбачувана, несамокритична;

г) скрупульозно ставиться до роботи, висуває підвищені вимоги до себе, оточуючих, притаманна підвищена тривожність;

д) нестійка в оцінках і думках, внутрішньо суперечлива, залежить від думки оточуючих; легко піддається навіюванню.

Задача 78. Міжособові конфлікти для суб`єктів конфліктної поведінки є своєрідним «полігоном» перевірки характерів, темпераментів, прояву здібностей, інтелекту, волі та інших індивідуальних особливостей.

1. Які поради ви дасте екстраверту; інтроверту для успішного розв`язання конфлікту через причину несумісності їх характерів?

2. Виробіть поради холерику з метою попередження виникнення конфліктів.

Задача 79. Найбільш повно і конкретно конфліктна природа людини подана З.Фрейдом в його поглядах на структуру особистості. За Фрейдом, внутрішній світ людини включає в себе три інстанції: Воно (Id); «Я» (Ego); Над Я (Super-Ego).

1. Між якими інстанціями складаються основні внутрішні суперечності особистості?

2. Наведіть приклад внутрішньо особистісного конфлікту та розкрийте його причини згідно теорії З.Фрейда.

Задача 80. Одна співробітниця висловлює іншій претензії щодо багато численних і повторних помилок в роботі. Друга співробітниця приймає висловлені претензії за образу. Між ними виникає конфлікт.

1. В чому, на вашу думку, причини конфлікту. Визначте тип конфлікту і ситуації.

2. Які форми критики доречно було б застосувати у даній ситуації?

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПОРТРЕТ ОСОБИСТОСТІ

Творчість – це серце інтелекту.

(Т. В'южек)

Ні я, ні хтось інший не може

пройти цей шлях за вас,

ви повинні пройти його самі.

(У. Уїтмен)

Як і будь-який портрет, психологічний не може бути однозначним і однаковим за умов, що це не фотографія, а творчий процес. Пропонуємо скористатися кількома порадами щодо технології його створення.

1. Не бійтеся протилежностей. Інколи виявляються реальними, здається, неможливі поєднання: витонченість і прагнення до незалежності, сором'язливість і владність тощо.

2. Не варто обмежувати себе в яким-небудь конкретним типом особистості. Мова йде про те, щоб поміркувати про зв'язки конкретних виявлених особливостей. Важливо не отримання якогось однозначного уявлення про себе, а подолання стереотипу “несумісності” не схожих і протилежних якостей особистості в одній людині і вміння розрізняти близькі за змістом властивості. При цьому важливо враховувати, що у конкретному вчинку людини, як у фокусі лінзи, зосереджуються найрізноманітніші мотиви, як правило, нечітко усвідомлені нею.

3. Для особистості найгірше намагатися жити чужою індивідуальністю, взявши за зразок зовсім несумісний зі своєю психологією “тип особистості”.

4. У психологічному портреті важливо відзначити особливості мотиваційної, пізнавальної, емоційно-вольової сфери, індивідуально-психологічні властивості своєї особистості.

5. Осягнення та осмислення справжніх масштабів своєї особистості є одним із найцінніших і позитивних результатів, оскільки змінює ставлення людини до себе, звільняє її від випадкових і примітивних схем, упередження буденної свідомості. А справжнє знання і є не що інше, як подолання помилок.

Пізнання себе допоможе не тільки бачити реальність, але і вибрати правильний стиль поведінки, прийняти і полюбити себе.

Спробуємо бути психологом. Поміркуємо

1. Який особистісний потенціал (пізнавальний, ціннісний, творчий, комунікативний, художній) найяскравіше виступає в психологічному портреті (Андрій, Оксана, Наталія, Сергій, Катерина, Ольга)?

2. У чому проявляється індивідуальність молодої людини і чий психологічний портрет, на вашу думку, свідчить про багатий духовний світ?

3. Проаналізувавши потреби особистостей, зробіть висновок про рівень їх індивідуальної та суспільної свідомості.

4. Відшукайте в психологічних портретах студентів висловлювання, пов'язані з позитивними чи негативними життєвими обставинами?

5. У якому, на вашу думку, психологічному портреті найяскравіше прослідковується твердження, що потреби та інтереси – стимул до активності, умова духовного та фізичного розвитку особистості?

6. Знайдіть у психологічних портретах підтвердження чи спростування постулату: “Ми ніколи не можемо, навіть при найретельнішому розгляді, сповна зрозуміти таємні пружини людських вчинків“ (І. Кант).

7. Наведіть приклад із власного життя, цю співзвучність з думкою студентки (Катерина): “Зовнішність – вона у мене хороша і характер – він у мене є. Діти, найчастіше, повинні бути вдячні за них батькам“.

8. В одному з психологічних портретів читаємо вислів “Коли я знайомлюсь з людиною, будь-то дівчина або хлопець, я бачу в ній безліч негативних рис, іноді одразу після знайомства виникає неприязнь до людини, хоча, найчастіше, вона цього не заслуговує“ (Катерина).

– Які ви знаєте закономірності формування першого враження?

– Який фактор формування першого враження (фактор переваги, фактор привабливості чи фактор ставлення до

спостерігача), на вашу думку, є найбільш дієвим у ситуаціях знайомства студентки?

9. У кого з авторів власного психологічного портрету, на вашу думку, домінує логічне, абстрактне, наочно-образне мислення?

10. Чи можна за творчими роботами студентів робити висновок про їх вербальний інтелект?

11. У кого з авторів психологічних портретів, на вашу думку, найбільш вразлива й найменш захищена психіка?

12. Відшукайте в психологічних портретах приклади подання зовнішніх і внутрішніх бар'єрів.

13. Аналізуючи психологічні портрети, зробіть висновок про домінуючі цінності осіб чоловічої і жіночої статі.

14. Чи прослідковується у студентів професійна спрямованість?

15. Чому недостатньо чітко вимальовуються ідеали у молоді?

16. У кого з авторів психологічних портретів, на вашу думку, яскраво проявляються такі якості особистості, як емпатія, асертивність, патріотизм, почуття гумору?

17. У кого з авторів психологічних портретів спостерігається розбіжність своїх домагань і реальних можливостей. Чи усвідомлюється ця розбіжність?

18. Наведіть приклади такого виду діяльності студента, як самовдосконалення.

19. Проаналізувавши психологічні портрети, зробіть висновок про наявність бажання бути лідером (приховане в тому числі) або наявність лідерських якостей у конкретних студентів.

20. Чи можна виділити певні суперечності у самосприйнятті і розумінні власної "Я – концепції" авторів психологічних портретів. Вкажіть на ці суперечності.

21. Кому з авторів, на вашу думку, притаманні педагогічні здібності і чому?

22. З ким (автор психологічного портрету) ви хотіли б себе порівняти. Виконайте це завдання.

23. Чи погоджуєтеся ви з висловлюванням Едіт Сітуелл "Я пристрасно бажаю мати достатньо часу, щоб навчитися бути скромною... Проте мене занадто хвилюють думки про саму себе".

24. Складіть власний психологічний портрет або "Я – схему", що сформована вашим попереднім досвідом, а також у процесі вивчення дисципліни "Основи психології і педагогіки". Про цей

вид діяльності – пізнання самих себе з допомогою інтроспекції – У. Джеймс зазначав: “Інтроспекцією займатися важко і легко, як і будь-яким іншим спостереженням”.

Пропонуємо вам скласти свій портрет, керуючись як зразками творчими роботами студентів поданих у Додатку А.

АНАЛІЗ КОНФЛІКТНИХ СИТУАЦІЙ

*Конфліктна людина – це дві людини,
оскільки суперечка потребує партнера.*

(А. Урбанович)

Нечасто вдається поглянути на себе з боку, проте у кожного існує своя улюблена манера спілкування. У конфліктах особливо яскраво проявляється психологія людини. Вміння засвоїти урок, ставати психологічно сильнішим – саме такий здобуток дає нам ускладнена життєва ситуація.

Проаналізуйте наведені в Додатку Б конфліктні ситуації, описані за матеріалами студентських творчих робіт, за такими питаннями:

- 1) Чи усвідомлює молода людина сам конфлікт і його причини?
- 2) Які переживання (почуття, психічні стани) викликає конфлікт у людини?
- 3) Чи вдається людина (не усвідомлено) до психологічного захисту з метою переоцінки чи витіснення тривожних

переживань? Які механізми психологічного захисту включені в ситуації конфлікту?

4) Чи проявляє молода людина в конфлікті силу волі?

5) В якій конфліктній ситуації прослідковується складний, суперечливий внутрішній світ молодої людини?

6) Чи можна за поведінкою людини в конфлікті прогнозувати інші сторони її особистості? Наприклад, спробуйте описати в загальних рисах Андрія, Єгора, Мар`яни та Леоніда).

7) Дайте власний аналіз конфлікту згідно його структури (тип конфлікту, об`єкт, учасники, образи конфлікту, інцидент, динаміка, стиль поведінки у конфлікті, результат). Чи можна об`єктивно проаналізувати конфлікт людини, спираючись лише на опис ситуації?

8) Якби ви були педагогом і до вас звернулася за порадою молода людина із своїм конфліктом, що б ви їй порадили? Спробуйте відтворити такий діалог.

НЕВЕРБАЛЬНІ ЗАСОБИ СПІЛКУВАННЯ

*Ніякі слова не можуть бути такими
зрозумілими, як мова тіла,
коли ми навчимося її розуміти.*

(А. Лоуен)

Безперечно, кожний емоційний стан пов`язаний з певними фізичними виявами. Якщо людина сумна, у неї опущені плечі і кутики вуст. І навпаки – якщо весела, то плечі у неї розправлені, а сама вона весь час посміхається. Все її тіло виражає настрій, бажання спілкуватися з іншими людьми або його відсутність.

Людина, яка розуміє мову тіла свого партнера, стежить за його рухами й жестами. Вона має перевагу над іншими людьми, які не здатні сприймати ці деталі. Розуміння мови тіла дуже допомагає у спілкуванні з людьми.

Спробуйте навчитися цього. Скористайтеся для аналізу невербальних засобів спілкування фотоматеріалами з Додатку В.

ПЕРЕЛІК ПИТАНЬ ДО ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ ЗНАНЬ СТУДЕНТІВ

1. Які форми вияву психіки спільні для людей і тварин?
2. Сприйняття і розуміння людини людиною в процесі спілкування.
3. Поясніть чи можна за результатами виконаної діяльності судити про здібності людини.
4. Охарактеризуйте основні властивості уваги людини.
5. Порівняйте зміст понять «несвідоме» і «підсвідоме».
6. Інтерактивна функція спілкування. Типи взаємодій між співрозмовниками
7. Чи визначають вроджені задатки вид майбутніх спеціальних здібностей?
8. Які фактори впливають на обсяг уваги? Які фактори впливають на збільшення стійкості і концентрації уваги?
9. З'ясуйте місце психології в системі наук.
10. Типи конфліктів, їх сутність.
11. Розкрийте шляхи формування волі.
12. Охарактеризуйте загальні властивості відчуттів.

13. Оскільки психіку безпосередньо спостерігати не можна, чи є підстави для твердження, що її можна пізнати?
14. Стили розв'язання конфліктів.
15. Який зв'язок існує між здібностями та знаннями, навичками і вміннями?
16. В чому проявляється аперцепція в процесах сприймання?
17. У чому відмінність між спостереженням і експериментом?
18. Види критики та компліменту.
19. Обґрунтуйте, чому характер потрібно формувати комплексно.
20. Які причини індивідуальних відмінностей у пам'яті людей?
21. Які галузі психологічної науки найбільш пов'язані з Вашою майбутньою професією і чому?
22. Прийоми правильного слухання.
23. Розкрийте основні ознаки волі як психологічного явища.
24. Охарактеризуйте основні види мислення людини.
25. Що таке психіка і чим вона характеризується?
26. Поняття про механізми психологічного захисту, їх позитивна та негативна роль.
27. Проаналізуйте відмінності між темпераментом і характером людини.
28. Охарактеризуйте форми мислення людини.
29. Функціональна асиметрія мозку. Роль лівої та правої півкуль.
30. Поняття про комплекси неповноцінності особистості, їх види.
31. Наведіть приклади прояву конформізму в студентській групі.
32. Охарактеризуйте види уяви: пасивна та активна уява.
33. У чому принципова відмінність діяльності людини від складних форм поведінки тварини?
34. Доведіть, що процес виховання відрізняється від процесу навчання. Вкажіть, що між ними спільного.
35. Проаналізуйте, як стиль керівництва впливає на діяльність колективу.
36. У чому полягають і як проявляються індивідуальні властивості уяви людини?

37. Дайте характеристику взаємозв'язків між основними компонентами діяльності.
38. Основні напрямки виховання підростаючого покоління.
39. Чим визначається статус особистості в колективі?
40. Охарактеризувати види почуттів згідно спрямованості особистості: моральні, інтелектуальні, естетичні, почуття гумору.
41. У чому полягають відмінності між поняттями «людина», «індивід», «особистість», «індивідуальність»?
42. Основні методи виховання людини, їх сутність.
43. Яка група може стати для особистості референтною?
44. Охарактеризуйте техніки саморегуляції.
45. Сутність психоаналітичної теорії особистості З. Фрейда.
46. Завдання та умови правильного сімейного виховання. Типи неправильного виховання дітей в сім'ї.
47. Обґрунтуйте відмінності у переживаннях стресу і афекту.
48. Структура вольової дії людини (етапи досягнення мети).
49. Сутність теорії особистості К. Г. Юнга: три рівні психіки людини: свідомість, особисте несвідоме і колективне несвідоме.
50. Предмет і завдання педагогіки.
51. Поняття депресії, причини, шляхи подолання.
52. Охарактеризуйте основні властивості темпераменту людини.
53. Проблема особистості у вченнях К. Хорні, К. Р. Роджерса, А. Х. Маслоу.
54. Основні галузі педагогіки, їх сутність і завдання.
55. За допомогою яких прийомів можна сповільнити процес забування потрібного матеріалу або запобігти йому?
56. Установіть відмінності у поведінці представників сильного і слабого типів нервової системи.
57. Види спрямованості особистості, їх своєрідність.
58. Дидактичні принципи навчання.
59. З'ясуйте, в чому відмінність між явищами адаптації і сенсibilізації.
60. Сутність і суспільна зумовленість характеру.
61. Неувідомлювальні мотиви: потяги та установки.
62. Закономірності навчання, причини неуспішності студентів.

63. Класифікація невербальних засобів спілкування.
64. Поняття про акцентуації характеру. Типи акцентуацій.
65. Усвідомлювані мотиви: інтереси, переконання та прагнення.
66. Методи навчання у ВНЗ.
67. Прийоми формування атракції.
68. Методи психолого-педагогічних досліджень.
69. Самооцінка особистості. Взаємозв'язок самооцінки і рівня домагань особистості.
70. Педагогічна майстерність викладача.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абрамова Г.С. Возрастная психология: Учеб. для студ. вузов. – 3-е изд. – М.: Академический проект, 2001. – 704 с.
2. Алексюк А.М. Педагогіка вищої освіти України. Історія. Теорія: Підр. для студентів, аспірантів та молодих викладачів вищих навчальних закладів. – К.: Либідь, 1998. – 560 с.
3. Андреева Г.М. Социальная психология: Учеб. для высших учебных заведений. – М.: Аспект-Пресс, 1998. – 376 с.
4. Антология гуманной педагогики. – М., 2000.
5. Бех І.Д. Виховання особистості: У 2 кн. – К., 2003.
6. Бех І.Д. Виховання особистості. Сходження до духовності: Наук. видання. – К.: Либідь, 2006. – 272 с.
7. Будмаев Б.Ц. Психология: как ее изучить и усвоить: Учебно-методическое пособие для студентов вузов. – М.: Учеб. литература, 1997. – 256 с.
8. Бутенко Н.Ю. Комунікативні процеси у навчанні: Підручник. – К.: КНЕУ, 2003. – 128 с.

9. Вагин И.О. Заяц, стань тигром!: Практическая психология. – М.: “РИПОЛ КЛАССИК”, 2000. – 268 с.
10. Введение в психологию: Учеб. пособие / Под ред. А.В. Петровского. – М.: Академия, 1995. – 496 с.
11. Власова А.Н. та ін. Організаційна поведінка: Навч. посіб. – К.: КНЕУ, 1998. – 96 с.
12. Габай Т.В. Педагогическая психология: Учеб. пособие. – М.: Издательство московского университета, 1995. – 160 с.
13. Галузинський В.М., Євтух М.Б. Педагогіка: теорія та історія. – К.: Вища школа, 1995. – 318 с.
14. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник. – К.: Либідь, 1997. – 376 с.
15. Данчева О.В., Швалб Ю.М. Практична психологія в економіці та бізнесі: Навч. посібник для студентів економічних спеціальностей вузів. – К.: Лібра, 1998. – 270 с.
16. Дилигенский Г.Г. Социально-политическая психология: Учеб. пособие. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Новая школа, 1996. – 352 с.
17. Дружинин В.Н. Экспериментальная психология: Учеб. пособие. – М.: Инфра-М, 1995. – 256 с.
18. Дубравська Д. М. Основи психології: Навч. посібник. – Львів: Світ, 2001. – 280 с.
19. Емельянов Е.Н., Поварницина С.Е. Психология бизнеса: Учеб. пособие. – М.: АРМАДА, 1998. – 511 с.
20. Ємельяненко Л.М., Петюх В.М., Торгова Л.В., Гриненко А.М. Конфліктологія: Навч. посіб. – К.: КНЕУ, 2003. – 298 с.
21. Зязюн І.А. Краса педагогічної дії: Навч. посібник. – К.: Український фінансовий інститут менеджменту і бізнесу, 1997. – 302 с.
22. Ильин Е.П. Эмоции и чувства. – СПб.: Питер, 2001. – 752 с.
23. Ишмуратов А.Т. Конфликт і згода. Основи когнітивної теорії конфліктів: Навч. посібник. – К.: Наукова думка, 1996. – 190 с.

24. Кабаченко Т.С. Психология управления: Учеб. пособие: В 2 ч. – М.: Российское педагогическое агенство, 1997.
25. Климов Е.А. Основы психологии: Учеб. для вузов. – М.: Культура и спорт, ЮНИТИ, 1997. – 295 с.
26. Козаков В.А. Психологія діяльності та навчальний менеджмент: Підручник: У 2 ч. – К.: КНЕУ, 1999.
27. Козлов Н.И. Формула личности. – СПб.: Питер, 2000. – 368 с.
28. Коновалова В.О. Правова психологія: Навч. посібник. – Харків: Основа, 1996. – 184 с.
29. Конфликтология: Учебник / Под ред. А.С. Кармина. – 2-е изд., испр. – СПб., 2000.
30. Корнев М.Н., Коваленко А.Б. Соціальна психологія: Підручник. – К., 1995. – 304 с.
31. Леонтьев А.А. Основы психолінгвістики: Учеб. для студентов по спец. “Психология”. – М.:Смысл, 1997. – 287 с.
32. Лозниця В.С. Психологія менеджменту: Навч. посібник. – К.: КНЕУ, 1997. – 248 с.
33. Мазоха Д.С., Опанасенко Н.І. Педагогіка: Навч. посібник. – К.: Центр навч. літератури, 2005. – 232 с.
34. Майерс Д. Социальная психология: Учеб. пособие: Пер. с англ. – СПб.: М.: Х.: Минап: Питер, 1997. – 686 с.
35. Майерс Д. Психология / Пер. с англ. И.А. Карпиков, В.А. Старовойтова. – Мн.: ООО «Попурри», 2001. – 848 с.
36. Максименко С.Д. Общая психология. – М.: Рефл-бук; К.: Веклер, 1999. – 528 с.
37. Максименко С.Д. Генетическая психология. – К., 2000.
38. Мілютіна К. Психологія поередження конфлікту. – К.: Главник, 2007. – 28 с.

39. М'ясоїд П.А. Загальна психологія: Навч. посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти. – К.: Вища школа, 2000. – 479 с.
40. Немов Р.С. Психология: Учебник: В 3 кн. – 3-е изд. – М.: Гуманит. изд. центр "ВЛАДОС", 1997.
41. Орбан-Лембрик Л.Е. Психология управления: Посібник. – К.: Академвидав, 2004. – 568 с.
42. Основы психологии: Підручник / За ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця. – К.: Либідь, 1995. – 632 с.
43. Пашукова Т.І. та ін. Практикум із загальної психології. – К.: Знання, 2000. – 204 с.
44. Педагогічна майстерність: Підручник / І.А. Зазюн, Л.В. Крамущенко, І.Ф. Кривонос та ін.; За ред. І.А. Зазюна. – 2-ге вид., допов. і переробл. – К.: Вища шк., 2004. – 422 с.
45. Педагогіка вищої школи: Навч. посіб. / За ред. З.Н. Курлянд. – 3-тє вид. перер. і доп. – К.: Знання, 2007. – 495 с.
46. Пекелис В.Д. Твои возможности, человек! – М.: Знание, 1975. – 208 с.
47. Пекелис В.Д. Как найти себя. – М.: Дет. лит., 1985. – 252 с.
48. Петровский А.В., Ярошевский М.Г. Основы теоретической психологии: Учеб. пособие. – М.: ИНФРА-М, 1998. – 528 с.
49. Підласий І.П. Практична педагогіка або три технології. – К.: Видавничий дім «Слово», 2004. – 616 с.
50. Пірен М.І. Конфліктологія: Підручник. – К.: МАУП, 2003. – 360 с.
51. Подоляк Л.Г., Юрченко В.І. Психологія вищої школи: Навчальний посібник для магістрантів і аспірантів. – К.: ТОВ «Філ-студія», 2006. – 320 с.
52. Подласый И.П. Педагогика: Новый курс: Учеб. для студентов вузов: В 2 кн. – М., 2001.

53. Потерехин А.Л. Психология управления. Основы межличностного общения. – К.: ВИРА-Р, 1999. – 384 с.
54. Практическая психология для менеджеров / Под ред. М.К. Тутушкина. – М.: Информационно-издательский дом “Филинь”, 1996. – 368 с.
55. Проблеми освіти: Наук.-мет. посібник. – Вип. 22. – К., 2000.
56. Професійні здібності учня / Упор.: С. Максименко, О. Главник, М. Левтик. – К.: Главник, 2004. – 112 с.
57. Психология бизнеса: Хрестоматия / Сост. К.В. Сельченко. – Минск: Харвест, 1998. – 496 с.
58. Психология и педагогика: Учеб. пособие / В.М. Николаенко, Г.М. Залесов, Т.В. Андрушина и др. – М.: ИНФРА-М; Новосибирск: НГАЭиУ, 1999. – 175 с.
59. Психология и этика делового общения: Учеб. для вузов / В.Ю. Дорошенко, Л.И. Зотова, В.Н. Лавриненко и др.; Под ред. В.Н. Лавриненко. – 2-е изд. перераб. и доп. – М.: Культура и спорт, ЮНИТИ, 1997. – 279 с.
60. Психология менеджмента: Практические тесты руководителя. – Запорожье: Аурум, 1993. – 63 с.
61. Психология менеджмента: Учеб. пособие для вузов / Под ред. Г.С. Никифорова. – СПб.: Издательство Санкт-Петербургского университета, 1997. – 272 с.
62. Психология управления: Курс лекций / Л. Аверченко, Г. Залесов, Р. Мокашанцев и др.; Отв. ред. М. Удальцова. – Новосибирск–М., 2001. – 132 с.
63. Психологія: Підручник / Ю.Л. Трофімов, В.В. Рибалка, П.А. Гончарук та ін.; За ред. Ю.Л. Трофімова. – К.: Либідь, 1999. – 558 с.
64. Психологія особистості: Словник-довідник / За ред. П.П. Горностая, Т.М. Титаренко. – К.: Рута, 2001. – 320 с.
65. Психология: Учебник для экономических вузов / Под общ. ред. В.Н. Дружинина. – СПб.: Питер, 2000. – 672 с.

66. Психологія в менеджменті: Навч. посіб. / С. Комінко, Л. Курант, О. Самборська та ін. – Т.: Б.в., 1999. – 400 с.
67. Реан А.А., Коломинский Н.Л. Социальная педагогическая психология: Учеб. пособие. – СПб.: ЗАО “Издательство “Питер”, 1999. – 416 с.
68. Романець В.А., Маноха І.П. Історія психології ХХ ст.: Навч. посібник. – К., 1998.
69. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – СПб.: Питер Ком, 1999. – 720 с.
70. Сабуров А.С. Психология: Курс лекций. – К.: Лекс, 1996.– 208 с.
71. Сазоненко Г.С. Мудрість учіння. Кроки до успіху / Ред. П.П. Кононенко. – К.: Магістр-S, 1999. – 104 с.
72. Сацков Н.Я. Кому люди завидуют, чего и кого боятся, кого ненавидят, на кого гnevаются, как защищаются, как укрываются. – К.: Ин-т праксеологии, 2000. – 40 с.
73. Семиченко В.А. Психология личности. – К.: Изд. Эшке А.Н., 2001. – 421 с.
74. Серьожникова Р.К., Пархоменко Н.Д., Яковецька Л.С. Основы психології і педагогії: Навч. посібник. – К.: Центр навч. літератури, 2003. – 243 с.
75. Станкин М.И. Общая психология: Функциональные явления человеческой психики. – М.: Изд. НПО “МОДЭК”, 2001. – 352 с.
76. Степанов О.М., Фіцула М.М. Основы психології і педагогії: Навч. посібник. – К.: Академвидав, 2006. – 520 с.
77. Стефановская Т.А. Педагогика: наука и искусство: Курс лекций. – М.: Совершенство, 1998. – 368 с.
78. Стюарт-Гамильтон Я. Что такое психология? – СПб., 2002.
79. Сухарев В.А. Быть деловым человеком. – Симферополь: Бизнес-Информ, 1999.

80. Фадеев М.Ю., Голушко О.О. Не хвилюйтесь – у вас екзамени. – К.: Магістр-S, 1996. – 104 с.
81. Фіцула М.М. Педагогіка: Навч. посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 1997. – 292 с.
82. Фолкэн Уак Т. Психология – это просто. – М.: Агенство “Фаир”, 1997. – 208 с.
83. Харламов И.Ф. Педагогика: Учебник. – 5-е изд., перераб. и доп. – Минск: Універсітэцкае, 1998. – 560 с.
84. Хилл Н. Думай и богатей / Пер. с англ. Г.П. Сосновский, И.А. Чабанов. – М.: Агенство “ФАИР”, 1996. – 272 с.
85. Цигульська Т.Ф. Лекції із загальної та прикладної психології: Навч. посіб. – К.: Наукова думка, 2000. – 190 с.
86. Шадриков В.Д. Психология деятельности и способности человека: Учеб. пособие. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Логос, 1996. – 320 с.
87. Щёкин Г.В. Как эффективно управлять людьми: Психология кадрового менеджмента: Науч.-практ. пособие. – К.: МАУП, 1999. – 400 с.
88. Щецин Г.В. Визуальная психодиагностика: Познание людей по их внешности и поведению: Монографія. – К.: МАУП, 1995. – 672 с.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

А

АБСТРАГУВАННЯ	уявне відокремлення істотних властивостей від неістотних та від предмета в цілому, визначення спільної ознаки, що характеризує цей клас предметів.
АВТОРИТЕТ	(лат. <i>autoritas</i> – влада, вплив) – прояв престижу людини і її слів для інших (людини чи групи людей). Авторитет визначає ступінь впливу дії цієї людини і визначається ціннісною орієнтацією інших.
АГРЕСИВНІСТЬ	підвищена активність особистості, не зумовлена ситуацією.
АДАПТАЦІЯ	зниження чутливості аналізатора під впливом тривалої чи постійної дії.

АКТИВНЕ ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ	забезпечує самостійне отримання студентами результатів, їх аналіз, доопрацювання, якщо цього вимагає недостатньо бездоганний результат.
АКТИВНИЙ СЕМІНАР	це участь всіх студентів як доповідачів чи виступаючих, самостійна підготовка їх, творче обговорення питань, що розглядаються.
АКЦЕНТУВАННЯ	створення нових образів шляхом виділення певних рис.
АЛГОРИТМ	процедура, в якій мислитель продумує усі можливі варіанти розв'язання проблеми, формула для її вирішення.
АМНЕЗІЯ	втрата пам'яті, яка супроводжується іншими розумовими відхиленнями.
АНАЛІЗ	уявне відокремлення властивостей від об'єкта, виділення окремих його частин, елементів.
АНАЛІЗ ПРОДУКТІВ ДІЯЛЬНОСТІ	метод дослідження, що дає змогу вивчати особистість в умовах її трудової, творчої діяльності та в повсякденному житті.
АНАЛОГІЯ	створення нових образів в уяві за подібністю з іншими, наявними.
АНТИСОЦІАЛЬНІ ОСОБИСТІСНІ ВІДХИЛЕННЯ	неповага людини до моральних чи етичних норм інших людей.

АПЕРЦЕПЦІЯ	вплив попереднього досвіду, знань, актуальних потреб, стану особистості на її сприймання.
АСОЦІАЦІЇ	встановлення зв'язку між предметами та явищами за їх подібністю, суміжністю чи контрастом.
АФЕКТ	короткочасне бурхливе переживання людини (гнів, лють, жах, відчай, раптова радість).
Б	
БЛОК-МОДУЛЬ	самостійна складова частина дисципліни, яка включає кілька споріднених тем, об'єднаних загальною ознакою логіки і змісту дисципліни, згідно з навчальною програмою.
В	
ВІДЧУТТЯ	суб'єктивне відображення окремих властивостей предметів і явищ об'єктивного світу в корі головного мозку внаслідок їх безпосереднього впливу на наші органи чуття.
ВІКТОРИНА	пізнавальна гра, що складається з питань з різних галузей науки, техніки, літератури, мистецтва та відповідей на них. Має значення для розширення світогляду учнів.

ВІЛЬНІ АСОЦІАЦІЇ	терапевтична техніка, яка полягає у вільному висловлюванні пацієнтом своїх думок і є ключем до його підсвідомості. Запропонував З. Фрейд.
ВИСНАЖЕННЯ	третя фаза стресу, за вченням Г. Сельє, що виявляється в неспроможності особистості впоратися з фізичними, психологічними та емоційними проблемами.
ВИТРИМКА	вміння володіти собою, вчасно стримувати свій гнів, пристрасть, роздратування, лють тощо.
ВИХОВАННЯ	передача громадсько-історичного досвіду новим поколінням із метою підготовки їх до громадського життя та виробничої діяльності. Під впливом середовища і спеціально організованих умов розвиваються духовні і фізичні сили учнів, формується їх світогляд, вони здобувають знання, набувають вміння та навички. Організований процес виховання є планомірним цілеспрямованим впливом з метою формування особистості.
ВОЛЯ	одна з функцій людської психіки, що полягає, насамперед, у владі над собою, керуванні своїми діями, свідомому регулюванні своєї поведінки.
Г	
ГАЛЮЦИНАЦІЯ	неправильне слухове, зорове, дотикове, нюхове, смакове сприймання,

	зумовлене порушенням діяльності мозку або хворобливим станом організму.
ГЕН	частина хромосоми, дискретна одиниця спадковості, через яку передається й зберігається генетична інформація.
ГЕНІАЛЬНІСТЬ	найвищий ступінь обдарованості людини, вияв її творчих сил, що має для життя суспільства історичне значення.
ГЕНІЙ	обдарована особистість, творчість якої має історичне значення для життя суспільства.
ГІПЕРБОЛІЗАЦІЯ	перебільшення певної ознаки чи якості предмета або явища з метою підсилення художнього враження.
ГІПНОЗ	стан підвищеної схильності до навіювання впливу думок і суджень інших.
ГРА	основний вид діяльності дітей раннього та дошкільного віку, під час якої починається становлення майбутньої особистості.
ГРУПА	об'єднання індивідуальностей, які спілкуються між собою, мають спільну мету, норми.
ГУМАНІСТИЧНА ТЕОРІЯ	теорія, яка наголошує на цінності позитивних якостей кожної особистості та її прагненні досягнути високого рівня розвитку.

Д	
ДЕМОКРАТИЧНИЙ СТИЛЬ КЕРІВНИЦТВА	тип стилю керівництва, що ґрунтується на урахуванні думок, а за потреби – і бажань студентів. Надмірний демократичний стиль може призвести до втрати авторитету керівника.
ДЕПЕРСОНАЛІЗАЦІЯ	процес втрати особистістю власних якостей внаслідок антисоціальної поведінки.
ДІЯ	система рухів, спрямованих на певний об'єкт з метою володіння ним чи його удосконалення.
ДІЯЛЬНІСТЬ	сукупність цілеспрямованих, усвідомлених дій, що передбачають позитивний наслідок, задоволення власних і соціальних потреб та інтересів.
ДИДАКТИКА	частина педагогіки, що вивчає закономірності навчання і освіти. Вона розглядає питання про завдання і зміст освіти, про процес засвоєння та застосування знань, вмінь і навичок, про принципи, методи та форми організації навчання.
ДИФЕРЕНЦІЙНИЙ ПОРІГ ЧУТЛИВОСТІ	мінімальна відмінність між дією двох подразників, яка спричиняє ледь помітну відмінність у відчуттях.

ДОВГОТРИВАЛА ПАМ'ЯТЬ	тривале збереження інформації в мозку.
ДОМІНУЮЧА РИСА ХАРАКТЕРУ	єдина риса характеру особистості, яка визначає здебільшого усі форми її поведінки та дій.
ДУША	згусток енергії, частина людської особистості, що є центром її духовного життя, внутрішній психічний світ людини, з її настроями, переживаннями та почуттями.
Е	
ЕВРИСТИКА	швидка та інтуїтивна реакція розуму, що дає змогу прийняти рішення, розв'язати проблему.
ЕГО	частинка особистості, яка забезпечує зв'язок між підсвідомістю і зовнішнім світом (за З. Фрейдом).
ЕКОЛОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ	галузь психології, яка вивчає вплив природи, навколишнього середовища, дизайну споруд на людину; зв'язок між психікою людини та її оточенням.
ЕКОНОМІЧНА ПСИХОЛОГІЯ	галузь психології, яка вивчає психологічні основи ведення економічної діяльності, психологію бізнесу, менеджменту.
ЕКСПЕРИМЕНТ	основний метод психології, який використовується для дослідження

	зв'язку між двома чи більшою кількістю факторів для встановлення причин і наслідків.
ЕКСПЕРТНІ ОЦІНКИ	метод, який використовується для дослідження ступеня вираження тих чи інших психічних явищ у реципієнтів.
ЕКСПРЕСИВНА ФУНКЦІЯ МОВЛЕННЯ	функція вираження, завдяки їй та мові людина має змогу виражати своє ставлення до переданої інформації, свій душевний стан, цілу гаму емоцій та почуттів.
ЕКСТРАВЕРТ	за визначенням К. Юнга, особа, яка більше цікавиться зовнішнім світом і людьми.
ЕМОЦІЇ	переживання людини, які виявляються в змінах поведінки, ставленні до всього, що нас оточує, та внутрішнього стану особистості.
ЕТНІЧНА ПСИХОЛОГІЯ	галузь психології, яка вивчає особливості характеру різних націй та народностей.
I	
ІД	вроджена (успадкована) частина особистості, підсвідомість, за З. Фрейдом.
ІНТРОВЕРТ	за визначенням К. Юнга, особа, яка більше цікавиться власними думками і почуттями.
ІНТРОСПЕКЦІЯ	самоаналіз власних почуттів, думок, досвіду.
ІНСАЙТ	можливість подивитися по-новому на

	стару проблему, побачити її в новому ракурсі.
ІНСТИНКТ	біологічно зумовлена вроджена тенденція чи імпульс до певної поведінки без участі мислення, навчання чи досвіду.
ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІСТЬ	можливість розуміти та усвідомлювати навколишній світ, думати раціонально, вміти використовувати свій досвід та можливості у змінних умовах.
ІНТЕРІОРИЗАЦІЯ	перехід зовнішньої дії у внутрішню.
ІНТЕРЕС	прагнення людини пізнати глибше якийсь об'єкт, спрямованість діяльності на певні предмети та явища.
ІНТЕРЕС ДО НАВЧАННЯ	активне пізнавальне ставлення учня до навчання і праці.
ІНТЕРФЕРЕНЦІЯ	феномен, який виявляється в неможливості відтворення певної інформації в зв'язку з негативним впливом (накладанням) на неї іншої інформації.
ІНТУЇЦІЯ	висновок без послідовного роздумування, здогад, чуття, безпосереднє розуміння. Інтуїтивне рішення може виникнути в результаті здобутого досвіду, знань і попередньої розумової роботи.
ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ	галузь психології, яка вивчає становлення і вдосконалення, розвиток психологічних знань, психології як науки.
З	

ЗАВДАННЯ	мета, поставлена у конкретних умовах.
ЗАВДАННЯ НАВЧАЛЬНІ	різноманітна за змістом і видами самостійна навчальна робота студентів, спрямована на виконання завдань викладача.
ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ	галузь психології, яка характеризує психіку людини в її ідеальному, сформованому варіанті.
ЗВИЧКА	потреба людини виконувати певну дію, схильність до відносно стандартних дій.
ЗВОРОТНА РЕАКЦІЯ	закономірність сприймання, яка виявляється при сприйманні в неадекватній реакції особистості на сприйнятий факт чи явище.
ЗДІБНОСТІ	синтез індивідуально-типологічних особливостей особистості, що є умовами успішного здійснення певної діяльності.
ЗМІНЕНИЙ СТАН СВІДОМОСТІ	стан, при якому наші відчуття, мислення відрізняються від нормального стану завдяки певним зовнішнім чинникам.
ЗНАННЯ	продукт пізнання людьми предметів та явищ навколишньої дійсності, законів природи і суспільства. Закріплені словесно або в письмовій формі знання

	передаються від покоління до покоління і засвоюються в процесі теоретичного або практичного навчання. Наявність міцних, систематизованих, інформативних знань є базою для вироблення необхідних вмінь і навичок, тобто застосування знань на практиці.
К	
КАТАРСИС	ідеальний вихід зі стресового стану, духовне очищення.
КОДУВАННЯ	процес, який забезпечує фіксування інформації в пам'яті у властивій їй формі (образній, словесній).
КОЕФІЦІЄНТ ІНТЕЛЕКТУ	міра рівня інтелекту людини з урахуванням індивідуального ментального та фізичного віку.
КОНТРОЛЬ	важливий компонент системи навчального процесу, який проводиться в різних формах (поточний, періодичний, підсумковий) для виявлення рівня знань, навичок і вмінь (якості навчання), для удосконалення організації навчального процесу.
КОМПЕНСАЦІЯ	регуляційний механізм, який дає людині змогу використати наявні можливості для заміни тимчасово чи постійно існуючих дефектів.
КОНФЛІКТ	критична психологічна ситуація, зіткнення складного внутрішнього світу

	особистості з умовами та вимогами життя.
КОНФОРМНІСТЬ	некритичне сприйняття чужої думки.
КОНЦЕНТРАЦІЯ	зосередження уваги на певному об'єкті.
КРУГЛИЙ СТІЛ	метод „круглого столу” ділиться на три групи за напрямом їх проведення: 1. Навчальні семінари (проблемні, тематичні, орієнтовані на нові аспекти відомих тем), системні, міждисциплінарні (тема в різних аспектах із запрошенням різних спеціалістів). 2. Навчальні дискусії. 3. Навчальні зустрічі зі спеціалістами.
Л	
ЛАБОРАТОРНА РОБОТА	форма навчання, пов'язана з проведенням із студентами за завданням викладача дослідів із використанням приладів, інструментів, обладнання. У процесі лабораторної роботи проводяться спостереження, аналіз та порівняння даних спостереження, робляться висновки.
ЛОГІЧНЕ ЗАПАМ'ЯТОВУВАННЯ	найбільш економічний і продуктивний спосіб запам'ятовування, що базується на розумінні матеріалу, на встановленні, смислових зв'язків між його окремими частинами.
ЛЮДИНА	найбільш досконала система, яка сама себе регулює, навчає, змінює, а також є найскладнішою і найзагадковішою з усіх систем, наявних у живому та неживому світі.

М	
МАНІЯ	бурхливий стан сильної ейфорії, завищена самооцінка.
МАРЕННЯ	відхід людини у світ фантазій, уникнення різних труднощів, прози життя, необхідності приймати рішення й діяти.
МЕДИТАЦІЯ	набуті вміння внутрішньо зосереджувати увагу, змінювати стан свідомості.
МЕТОДИ НАВЧАННЯ	засоби спільної роботи викладачів і студентів, з допомогою яких у студентів формуються знання, вміння і навички.
МЕТА ЖИТТЯ	перспектива самореалізації, самоактуалізації особистості.
МИСЛЕННЯ	психічний процес пошуків і відкриття нового.
МОДУЛЬ	самостійний блок, розділ (чи тема) дисципліни, який розкриває це фундаментальне поняття, явище, закон, структурний план чи групу питань.

МОДУЛЬНЕ НАВЧАННЯ	пов'язане з міжнародним словом „модуль”(лат. <i>modulus</i>), одне із значень якого – „функціональний вузол”. Сутність модульного навчання полягає в тому, що учень більш самостійно може працювати з запропонованою йому індивідуальною навчальною програмою, яка включає в себе програму дій, банк інформацій і методичне керівництво щодо досягнення поставленої дидактичної мети. При цьому функціями педагога можуть бути інформаційно-контролююча або консультативно-координуюча.
МНЕМОНІКА	система різних способів (техніка), що полегшують запам'ятовування та збільшують обсяг пам'яті.
МОВА	людський засіб спілкування та взаєморозуміння, обміну досвідом, вираження думок і почуттів.
МОВЛЕННЯ	процес спілкування засобами мови, мова в дії.
МОЗКОВА АТАКА	творча техніка, в якій група людей шляхом вільних асоціацій створює щось нове, приймає рішення в умовах вільних від критики і висміювання, що стимулює думку кожного.
МОТИВ	сильні цілі, які спонукають особистість до певної поведінки чи діяльності.
МОТИВАЦІЯ	фактори, що спрямовують і

	підсилюють поведінку.
Н	
НАВИЧКА	компонент діяльності, що забезпечує індивіду спроможність виконувати певний вид діяльності раціонально та кваліфіковано.
НАВЧАННЯ	процес оволодіння системою знань, понять, умінь і навичок, необхідних для орієнтації в сучасному світі.
НАПОЛЕГЛИВІСТЬ	завзятість, стійкість, несхитність у досягненні певної мети.
НАСТРІЙ	відносно слабкий тривалий емоційний стан, рівномірний за своїми виявами.
НАТХНЕННЯ	стан найвищого піднесення творчої уяви, її пік.
НЕГАТИВІЗМ	опір дитини авторитету дорослих, їх впливу.
НЕФОРМАЛЬНА ГРУПА	група людей, об'єднаних власними інтересами, цінностями та потребами.
О	
ОБДАРОВАНІСТЬ	високий рівень задатків, схильностей особистості, сплав природженого і набутого індивідом.
ОБСЯГ УВАГИ	кількість об'єктів, які ми сприймаємо чітко.
ОПИТУВАННЯ	група методів дослідження (бесіда, інтерв'ю, анкетування), за допомогою яких вивчають особистість.

ОПТИМІЗАЦІЯ НАВЧАННЯ	системний підхід в організації навчального процесу, який дає змогу викладачу раціонально встановити обсяг і глибину змісту дисципліни, послідовність і логічний зв'язок у вивченні матеріалу, обґрунтувати ефективні методи і засоби навчання, визначити шляхи інтенсивного і свідомого засвоєння наукових положень і необхідних знань, а також міцних навичок їх застосування на практиці.
ОСОБИСТІТЬ	свідома людина, наділена особливим генетичним кодом, яка реалізує свої потенційні можливості в процесі активної творчої діяльності, що не суперечить інтересам інших людей, суспільним законам і заповідям Божим.
ОСЯЯННЯ	вища форма свідомості, що забезпечує вищий прояв творчого мислення і творчої діяльності.
П	
ПАМ'ЯТЬ	когнітивний процес збереження інформації для подальшого її використання.
ПАНІКА	дезорганізація поведінки, стан розгубленості, тривожності, відсутність контролю свідомості.
ПАРАПСИХОЛОГІЯ	галузь психології, предметом вивчення якої є спонтанні невідомі явища чутливості живого організму, що

	виникають без участі органів чуття.
ПЕДАГОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ	галузь психології, яка вивчає закономірності психічної діяльності особистості під час навчання, здобуття соціального досвіду.
ПЕРЕКОНАННЯ	погляди особистості, які відповідають рівню її свідомості, життєвим домаганням.
ПЕРСОНАЛІЗАЦІЯ	становлення особистості.
ПІДСВІДОМІСТЬ	частина психіки особистості, про яку особа не знає (не усвідомлює), але яка має вплив на її поведінку.
ПОЗИЦІЯ	ставлення до навколишнього світу, ідеї, осіб чи груп людей; комплексна характеристика особистості, її діяльності, ставлень і вчинків.
ПОЛІТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ	галузь психології, яка вивчає психологічні закономірності політичної діяльності.
ПОРІВНЯННЯ	уявне зіставлення двох або кількох об'єктів із метою виявлення спільних чи відмінних ознак.
ПОТРЕБА	нестача чогось, що порушує наш спокій і рівновагу, спонукає нас до діяльності.
ПРАЦЯ	цілеспрямована діяльність людини на освоєння та перетворення предметів, об'єктів навколишнього світу чи

	створення нових, внаслідок чого задовольняються власні та суспільні потреби.
ПРИГАДУВАННЯ	відтворення інформації, яку ми запам'ятали, за участю вольових зусиль, напруження нервових сил.
ПРИСТРАСТЬ	сильне, глибоке й тривале почуття, яке ніби поглинає особистість.
ПРОБЛЕМНІ ЗАВДАННЯ	завдання, які формують підхід до ситуації, вибір позиції, а також: – містять дискусійні поняття; – мають пізнавальне значення; – ставлять дослідну задачу; – формують навички та вміння, пов'язані з вирішенням проблеми; – розвивають вміння використовувати теоретичні знання в практичній діяльності; – розвивають навички використання допоміжних матеріалів довідників, інструкцій.
ПРОВІДНИЙ ВИД ДІЯЛЬНОСТІ	Вид діяльності, який найкраще відповідає віковим можливостям людини, її фізичним силам, рівню розвитку психічних процесів.
ПСИХОАНАЛІЗ	психологічна школа, заснована З. Фрейдом у 1896 р., яка основну увагу приділяє підсвідомим ментальним процесам людини, як здорової, так і з відхиленнями у психічному розвитку.
ПСИХОЛОГІЯ	наука про душу.
Р	

РЕЙТИНГ	(оцінка, ранг, шкала) – комплексний показник, який враховує досягнення студентів з усіх видів занять і самостійної роботи з дисциплін протягом навчального року і всього періоду навчання.
РЕЙТИНГОВА СИСТЕМА	контроль знань на основі оцінювання рівня знань учнів сумою балів за період навчання (навчальний рейтинг). Ця система при переході до багатоступеневої освіти створює передумови для міцних знань, навичок, самостійної творчості, для повного розквіту здібностей особистості, дає змогу відмовитись від традиційної екзаменаційної сесії і врахувати специфіку підготовки спеціалістів в умовах ринку праці.
РЕПРОДУКТИВНА УЯВА	відтворення попереднього досвіду на основі описів чи зображень без трансформації.
РЕФЕРЕНТНА ГРУПА	група, в якій кожна особистість знаходить себе, її приймають такою, яка вона є, дають їй можливість реалізувати весь свій потенціал, здібності, таланти.
РОЗПОДІЛ УВАГИ	вміння утримувати в колі уваги кілька об'єктів одночасно.
РУХ	фізіологічна функція живого організму.

С	
САМОСТІЙНІСТЬ	вміння орієнтуватися на власний досвід, знання та переконання, а не на тиск чи прохання з боку інших.
СВІДОМІСТЬ	усвідомлення відчуттів, думок і почуттів особистості, які переживаються нею в цю мить.
СЕНСИТИВНІСТЬ	висока чутливість.
СИНТЕЗ	уявне поєднання окремих компонентів об'єкта в єдине ціле.
СИСТЕМА ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ	важливий компонент структури особистості, комплексна характеристика ставлень, оцінок, вчинків, поведінки і діяльності.
СОЦІАЛЬНА ГРУПА	об'єднання особистостей, які мають спільні інтереси спільну мету і діяльність у просторі й часі.
СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ	галузь психології, предметом вивчення якої є проблеми спілкування особистості з групами людей та колективом, її поведінка в групах, конфлікти; вплив інших людей на її поведінку, почуття, смаки, погляди.
СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ КЛІМАТ	вид психологічного клімату, зумовленого міжособистісними відносинами чи здійснюючого вплив на них. Короткочасний прояв соціально-психологічного клімату – психологічна сумісність членів групи.
СПАДКОВІСТЬ	передача генетичної інформації з

	покоління в покоління.
СПРИЙМАННЯ	вибір, інтерпретація, аналіз та інтеграція стимулів сенсорної інформації, що надходить в кору головного мозку через цілу систему органів чуття та надання їм суті та змісту.
СТІЙКІСТЬ УВАГИ	тривалість зосередження уваги на об'єкті.
СТРЕС	індивідуальна реакція організму людини на екстремальну ситуацію, яка потребує певної перебудови функцій організму, його адаптації.
СУГЕСТІЯ	вплив на людей зусиллям думки.
СУДЖЕННЯ	форма мислення, яка відображає зв'язки між предметами та явищами: ствердження чи заперечення чогось.
СУПЕРЕГО	частина свідомості особистості, яка являє собою мораль суспільства.
Т	
ТАКТ ПЕДАГОГІЧНИЙ	почуття міри у здійсненні засобів педагогічного впливу на студентів. Проявляється у вмінні викладача тримати себе, просто і переконливо розмовляти з вихованцями, поважати їх гідність, висувати педагогічно обґрунтовані вимоги.
ТАЛАНТ	природний хист, високий рівень обдарованості людини до певного виду

	діяльності.
ТВОРЧА УЯВА	створення цілком оригінальних образів.
У	
УВАГА	форма психічної діяльності людини, що виявляється у зосередженості її свідомості на об'єкті при одночасному абстрагуванні від інших.
УЗАГАЛЬНЕННЯ	уявне групування предметів за загальними та істотними ознаками.
УМІННЯ	вироблена на основі знань та навичок система психічних і практичних дій.
УЯВА	створення нових композицій на основі старих образів або оригінального чуттєвого досвіду.
Ф	
ФОРМАЛЬНА ГРУПА	об'єднання людей, яке має спільні органи управління, цілі, організоване на основі певного офіційного документа.
ФРУСТРАЦІЯ	стан організму, почуття, які виникають при блокуванні цілей, які особистість намагалася досягти, почуття розчарування, крах надій.
Х	
ХАРАКТЕР	сукупність основних, найбільш стійких якостей особистості, що сформувалися впродовж життя і виявляються в діях,

	вчинках і поведінці.
Ц	
ЦІКАВІСТЬ У НАВЧАННІ	забезпечується яскравим викладом навчального матеріалу, використанням цікавих фактів, ситуацій, використанням добре організованого демонстраційного та ілюстративного матеріалів, художньої літератури, музики, зображувального мистецтва.
ЦІННОСТІ	це те, що людина особливо цінує у житті, чому надає особливий, позитивний життєвий смисл.
Щ	
ЩАСТЯ	почуття найвищого задоволення своїм життям чи результатами своєї діяльності. Це і емоції задоволення, і радість творчості, і почуття задоволення від досягнутої мети.

Навчальне видання

Старовойтенко Наталія Василівна
Фоміна Наталія Максимівна

ОСНОВИ ПСИХОЛОГІЇ ТА ПЕДАГОГІКИ

Редактор *Усенко Н.В.*

Дизайн обкладинки *ППП Кандич.*

Підписано до друку . Формат 60x84 1/16. Папір офс. Гарн. Times New Roman. Друк оперативний. Ум. друк. арк. . Обл.-вид. арк. . Тираж прим. Зам. № .

Черкаський державний технологічний університет
Свідоцтво про державну реєстрацію ДК № 896 від 16.04.2002 р.
Надруковано в редакційно-видавничому центрі ЧДТУ
бульвар Шевченка, 460, м. Черкаси, 18006.